



"Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты"
жауапкершілігі шектеулі серіктестігі

Scientific Journal

"CENTRAL ASIAN COURIER"

"ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КУРЬЕРІ"

ғылыми журнал

Научный журнал

"ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИЙ КУРЬЕР"

2 № 2 (2026)



EDITOR-IN-CHIEF

Zhumatay Samat — General Director of the Institute of History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

Azmukhanova Aiman — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Kazakhstan).

Deputy Editor-in-Chief:

Cherepanov Konstantin — Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Head of the Department of the History of Kazakhstan in the 20th Century at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD:

Abazov Rafis — PhD, Adjunct Professor, Columbia University; Vice-Rector for International Cooperation, Kazakh National Agrarian Research University; Director, Institute for Green and Sustainable Development; Coordinator, MBA Program.

Abdyrakhmanov Tolobek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Zhusup Balasagyn Kyrgyz State University (Kyrgyz Republic, Bishkek).

Abil Yerkin — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan).

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Auanasova Alima — Doctor of Historical Sciences, Professor. L. N. Gumilyov Eurasian National University.

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas, (USA).

Dzhumashev Askar — Doctor of Historical Sciences, Professor, and Head of the Department of History at the Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities – Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

Ismagulov Orazak — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan).

Kabuldinov Ziyabek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, general Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK (Kazakhstan).

Karasayev Gani — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of State History of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana.

Kokebayeva Gulzhaukhar — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan).

Kozhirova Svetlana — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan).

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford (UK).

Muminov Ashirbek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Istanbul, Turkey).

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter).

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University.

Shaydullaev Shapulat — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of the History of Uzbekistan at Termez State University.

Shinji Kato — PhD, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Japan.

Turdaliev Cholpon — Doctor of Historical Sciences, Professor at the American University of Central Asia.

Werner Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university (USA).

Zhomart Simtikov — Candidate of Historical Sciences, Doctor of Political Sciences, Head of the Department of Political Science and Social-Philosophical Disciplines at Abai Kazakh National Pedagogical University.

EXECUTIVE EDITOR

Tashbaeva Kadicha — Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archaeology at the B. Dzhangerchinov Institute of History, Archaeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic.

ACADEMIC EDITOR

Utegenov Marat — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Geography and Social and Humanitarian Sciences Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov.

Mukanova Gulnar — Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Astana Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology.

TECHNICAL SECRETARY

Agzam Raiymbek — Master's degree, staff member of the Institute of the History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

БАС РЕДАКТОР

Жұматайұлы Самат — Қазақстан және Орталық Азия тарихы институтының бас директоры (Қазақстан).

Азмұханова Айман Махсотқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (Қазақстан).

Бас редактордың орынбасары:

Черепанов Константин Владимирович — тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихы бөлімінің меңгерушісі, (Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Абазов Рафис Фанисұлы — PhD, Колумбия университетінің адъюнкт-профессоры, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің халықаралық ынтымақтастық жөніндегі проректоры, Жасыл және тұрақты даму институтының директоры, МВА бағдарламасының үйлестірушісі.

Абдырахманов Толобек Әбілұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғыз Республикасы, Бішкек).

Ауанасова Әлима Мүсірқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры.

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан).

Әлімбаев Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті, (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Канзас университеті, (АҚШ).

Джумашев Аскар Мамбетович — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасының Ғылым Академиясы Қарақалпақстан бөлімшесінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар зерттеу институтының Тарих бөлімі меңгерушісі.

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры.

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан).

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан).

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас директоры (Қазақстан).

Қарасаев Ғани Мұқашұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Астана қ.

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Әшірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия, Стамбул қ.).

Оутрам Алан — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер).

Симтиков Жомарт Құдайбергенұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, саясаттану ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Смағұлов Оразак Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Астана, Қазақстан).

Турдалиева Чолпон Жапарбекқызы — тарих ғылымдарының докторы, Орталық Азиядағы Американика университетінің профессоры.

Шайдуллаев Шапулат — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Термез мемлекеттік университетінің Өзбекстан тарихы кафедрасының меңгерушісі.

Шиндзи Като — PhD, Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандарқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясы Б. Жамгерчинов атындағы Тарих, археология және этнология институтының археология бөлімінің меңгерушісі.

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Өтегенов Марат Зеннатұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ тарих, география және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері.

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Ағзам Райымбек Рзабекулы — магистр, Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институтының қызметкері (Қазақстан)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Жуматай Самат — Генеральный директор Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан)

Азмуханова Айман Махсотовна — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)

Заместитель главного редактора:

Черепанов Константин Владимирович — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, заведующий отделом истории Казахстана XX века Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. КН МНВО РК (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абазов Рафис Фанисович — PhD, адъюнкт-профессор Колумбийского университета, проректор по международному сотрудничеству Казахского национального аграрного исследовательского университета, директор Института зеленого и устойчивого развития, координатор программы МВА.

Абдырахманов Толобек Абилович — доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР, Кыргызский государственный университет им. Жусупа Баласагына (Кыргызская Республика, г. Бишкек).

Абиля Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Институт истории государства КН МНВО РК (Казахстан).

Алимбаев Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Ауанасова Алина Мусировна — доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.

Вернер Синтия (Werner Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет (США).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США).

Джумашев Аскар Мамбетович — доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом истории Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук (Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан).

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, Генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Карасаев Гани Мукашевич — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории государства Комитета науки Министерство Науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Астана.

Като Синдзи (Shinji Kato) — PhD, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара).

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан).

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби. (Казахстан).

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Мунинов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция, г. Стамбул).

Оутрам Алан — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер).

Симтиков Жомарт Кудайбергенович — кандидат исторических наук, доктор политических наук, заведующий кафедрой политологии и социально-философских дисциплин Казахского национального педагогического университета имени Абая.

Турдалиева Чолпон Джапарбековна — доктор исторических наук, профессор Американского университета в Центральной Азии.

Шайдуллаев Шапулат — доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории Узбекистана Термезского государственного университета.

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандаровна — кандидат исторических наук, Заведующая отделом археологии Института истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики.

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Утегенов Марат Зеннатович — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой истории, географии и социально-гуманитарных наук НАО «Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова».

Муканова Гюльнар Кайроллиновна — кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова.

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Агзам Райымбек Рзабекулы — магистр, сотрудник Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан).



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"

Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 2, pp. 184-197, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_184-197

SCIENTIFIC AND LEGAL ANALYSIS OF THE CONSTITUTION OF THE RSFSR OF 1918, WHICH SERVED AS THE BASIS FOR MASS REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN

Aitkhozhin Kabdulsamikh K.1, Mukanova Gyulnar K.2, Bimakanova Zylykha Sh.3

1 Kunayev University, Almaty

(107 house, Kurmangazy str., 050022, Almaty, Kazakhstan)

Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Constitutional, International Law and Customs Affairs

 <https://orcid.org/0000-0002-2630-6716>. E-mail: kabdulsamikh@mail.ru

2 Valikhanov Institute of History and Ethnology

(28 house, Shevchenko St., 050010, Almaty, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

3 Kozybayev North Kazakhstan University

(86 house, Pushkin St., 150000, Petropavlovsk, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Honored Professor

 <https://orcid.org/0000-0002-6516-9187>. E-mail: bimakanova1956@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Aitkhozhin K.K., Mukanova G.K., Bimakanova Z.Sh., 2026

Abstract. Introduction. A critical systematic analysis of the provisions of the Constitution of the RSFSR of 1918, which were the basis for mass political repression of Kazakhstanis, is possible only on the basis of a new methodology. Goals and objectives. The essence of the methodology of the fundamental study of the categories of victims of repression, based on the principles and approaches of legal and cultural anthropology, leads to a rethinking of the established Soviet standards of interpretation of the Basic Law of the country of Soviets, or the Constitution. The article addressed the tasks of investigating the violation of the rights of citizens of the republic during the repression. Materials and methods. The Constitution of 1918 was considered as a written historical source, that is, its provisions were the basic material of study, which is logical. Results. For the first time in Russian historiography, the Constitution of the RSFSR of 1918 is generally characterized as an illegal legislative act that deprived the Kazakh people of their natural and inalienable political rights. That is, the mass political repressions of the 1920s and 1930s were a priori a direct and deliberate violation of the rights of the Kazakhs as a state-forming nation that had a primordial right to sovereignty. Conclusions. It is necessary not only to continue the critical analysis of the subsequent Soviet Constitutions of the USSR and the Kazakh SSR, but also to include the results of this fundamental research in textbooks for students of universities and colleges of the Republic of Kazakhstan, school textbooks, monographs. The formation of true knowledge that both "law" and

"non-law" existed in the USSR will thus reveal the false background of the so-called right of nations to self-determination, which was not respected in practice.

Keywords: repression, RSFSR, Constitution of 1918, history, Kazakh people, natural and inalienable rights, sovereignty, state-forming nation

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the Program-targeted financing (IRN: BR24993057) "Fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the processes of their full rehabilitation" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Aitkhozhin K.K., Mukanova G.K., Bimakanova Z.Sh. Scientific and legal analysis of the Constitution of the RSFSR of 1918, which served as the basis for mass repressions in Kazakhstan // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 184-197. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_184-197

ҚАЗАҚСТАНДА ЖАППАЙ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ НЕГІЗ БОЛҒАН 1918 ЖЫЛҒЫ РСФСР КОНСТИТУЦИЯСЫН ҒЫЛЫМИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Қабдулсамих Көшекұлы Айтхожін¹, Гүлнар Қайроллақызы Мұқанова², Зылыйха Шахметқызы Бимақанова³

¹ Қонаев Университеті

(107-үй, Құрманғазы к-сі, 050022, Алматы, Қазақстан)

Конституциялық, халықаралық құқық және кеден кафедрасының меңгерушісі, заң ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-2630-6716>. E-mail: kabdulsamikh@mail.ru

² Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

³ Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

(86-үй, Пушкин к-сі, 150000, Петропавл, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, еңбек сіңірген профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-6516-9187>. E-mail: bimakanova1956@mail.ru

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Айтхожін Қ.К., Мұқанова Г.К., Бимақанова З.Ш., 2026

Аңдатпа. Кіріспе. Қазақстандықтардың жаппай саяси қуғын-сүргініне негіз болған 1918 жылғы РСФСР Конституциясының ережелерін сыни жүйелі талдау жаңа әдіснама негізінде ғана мүмкін болады. Мақсаттары мен міндеттері. Құқықтық және мәдени антропологияның принциптері мен тәсілдеріне негізделген қуғын-сүргін құрбандарының санаттарын түбегейлі зерттеу әдіснамасының мәні кеңестік елдің Негізгі Заңын немесе Конституцияны түсіндірудің қалыптасқан, кеңестік, стандарттарын қайта қарастыруға әкеледі. Мақалада қуғын - сүргін кезінде республика азаматтарының құқықтарының бұзылуын зерттеу міндеттері шешілді. Материалдар мен әдістер. 1918 жылғы Конституция жазбаша тарихи дереккөз ретінде қарастырылды, яғни оның ережелері зерттеудің негізгі материалы болды, бұл қисынды. Нәтижелер. Отандық тарихнамада алғаш рет 1918 жылғы РСФСР Конституциясы жалпы қазақ халқын табиғи және ажырамас саяси құқықтарынан айырған заңсыз заң актісі ретінде сипатталады. Яғни, 1920-1930 жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргін егемендікке ата-баба құқығы бар мемлекет құрушы ұлт ретінде қазақтардың

құқықтарын априори түрде тікелей және саналы түрде бұзу болды. Қорытындылар. КСРО мен ҚазКСР – нің кейінгі кеңестік Конституцияларына сыни талдауды жалғастырып қана қоймай, осы іргелі зерттеудің нәтижелерін Қазақстан Республикасының Жоғары оқу орындары мен ЖОО студенттеріне арналған оқу құралдарына, мектеп оқулықтарына, монографияларға енгізу қажет. КСРО-да "құқық" да, "құқық емес" те болғандығы туралы шынайы білімді қалыптастыру, осылайша, іс жүзінде сақталмаған ұлттардың өзін-өзі анықтау құқығының жалған негізін ашуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қуғын-сүргін, РСФСР, 1918 жылғы Конституция, тарих, қазақ халқы, табиғи және ажырамас құқықтар, егемендік, мемлекет құрушы ұлт

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН «BR24993057 «Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Айтхожин Қ.К., Мұқанова Г.Қ., Бимақанова З.Ш. Қазақстанда жаппай қуғын-сүргінге негіз болған 1918 жылғы РСФСР Конституциясын ғылыми-құқықтық талдау // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 184-197 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_184-197

НАУЧНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ КОНСТИТУЦИИ РСФСР 1918 ГОДА, СЛУЖИВШЕЙ ОСНОВАНИЕМ МАССОВЫХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Кабдулсамих Кушекович Айтхожин¹, Гюльнар Кайроллиновна Муканова², Зылыяха Шахметовна Бимаканова³

¹ Университет Кунаева

(107 дом, ул. Курмангазы, 050022, Алматы, Казахстан)

доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой конституционного, международного права и таможенного дела

 <https://orcid.org/0000-0002-2630-6716>. E-mail: kabdulsamikh@mail.ru

² Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(28 дом, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Казахстан)

кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

³ Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева

(86 дом, ул. Пушкина, 150000, Петропавловск, Казахстан)

кандидат исторических наук, доцент, заслуженный профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-6516-9187>. E-mail: bimakanova1956@mail.ru

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Айтхожин К.К., Муканова Г.К., Бимаканова З.Ш., 2026

Аннотация. Введение. Критический системный анализ положений Конституции РСФСР 1918 г., явившихся основанием для массовых политических репрессий казахстанцев, возможен лишь на базе новой методологии. Цели и задачи. Сущность методологии фундаментального изучения категорий жертв репрессий, опирающейся на принципы и подходы правовой и культурной антропологии, выводит на переосмысление устоявшихся, советских, стандартов толкования Основного Закона страны Советов, или Конституции. В статье решались задачи - исследовать нарушение прав граждан республики в ходе репрессий. Материалы и методы. Конституция 1918 года рассматривалась как письменный исторический источник, то есть ее положения были базовым материалом изучения, что логично.

Результаты. Впервые в отечественной историографии, Конституция РСФСР 1918 года характеризуется в целом, как неправомерный законодательный акт, лишивший казахский народ его естественных и неотъемлемых политических прав. То есть, массовые политические репрессии 1920 – 1930 годов были априори прямым и осознанным нарушением прав казахов, как государствообразующей нации, имевшей исконное право на суверенитет. Выводы. Необходимо не только продолжить критический анализ последующих советских Конституций СССР и КазССР, но и – внести результаты данного фундаментального исследования в учебные пособия для студентов ВУЗов и ССУЗов Республики Казахстан, школьные учебники, монографии. Формирование истинного знания о том, что в СССР существовало как «право», так и «не-право», таким образом, позволит вскрыть лживую подоплеку так называемого права наций на самоопределение, на практике не соблюдавшегося.

Ключевые слова: Репрессии, РСФСР, Конституция 1918 года, история, казахский народ, естественные и неотъемлемые права, суверенитет, государствообразующая нация

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ (ИРН: BR24993057) «Фундаментальное исследование основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Айтхожин К.К., Муканова Г.К., Бимаханова З.Ш. Научно-правовой анализ Конституции РСФСР 1918 года, служившей основанием массовых репрессий в Казахстане // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. 184-197. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_184-197

Введение. Конституция РСФСР 1918 г., ставшая первым Основным законом Советского государства, была единогласно принята V Всероссийским съездом Советов 10 июля 1918 г. В этой связи, Всероссийским съездом Советов было поручено Президиуму Всероссийского центрального исполнительного комитета (ВЦИК) окончательно отредактировать Конституцию и, опубликовав в печати, ввести ее в действие. Так было положено начало практике оболванивания масс, особенно периферийных, бывших при царском режиме «инородческих» народов. Казахский народ увы оказался в числе такой подкатегории «сограждан», и претерпел на себе все реалии «советского права». Результат – миллионные человеческие и иные материальные жертвы, упадок традиционного аульного хозяйства, подрыв доверия к власти, покушавшейся на веру, на язык коренной нации, на культурные ценности, и проч. До настоящего времени ни юристы, ни представители социально-гуманитарного знания не пытались дать научную оценку основному источнику – Конституции РСФСР, согласно которой в республику поступали циркуляры, постановления, указы из Центра, и, словно под копирку, аналогичного содержания, с небольшими поправками, рождались нормативно-правовые акты на краевом и республиканском, уровнях.

Материалы и методы. 18 июля 1918 г. на заседании Президиума ВЦИК текст Конституции был отредактирован в последней редакции, и 19 июля опубликован в «Известиях ВЦИК», вступив в силу (Конституция, 1918: 26). Подлинники подписанного делегатами V Всероссийского съезда Советов документа хранятся в Государственном архиве Российской Федерации (ГАРФ. Фонд V Всероссийского съезда Советов). Именно этот исторический программный документ взят авторами в качестве объекта критического исследования, что формально сузило источниковую базу фундаментального исследования, нисколько не ограничивая при этом возможности всестороннего и системного толкования содержания отдельных статей Конституции.

Каждая статья и раздел Конституции РСФСР 1918 года в нашем исследовании рассматривается как особый документальный источник, и как собственно эволюции права, сколько, в данном контексте, - истории втягивания казахстанцев в орбиту искусственно сформированного «Основного Закона» государства, или символа большевистского менеджмента.

Были изучены: издание «Первая советская Конституция (Конституция РСФСР 1918 года), издание 1938 года (Первая, 1938) в качестве источника и сборник документов под названием «Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917-1918 гг.» (Собрание, 1942).

Применение методов социально-гуманитарных наук, таких как право, история, антропология, политология, - анализа и синтеза, сравнительного анализа, принципа историзма, верификации источника, моделирования, других, позволило отследить преемственность всех советских Конституций в обозначенном ключе. Несмотря на принятие в дальнейшем новых Конституций СССР и РСФСР, основные принципы и идеи Конституции РСФСР 1918 г. оставались в силе. Так, в преамбуле Конституции СССР 1977 г. отмечалось: «Советский народ, ... сохраняя преемственность идей и принципов первой советской Конституции 1918 года, Конституции СССР 1924 года и Конституции СССР 1936 года, закрепляет основы общественного строя и политики СССР, устанавливает права, свободы и обязанности граждан, принципы организации и цели социалистического общенародного государства и провозглашает их в настоящей Конституции».

Обсуждение. Характерно, что советские ученые-юристы, защищая первую Конституцию Советского государства от «нападок критиков советского строя» (Ронин, 1958: 35), сами же отмечали, в духе эпохи, что «в условиях ожесточенного сопротивления свергнутых эксплуататорских классов, поддержанных международной реакцией», проведения социалистических преобразований в стране сложились и развились такие особенности построения органов советского государственного аппарата и советского избирательного права, как: система съездов Советов, исключение нетрудовых элементов из состава Советов, лишение их избирательных прав, обеспечение преимущественного представительства рабочих в Советах по сравнению с крестьянами, открытое голосование и т.д. (Ронин, 1958: 37).

Закрепленные в первой Советской Конституции ограничения политических прав некоторых категорий граждан, в интерпретации идеологов страны Советов, были якобы обусловлены конкретно-исторической обстановкой переходного периода от капитализма к социализму. А особенности советской избирательной системы в течение многих лет, утверждали советские авторы, являлись и являются объектом злобной, ожесточенной антисоветской критики со стороны оруженосцев империалистической реакции. Эти и подобные формулировки должны были подчеркнуть значимость Конституции (Кукушкин, Чистяков, 1987).

Советские авторы выполняли политический заказ, когда утверждали, что буржуазные критики советского строя стремились затушевать главные и определяющие принципы Конституции 1918 года, искусственно раздувая значение второстепенных, временных, преходящих особенностей данной Конституции. Оппоненты из зарубежья обвинялись в попытках приписать Основному Закону 1918 года реакционный характер, и т.п. Как правило, в учебниках было записано, что первая советская Конституция последовательно закрепила основные начала исторически нового, небывалого еще в истории человечества, пролетарского, социалистического демократизма, развивающегося «в интересах трудящихся, большинства народа, на незыблемой базе диктатуры пролетариата и ликвидации капиталистической частной собственности, превращения ее в общественную собственность» (Ронин, 1958: 35-37).

Создание Главного управления по охране государственных тайн в печати при Совете Министров СССР (ГлавЛИТ) еще больше закрепило в стране режим цензуры, хотя официально само понятие «советская цензура» было запрещено использовать; ее как бы не существовало. Исследования истории создания ГлавЛИТа и последствий введения цензуры, становятся возможны только после распада СССР (Раскатова, 2010: 1-20). Неправовой характер Конституции 1918 года диктовал создание не только цензуры, но и многих других составляющих компонентов, институтов, главной задачей которых было обеспечение сохранности и незыблемости законов государства рабочих и крестьян. Из зарубежных

исследователей сущности большевистской Конституции РСФСР 1918 года можно назвать ученого из Калифорнийского университета США, Massimiliano Tomba (Tomba, 2017: 503-515). Другие советологи, даже подвергнув критике советский строй, не уделили пристального внимания тому, что конституционный свод страны Советов нарушал естественные права «малых» народов (См. Бжезинский, 1990).

В отечественной историографии данный аспект слабо освещался в силу того, что конституции как предмет научного исследования, подлежали академическому изучению преимущественно правоведами. В качестве постановки проблемы, увидела свет только небольшая статья профессора Агдарбекова (Агдарбеков, 2015), где обращалось внимание на тот факт, что по Конституции РСФСР 1918 года не было положений о возможности выхода из федерации (Агдарбеков, 2015:80). Безусловно, междисциплинарный подход расширяет рамки и открывает простор для обобщающих историко-правовых заключений. Данная публикация не только впервые ставит проблему неправовой сути Основного Закона 1918 года, но и детально раскрывает несоответствие его статей, декларированным большевиками постулатам социалистического общества, в приложении к реалиям Казахстана в период так называемого «Малого Октября».

Результаты. Примечательная особенность Конституции РСФСР 1918 г. выделяется уже ее преамбулой, в которой провозглашается: «Утвержденная III Всероссийским съездом Советов в январе 1918 г. Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа вместе с утверждаемой V Съездом Конституцией Советской Республики составляют единый основной закон Российской Социалистической Федеративной Советской Республики».

Нормы раздела 1 Конституции «Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа», всецело наполненные политической демагогической идеологией, не имеют ничего общего с установлением подлинно правовых начал жизнедеятельности российского общества. Устанавливая на деле политический монополизм и диктатуру, полностью отторгнувшие народ, как подлинного источника и носителя власти, оказавшегося в сетях идеологической манипуляции партийно-советского режима, от власти и собственности.

Так, ст.1 главы первой Конституции РСФСР 1918 г. демагогически провозглашается, создавая иллюзию народовластия: «Россия объявляется Республикой Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. Вся власть в центре и на местах принадлежит этим советам».

На деле же верховным государственным органом являлись не Советы рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, а центральный аппарат партии большевиков, снявший с Советского государства все высшие духовные, нравственные и правовые ценности и многовековые общекультурные скрепы в целях установления тотальной партийной диктатуры в центре и на местах. Рабочие, солдатские и крестьянские депутаты на деле являлись лишь формальными носителями депутатских мандатов, полностью зависимым орудием преступной, нелегитимной власти партийных и исполнительных органов.

Статьей 3 главы 2 Конституции РСФСР 1918 г. ставится основная задача Всероссийского съезда Советов - «уничтожение всякой эксплуатации человека человеком, полное устранение деления общества на классы, беспощадное подавление эксплуататоров, установление социалистической организации общества и победы социализма во всех странах ...» (Конституция, 1918: 34).

Нормами ст.3 Конституции РСФСР, содержащими привлекательные цели создания социалистического бесклассового общества, уничтожения всякой эксплуатации человека человеком, на деле были заложены основы для формирования законодательных оснований для массовых репрессий, массового лишения граждан их естественных и неотъемлемых прав.

Подпункт а) ст.3 главы 2 Конституции РСФСР 1918 г., провозгласивший, что «в осуществление социализации земли, частная собственность на землю отменяется, и весь земельный фонд объявляется общенародным достоянием и передается трудящимся без всякого выкупа, на началах уравнительного землепользования» также характеризуется

демагогическим содержанием. На деле же им заложены основы для законодательного нарушения естественного и неотъемлемого права граждан на собственность, лишения частного и общинного права казахского народа на землю.

Подпункт е) ст.3 главы 2 Конституции, установивший, что «в целях уничтожения паразитических слоев общества и организации хозяйства вводится всеобщая трудовая повинность», имеет исключительно антиправовой характер в связи с абсолютным нарушением права граждан на труд. Введением всеобщей трудовой повинности заложены конституционные основы для законодательного тотального преследования и массовых репрессий слоев общества, определенных паразитическими слоями.

Подпунктом ж) ст.3 главы 2 Конституции, в интересах обеспечения всей полноты власти за трудящимися устранения всякой возможности установления всякой власти эксплуататоров, декретируется вооружение трудящихся, образование Красной Армии рабочих и крестьян, и полное разоружение имущих классов.

Подпунктом ж) ст.3 Конституции заложены основы для законодательных военно-насильственных репрессий и лишения прав на участие в управлении государством отдельных категорий населения, отнесенных к эксплуататорам, лишения прав граждан на назревшие социальные протесты.

Декретирование вооружения трудящихся, образования регулярной Красной Армии, вводимое якобы «в целях устранения всякой возможности установления всякой власти эксплуататоров» на деле имело цель их использования советско-партийным аппаратом для подавления народных восстаний, протестов народных масс и проведения массовых репрессий, как это и показала дальнейшая практика тоталитарного политического режима.

Статья 7 главы 4 Конституции РСФСР, установившая, что «III Всероссийский съезд Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов полагает, что теперь, в момент решительной борьбы пролетариата с его эксплуататорами, эксплуататорам не может быть места ни в одном из органов власти. Власть должна принадлежать целиком и исключительно трудящимся массам, и их полномочному представительству – Советам рабочих, солдатских и крестьянских депутатов» (Первая, 1938: 121) имеет исключительное антиправовое содержание.

Нормами данной статьи заложены законодательные основы для возможного нормативного лишения права граждан, называемых эксплуататорами, на участие в управлении государством, его органах на местах, нарушения прав отдельных слоев, сословий и групп общества избирать и быть избранным, лишение права защищать свои интересы и т.д.

Нормы статьи о принадлежности власти «целиком и исключительно трудящимся массам, и их полномочному представительству – Советам рабочих, солдатских и крестьянских депутатов» характеризуются демагогическим содержанием. На деле, как показала советская политическая действительность, реальная политическая власть концентрировалась в руках тоталитарного партийно-советского режима.

Статья 8 главы 4 Конституции РСФСР также характеризуется лицемерными, насквозь фальшивыми заявлениями: «Вместе с тем, стремясь создать действительно свободный и добровольный, а следовательно, тем более полный и прочный союз трудящихся классов всех наций России, III Всероссийский съезд Советов ограничивается установлением коренных начал федерации Советских Республик России, предоставляя рабочим и крестьянам каждой нации принять самостоятельное решение на своем собственном полномочном Советском съезде: желают ли они и на каких основаниях участвовать в федеральном правительстве и в остальных федеральных советских учреждениях».

Нормы же Конституции РСФСР о самостоятельном решении на своем собственном полномочном Советском съезде рабочих и крестьян каждой нации, вопроса: желают ли они и на каких основаниях участвовать в федеральном правительстве и в остальных федеральных советских учреждениях, были фикциями, скрывающими формирование большевистской партией единого, унитарного централизованного государства. Конституционный принцип федерализма имел лишь формальные юридические признаки. Для политической практики же

государственного руководства РСФСР с самого начала были характерны признаки и свойства строго централизованного управления государством.

РСФСР создавалась как единое унитарное государство, которое в пространственно-территориальном отношении было преемником бывшей Российской империи, как государство, включавшее в свой состав все прежние российские территории, в которых насильственно учреждался советский, социалистический строй. В качестве такого государственного образования, РСФСР с точки зрения своего государственного устройства была прямым прообразом будущего Союза ССР, фактически бывшего единым унитарным государством. Из содержания Конституции РСФСР четко и недвусмысленно вытекает: РСФСР, как федерация, основанная на национально-территориальной автономии, была суверенным государством только как единое целое, и ни один из ее субъектов не составлял суверенного государственного образования.

Политика создания единого унитарного государства большевистской партией очевидна на примере полномочного и легитимного решения Всеказахского съезда от 12 декабря 1917 г. полномочном о создании суверенного государства Автономии «Алаш». Нормами же статьи 8 Конституции РСФСР поправлено волеизъявление казахского народа о создании Автономии «Алаш» и Правительства «Алаш Орда», признанных ранее в переговорах с лидерами движения «Алаш» Председателем Совнаркома РСФСР В. Лениным и Комиссаром по делам национальностей И. Сталиным.

Статья 9 главы 5 Раздела второго «Общие положения Конституции РСФСР»: «Основная задача рассчитанной на настоящий переходный момент Конституции Российской Социалистической Федеративной Советской Республики заключается в установлении диктатуры городского и сельского пролетариата и беднейшего крестьянства в виде мощной Всероссийской Советской власти в целях полного подавления буржуазии, уничтожения эксплуатации человека человеком и водворения социализма, при котором не будет ни деления на классы, ни государственной власти» (Собрание, 1942: 46).

Нормами статьи 9 Конституции РСФСР, характеризующимися политическим лицемерием, заложены основы для законодательного установления диктатуры партии большевиков, насильственно захвативших власть путем антиконституционного переворота. В этой связи нормы об установлении диктатуры городского и сельского пролетариата и беднейшего крестьянства не имеют никакого реального содержания.

Нормами статьи 9 Конституции тем самым нарушается реализованное право казахского народа на самоопределение, поправно его легитимное политическое волеизъявление, нарушено естественное право на управление своим национальным государством.

В целом нормами статьи 9 Конституции созданы были созданы основы для законодательных массовых политических репрессий, в том числе в отношении борцов за свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана, не согласных с политикой преступного тоталитарного режима.

Статья 10 глава 5 Конституции Раздела второго «Общие положения Конституции РСФСР»: «Российская Республика есть свободное социалистическое общество всех трудящихся России. Вся власть в пределах Российской Социалистической Федеративной Советской Республики принадлежит всему рабочему населению страны, объединенному в городских и сельских Советах».

Демагогические заявления представителей большевистского аппарата о том, что рабочий класс является гегемоном революции и что все революционные преобразования в России совершаются, прежде всего, в интересах рабочего населения, не имели ничего общего с реальной действительностью. На деле рабочий класс, интересы которого объявлялись высшим приоритетом социалистического государства, и в жертву которым приносились интересы других слоев общества, составлял явное меньшинство населения России. Так, рабочие и перед октябрьским переворотом, и «долгое время после нее составляли очень незначительную часть населения страны. Согласно официальным данным, в 1913 г. рабочих было в России около 3 млн. человек, т.е. всего около 2% населения, за годы революции и

гражданской войны и это число сократилось более чем вдвое, даже в 1925 г. число рабочих не доходило до 2/3 предвоенного уровня и составляло всего 1,8 млн. человек ...» (Оболонский, 1994:319).

Статья 11 главы 5 Раздела второго «Общие положения Конституции РСФСР»: «Советы областей, отличающихся особым бытом и национальным составом, могут объединиться в автономные областные союзы, во главе которых, как и во главе всяких могущих быть образованными областных объединений вообще, стоят областные съезды Советов и их исполнительные органы».

Нормы статьи 11 Конституции имели исключительно демагогическое содержание, являясь на деле отрицанием суверенных прав Автономии «Алаш» и Правительства «Алаш Орда» как равноправных членов «Российской Федеративной Демократической республики», создание которой было провозглашено на легитимном Учредительном Всероссийском Собрании от 5 января 1918 года. Интересы казахского народа на данном Учредительном собрании представляла партия «Алаш», за которую отдали свои голоса подавляющее большинство казахстанцев. Антиконтитуционный разгон легитимно избранного Учредительного Собрания явился вторым государственным переворотом, совершенным партией большевиков против воли народа, прервав формирующееся демократическое цивилизованное развитие, как самой России, так и Казахстана.

Статья 13 главы 5 Раздела второго «Общие положения Конституции РСФСР»: «В целях обеспечения за трудящимися действительной свободы совести церковь отделяется от государства и школа от церкви, а свобода религиозной и антирелигиозной пропаганды признается за всеми гражданами».

Нормы статьи 13 Конституции являются декларативными, на практике граждане лишались права на свободу совести, вероисповедания, пропаганды религиозных ценностей, взглядов, благотворительной и образовательной религиозной деятельности, так как тоталитарным режимом целенаправленно разрушались и религиозные основы жизнедеятельности общества вопреки конституционно декларируемой свободы совести. Верующие граждане, отстаивавшие право свободы совести и свободу религиозной пропаганды, подвергались различным видам репрессий.

Постановление ВЦИК и СНК РСФСР «О религиозных объединениях» от 8 апреля 1929 года определяло деятельность объединений верующих весьма в узких рамках и ставило ее под всеобъемлющий контроль государства. При этом тоталитарным партийно-советским режимом была создана централизованная система государственных органов (НКЮ, НКВД, постоянная комиссия по рассмотрению культовых вопросов при Президиуме ЦИК РСФСР (СССР), Совет по делам религий при Совете Министров СССР и др.). Данные органы, реализуя антидемократическое законодательство, осуществляли жесткий контроль над религиозными организациями, права которых были существенно ограничены по сравнению с другими организациями.

Постановлением ВЦИК и СНК РСФСР «О религиозных объединениях» была чрезвычайно бюрократизирована процедура образования религиозных объединений. Требование обязательной государственной регистрации для многих религиозных объединений было практически неосуществимо и привело на практике к появлению двух видов объединений: легальных (зарегистрированных) и нелегальных (незарегистрированных), подлежащих немедленной репрессии государственных органов, включая внесудебные органы.

Также было установлено значительное число запретительных норм, которые ставили вне закона такие элементарные формы религиозной деятельности, как религиозная благотворительность, религиозное обучение, распространение религиозных идей, самым грубым образом нарушая нормы статьи 13 Конституции РСФСР о свободе совести и свободе религиозной пропаганды. Так, постановлением ВЦИК и СНК РСФСР «О религиозных объединениях», в нарушение пункта 9 Декрета СНК РСФСР «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» от 23 января 1918 года о том, что «граждане могут обучать и

обучаться религии частным образом», не допускалась организация детских и юношеских кружков и групп по обучению религии.

Более того, пунктом 12 Декрета СНК РСФСР «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» было установлено: «Никакие церковные и религиозные общества не имеют права владеть собственностью. Прав юридического лица они не имеют» (Конституция, 1918: 66).

Так, несмотря на признание свободы религиозной пропаганды за всеми гражданами, государство проводило агрессивную атеистическую политику, характеризовавшуюся радикальным преступным антирелигиозным вандализмом в отношении верующих граждан и их религиозных домов. Между тем религиозные нормы, являясь элементарными нормами человеческого общежития, несут в себе кристаллизованный опыт социального общения людей, находящихся в нем нравственные опоры, имеющие глубинные исторические корни. Поэтому обрывать тесные связи права с религиями, божественной природой человеческого мироздания, выступающими ценностными критериями жизнедеятельности общества, могла только преступная власть.

Статья 14 главы 5 Раздела второго «Общие положения Конституции РСФСР»: «В целях обеспечения за трудящимися действительной свободы выражения своих мнений Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика уничтожает зависимость печати от капитала и предоставляет в руки рабочего класса и крестьянской бедноты все технические и материальные средства к изданию газет, брошюр, книг и всяких других произведений печати и обеспечивает их свободное распространение по всей стране».

Нормы статьи 14 Конституции являются декларативными. На практике фактически все граждане, в их числе представители рабочего класса и крестьянства, лишались реального права на свободу слова, творчества, использования печати для реализации своих политических и гражданских прав в связи с институционализацией цензуры.

Демагогическое содержание статьи 14 Конституции обернулось на практике введением государственной монополии на печатное слово и реальным уничтожением свободы печати, которой, согласно директивам СНК по вопросам организации ВЧК, отводилось первое место в перечне наиболее опасных источников угрозы нелегитимному партийно-советскому режиму. Более того, в январе 1918 года в помощь ВЧК и для оформления его репрессий против свободной печати при Революционном трибунале был учрежден Революционный трибунал печати, ведению которого подлежали «преступления и проступки против народа, совершаемые путем использования печати».

Цензура же была фактически институционализирована 6 июня 1922 года СНК РСФСР, утвердившим Положение о Главном управлении по делам печати (Главлите) (). При этом на органы ГПУ возлагалась борьба с распространением произведений, не разрешенных Главлитом, надзор за типографиями, таможенными и пограничными пунктами, борьба с подпольными изданиями и их распространением, с провозом из-за границы, не разрешенной к распространению литературы, наблюдение за продажей литературы и изъятие запрещенных книг. Закономерность неизбежного введения цензуры и уничтожения свободы печати диктовалась установлением монопольного контроля и руководством над обществом и государством (Раскатова, 2010: 1-20).

Статья 15 главы 5 Раздела второго «Общие положения Конституции РСФСР»: «В целях обеспечения за трудящимися действительной свободы собраний Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика, признавая право граждан Советской Республики свободно устраивать собрания, митинги, шествия и т.п., предоставляет в распоряжение рабочего класса и крестьянской бедноты все пригодные для устройства народных собраний помещения с обстановкой, освещением и отоплением».

Нормы статьи 15 Конституции являются декларативными. В период большевистско-сталинского режима граждане, в том числе представители рабочего класса и крестьянства, не связанные с партийно-советским режимом, не имели реального права на свободу собраний, митингов и шествий. Несанкционированное использование права на проведение гражданами

собраний, митингов, шествий, каралось большевистско-сталинской властью путем государственного преследования и репрессий.

Статья 17 главы 5 Раздела второго «Общие положения Конституции РСФСР»: «В целях обеспечения за трудящимися действительного доступа к знанию Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика ставит своей задачей предоставить рабочим и беднейшим крестьянам полное, всестороннее и бесплатное образование».

Нормами статьи 17 проводится искусственное разделение общества в области доступа к полному, всестороннему и бесплатному образованию, лишая при этом другие социальные слои и группы населения, кроме рабочих и беднейших крестьян, права на такое образование.

Статьей 18 главы 5 Раздела второго «Общие положения Конституции РСФСР»: «Не трудящийся, да не ест» заложены основы для законодательного нарушения естественного и неотъемлемого права человека на труд и на свободу его волеизъявления. Труд является естественным правом человека, направленным на удовлетворение насущных потребностей, а не обязанностью, устанавливаемой государством.

Установление неправового принципа: «не трудящийся, да не ест», отрицающего у нетрудящихся права на еду, по сути, является преступным, насильственно обязывая всех работоспособных граждан к трудовой повинности.

Провозглашение Конституцией данного принципа также носит всецело демагогическое содержание, т.к. данный принцип не имеет ничего общего с ценностями социализма, как общественного строя. Дело в том, что для реализации принципа «не трудящийся, да не ест» необходимы на деле не только свобода труда и трудового договора, но и свобода личности, что прямо отрицается социалистическим государственным режимом.

Статья 19 главы 5 Раздела второго «Общие положения Конституции РСФСР»: «В целях всемерной охраны завоеваний Великой Рабоче-Крестьянской Революции Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика признает обязанностью всех граждан Республики защиту социалистического Отечества и устанавливает всеобщую воинскую повинность. Почетное право защищать революцию с оружием в руках предоставляется только трудящимся; на нетрудовые же элементы возлагается отправление иных военных обязанностей».

В 1920 годы в РСФСР стала складываться практика создания «трудовых армий», полностью формировавшихся за счет демобилизованных из Красной армии бывших офицеров и чиновников, участников антисоветских восстаний, дезертиров, нетрудовых элементов. При этом рабочую силу для них поставляли два силовых ведомства – Красная Армия и ВЧК. Отказ от прямого использования «трудовых армий», был заявлен только XV партийной конференции ВКП (б) в ноябре 1926 года в связи с переходом к созданию системы «огосударственного» труда. Призыв граждан в «трудовые армии», «трудовые колонны» НКВД самым непосредственным образом нарушал политические, гражданские и трудовые права казахстанцев.

Статья 23 главы 5 Раздела второго «Общие положения Конституции РСФСР»: «Руководствуясь интересами рабочего класса в целом, Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика лишает отдельных лиц и отдельные группы прав, которые используются ими в ущерб интересам социалистической революции».

Нормами статьи 23 Конституции заложены конституционно-правовые основы для проведения массовых репрессий против отдельных лиц и отдельных групп населения, несогласных с политикой большевистско-сталинской власти. Проводимая большевиками социальная политика в целях отстранения «лишенцев» от общественной жизни и ущемления в социально-экономическом плане, как политически опасных для партийно-советского режима, делала их изгоями общества, маргиналами.

Статья 31 главы 7 «А. Организация центральной власти» Раздела третьего «Конструкция советской власти»: «Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет Советов является высшим законодательным, распорядительным и контролирующим органом

Российской Социалистической Федеративной Советской Республики» (Конституция, 1918: 56).

Нормы статьи 31 Конституции являются всецело декларативными. На деле, в соответствии с положениями статей 37 и 38 Конституции Совету Народных Комиссаров (СНК) РСФСР, исполнительному органу Съезда Советов и ВЦИК, принадлежало общее управление делами РСФСР. Для осуществления общего управления делами РСФСР СНК РСФСР издавал декреты, распоряжения, инструкции и принимал «вообще ... все меры, необходимые для правильного и быстрого течения государственной жизни», обладая для этого всеми необходимыми законодательными полномочиями. При этом основная часть законов РСФСР в 1917-1920 гг., в нарушение предписаний статей 24 и 31 Конституции, была издана именно СНК РСФСР – Правительством, высшим органом исполнительной власти, сохранявшем законодательные полномочия вплоть до принятия Конституции СССР 1936 г.

ВЦИК и СНК РСФСР являлись послушным орудием ЦК ВКП (б) по принятию законодательных актов, инициированных руководством большевистско-сталинской партии и исполнению решений и установок Политбюро ЦК ВКП (б) по массовым политическим репрессиям.

При этом ведомственное нормотворчество партийных и исполнительных органов, нарушая прерогативы законодательной власти, и девальвируя принцип верховенства закона, подрывало основы действующего законодательства государства.

Статья 65 главы 13 Раздела четвертого «Активное и пассивное избирательное право» Конституции РСФСР: «Не избирают и не могут быть избранными, хотя бы они входили в одну из вышеперечисленных категорий:

- а) лица, прибегающие к наемному труду с целью извлечения прибыли;
- б) лица, живущие на нетрудовой доход, как-то: проценты с капитала, доходы с предприятий, поступления с имущества и т.п.;
- в) частные торговцы, торговые и коммерческие посредники;
- г) монахи и духовные служители церквей и религиозных культов;
- д) служащие и агенты бывшей полиции, особого корпуса жандармов и охранных отделений, а также члены царствовавшего в России дома».

заложены конституционно-правовые основы для нарушения прав отдельных слоев, сословий и групп населения избирать и быть избранным, лишения их неотъемлемых других политических прав.

Статья 79 главы 16 Раздел пятого «Бюджетное право» Конституции РСФСР: «Финансовая политика Российской Социалистической Федеративной Советской Республики в настоящий переходный момент диктатуры трудящихся способствует основной цели экспроприации буржуазии и приготовления условий для всеобщего равенства граждан республики в области производства и распределения богатств. В этих целях она ставит себе задачей предоставить в распоряжение органов Советской власти все необходимые средства для удовлетворения местных и общегосударственных нужд Советской Республики, не останавливаясь перед вторжением в право частной собственности» (Конституция, 1918: 90).

То есть, нормами статьи 79 Конституции были заложены законодательные основы для ликвидации неугодных власти лиц, насильственного лишения права частной собственности, установления диктатуры партии.

Выводы. Таким образом, изучение текста Основного Закона - Конституции РСФСР 1918 года приводит к заключению, что ее следует характеризовать в целом, как неправовой законодательный акт, лишивший казахский, равно как и другие «малые» народы СССР, естественных и неотъемлемых политических прав, как государствообразующей нации, имеющей априори исконное право на суверенитет. Кроме того, нормами Конституции РСФСР 1918 года, преследовавшими на деле создание большевистским режимом единого централизованного государства, были заложены законодательные нормативы для уничтожения суверенной автономии Алаш, созданной легитимным путем, и физического истребления руководителей и членов партии и движения «Алаш».

В целом, текст Конституции РСФСР 1918 г. как письменного документа, отличается демагогическим, показным содержанием принципов и норм, имманентно присущим всей политической и законодательной практике большевистской партии, как внеправовой и надгосударственной структуры. Подлинной целью партии большевиков был монопольный захват государственной власти, причем любыми средствами, в целях установления диктатуры высшего партийного аппарата, но только не диктатуры пролетариата, как лицемерно провозглашали советские партийные государственные деятели.

По сути, Конституция РСФСР 1918 года являлась тщательно разработанным руководством большевистской партии пропагандистским мифом, создававшим целостную иллюзорную картину народовластия, которого большевики допустить не могли.

Изучение таких объемных источников, как Конституция, приравнивается к исследовательской фундаментальной работе с большими данными – «big data», что сделано авторами впервые, в рамках реализации государственной задачи по полной реабилитации жертв массовых политических репрессий. Результаты исследования могут быть использованы в преподавании основ права, исторических дисциплин в высшей школе Республики Казахстан, молодыми учеными НИИ и широкой общественностью.

Источники

ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации, Москва.

Sources

SARF – The State Archive of the Russian Federation, Moscow

Литература

Агдарбеков, 2015 – Агдарбеков Т.А. Из истории государственной независимости казахского народа // Вестник Университета Сулеймана Демиреля. 2015. № 4 (35). С. 78 – 82.

Бжезинский, 1990 - Бжезинский З. Большой провал. Агония коммунизма // Квинтэссенция: Филос. альманах /Сост. В.И. Мудрагей, В.И. Усанов. М.: Политиздат, 1990. С.256-277.

Горяева, 2002 - Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР, 1917-1991. М.: РОССПЭН, 2002. 400 с.

Конституция, 1918 - Конституция РСФСР 1918 года. М.: Издательство Московского университета, 1984. 206 с.

Кукушкин, Чистяков, 1987 - Кукушкин Ю.С., Чистяков О. И. Очерк истории Советской Конституции. 2-е изд., доп. М.: Политиздат, 1987. 364 с.

Оболонский А.В. Драма российской политической истории: система против личности. М., 1994. 352 с.

Первая советская Конституция (Конституция РСФСР 1918 года): сборник документов / под ред. А. Я. Вышинского. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1938. 462 с.

Раскатова, 2010 - Раскатова Е. М. Главное управление по охране государственных тайн в печати при СМ СССР (Главлит) и новые реалии художественной жизни в конце 1960-х–1980-х гг. // Интеллигенция и мир. 2010. № 2. С. 1 – 20. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/glavnoe-upravlenie-po-ohrane-gosudarstvennyh-tayn-v-pechati-pri-sm-sssr-glavliti-i-novye-realii-hudozhestvennoy-zhizni-v-kontse-1960-h-nachale>

Ронин, 1958 - Ронин С.Л. Некоторые вопросы истории разработки первой Советской Конституции // Труды научной сессии, посвященной сорокалетию Конституции РСФСР 1918 года. 5-7 июля 1958 г. М.: Изд-во «Известий Советов депутатов трудящихся СССР», 1958. С.22-38.

Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917-1918 гг. Москва. Б.и. 1942. 1483 с.

Tomba, Massimiliano. Politics beyond the state: The 1918 Soviet Constitution // Constellations. 2017 # 24. P. 503-515. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12327>

References

Agdarbekov, 2015 – Agdarbekov T.A. Iz istorii gosudarstvennoi nezavisimosti kazakhskogo naroda [From the history of the state independence of the Kazakh people] // Bulletin of Suleiman Demirel University. 2015. # 4 (35). P. 78 – 82. (in Russian)

Bzhezinskii, 1990 - Bzhezinskii Z. Bol'shoi proval. Agoniya kommunizma [Brzezinski, 1990 - Brzezinski Z. The Big Failure. The Agony of Communism]. Kvintessentsiya: Philosophical Almanac. M., 1990. P. 256-277 (in Russian)

Goryaeva, 2002 - Goryaeva T. M. Politicheskaya tsenzura v SSSR, 1917-1991 [Political censorship in the USSR, 1917-1991]. M., 2002. 400 p. (in Russian)

- Konstitutsiya, 1918 - Konstitutsiya RSFSR 1918 goda Konstitutsiya RSFSR 1918 goda [The Constitution of the RSFSR of 1918]. Moscow, 1984. 206 p. (in Russian)
- Kukushkin, Chistyakov, 1987 - Kukushkin Yu.S., Chistyako, O. I. Ocherk istorii Sovetskoi Konstitutsii. 2nd ed. M., 1987. 364 p. (in Russian)
- Obolonskii, 1994 - Obolonskii A.V. Drama rossiiskoi politicheskoi istorii: sistema protiv lichnosti [Drama of Russian political history: system against personality]. Moscow, 1994. 352 p. (in Russian)
- Pervaya, 1938 - Pervaya sovetskaya konstitutsiya (konstitutsiya RSFSR 1918 goda): sbornik dokumentov [The First Soviet Constitution (the Constitution of the RSFSR of 1918): collection of documents] edited by A. Ya. Vyshinsky. Moscow, 1938. 462 p. (in Russian)
- Raskatova, 2010 - Raskatova E. M. Glavnoe upravlenie po okhrane gosudarstvennykh tain v pečati pri SM SSSR (Glavlit) i novye realii khudozhestvennoi zhizni v kontse 1960-kh–1980-kh gg. [The Main Directorate for the Protection of State Secrets in the Press under the Council of Ministers of the USSR (Glavlit) and the new realities of artistic life in the late 1960s-1980s.]. *Intelligentsia and the World*. 2010. No. 2. P. 1-20. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/glavnoe-upravlenie-po-okhrane-gosudarstvennykh-tayn-v-pechati-pri-sm-sssr-glavlit-i-novye-realii-hudozhestvennoy-zhizni-v-kontse-1960-h-nachale> (in Russian)
- Ronin, 1958 - Ronin S.L. Nekotorye voprosy istorii razrabotki pervoi Sovetskoi Konstitutsii [Some issues of the history of the development of the first Soviet Constitution]. Proceedings of the scientific session dedicated to the fortieth anniversary of the Constitution of the RSFSR 1918. July 5-7, 1958. Moscow, 1958. P. 22-38 (in Russian).
- Sobranie, 1942 - Sobranie uzakonenii i rasporyazhenii pravitel'stva za 1917-1918 gg. [Collection of laws and government orders for 1917-1918.] Moscow, 1942. 1483 p. (in Russian)
- Tomba, 2017 - Tomba, M. Politics beyond the state: The 1918 Soviet Constitution // *Constellations*. 2017 # 24. P. 503-515. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12327>



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 198-208, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.25
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_198-208

KUL-BATYR-SERDAR

Atdaev Serdar Jumaevich

Candidate of historical sciences; independent explorer, Ashgabat, Turkmenistan.

 <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>. E-mail: serdar63atdayev@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Atdaev S.J., 2026

Abstract. Kul-Batyr-Serdar is a remarkable figure in the history of the Turkmen people. Unfortunately, scholarly works devoted to him are almost nonexistent. Only a few articles attempt to elucidate his life. The author of this study attempted to address this omission and decided to present his perspective on this issue. Materials on this topic are found in a number of historical documents, eyewitness accounts of the time, and newspaper articles. To collect this diverse material, competently compare it, and conduct a proper analysis, an integrated research approach was used. The use of a historical-comparative research method in this study facilitated an accurate comparison of the available material. A critical evaluation of the texts and subsequent synthesis of the obtained data allowed for an objective view of the historical situation that developed in Turkmen society in the 19th century. The image of Kul-Batyr-Serdar is presented alongside descriptions of such figures as Dykma-Serdar and Ovez-Kuli-Serdar, helping to trace the shared destinies of these Turkmen leaders and their life's ups and downs. These men experienced tragic personal transformations. Desperately fighting against the Russian Empire, a well-organized, advanced military force, and the most powerful army in Eurasia, they suffered defeat. However, they accepted the situation with dignity, embarked on a path of cooperation and service, and in return received worthy recognition from the administration of the Trans-Caspian Region.

Keywords: Trans-Caspian Region, Durun Prefecture, Gok-Depe, Russian Empire, St. Petersburg, Turkmens, Kul-Batyr-Serdar.

For citation: Atdaev S.J. Kul-Batyr-Serdar // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 198-208. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_198-208

ҚҰЛ-БАТЫР-СЕРДАР

Сердар Джумаевич Атдаев

Тарих ғылымдарының кандидаты, тәуелсіз зерттеуші, Ашхабад, Түркіменстан

 <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>. E-mail: serdar63atdayev@gmail.com

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Атдаев С.Дж., 2026

Андатпа. Құл-Батыр-Сердар - түрікмен халқы тарихындағы көрнекті тұлға. Өкінішке орай, оған арналған ғылыми еңбектер жоқтың қасы. Оның өмірін жарыққа шығаруға тырысатын мақалалар аз. Бұл зерттеудің авторы бұл кемшілікті жоюға тырысып, осы мәселе бойынша өз көзқарасын ұсынуды жөн көрді. Бұл тақырып бойынша материалдар бірқатар тарихи құжаттарда, сол кездегі куәгерлердің әңгімелерінде және газет мақалаларында кездеседі. Бұл алуан түрлі материалды жинау, оны сауатты салыстыру және тиісті талдау жүргізу үшін кешенді зерттеу тәсілі қолданылды. Бұл зерттеуде тарихи-салыстырмалы зерттеу әдісін қолдану қолжетімді материалды дәл салыстыруға мүмкіндік берді. Мәтіндерді сыни бағалау және алынған ақпаратты кейіннен синтездеу 19 ғасырдағы түрікмен қоғамында қалыптасқан тарихи жағдайға объективті қарауға мүмкіндік берді. Құл-Батыр-Сердардың бейнесі Дықма-Сердар және Овез-Құлы-Сердар сияқты тұлғалардың сипаттамаларымен қатар ұсынылады, бұл осы түрікмен көшбасшыларының ортақ тағдырларын және олардың өміріндегі көтерілістер мен құлдырауларды бақылауға көмектеседі. Бұл адамдар қайғылы жеке өзгерістерді бастан кешірді. Еуразиядағы ең қуатты армия және жақсы ұйымдасқан, дамыған әскери күш Ресей империясына қарсы шайқасып, олар жеңіліске ұшырады. Дегенмен, олар өз жағдайларын абыроймен қабылдады, ынтымақтастық пен қызмет жолына түсті және өз кезегінде Каспий маңы аймағы әкімшілігінен лайықты марапатқа ие болды.

Түйін сөздер: Каспий маңы аймағы, Дұрын префектурасы, Гөк-Депе, Ресей империясы, Санкт-Петербург, түркімендер, Құл-Батыр-Сердар.

Дәйексөз үшін: Атдаев С.Дж. Құл-Батыр-Сердар // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 198-208 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_198-208

КУЛЬ-БАТЫР-СЕРДАР

Атдаев Сердар Джумаевич

Кандидат исторических наук, независимый исследователь, г. Ашхабад, Туркменистан

 <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>. E-mail: serdar63atdayev@gmail.com

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Атдаев С.Дж., 2026

Аннотация. Куль-Батыр-сердар – яркая личность в истории туркменского народа. Научных работ, посвященных этой персоне, к сожалению, почти нет. Попытка осветить жизненный путь этой фигуры представлена лишь единичными статьями. Автор данного исследования попробовал устранить это упущение и, решил представить свой взгляд на данную проблему. Материалы по данному вопросу встречаются в ряде исторических документов, воспоминаниях очевидцев тех времен и газетных статьях. Чтобы собрать этот разнородный материал, грамотно его сопоставить и провести правильный анализ, был использован комплексный подход изучения. Применение в работе историко-сравнительного метода исследования помогло верно сличить имеющийся в наличии материал. Метод критической оценки текстов и дальнейший синтез полученных сведений позволил объективно взглянуть на историческую ситуацию, сложившуюся в туркменском обществе XIX столетия.

Образ Куль-Батыр-сердара представлен наряду с описанием таких личностей как Дыкма-сердар и Овез-Кули-сердар, что помогло проследить общие судьбы туркменских лидеров и их жизненные перипетии. Этим людям пришлось пережить трагическую личностную трансформацию. Отчаянно сражаясь с хорошо организованной, оснащенной передовой военной техникой, сильнейшей армией евразийского пространства – Российской империей, они потерпели поражение. Однако, они достойно приняли сложившееся положение, стали на путь сотрудничества и служения, получив взамен достойное признание со стороны администрации Закаспийской области.

Ключевые слова: Закаспийская область, Дурунское приставство, Гёк-депе, Российская империя, Санкт-Петербург, туркмены, Куль-Батыр-сердар.

Для цитирования: Атдаев С.Дж. Куль-Батыр-сердар // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. 198-208. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_198-208

Былых сражений дух победы,
Лелеет душу старика,
Бархана пик сдувает ветер,
Частицу жизни унося.
С.А.

Введение. Жизненный путь Куль-Батыр-серадар похож на судьбы многих ханов и сердаров XIX в., которые активно проявили себя в набегах-аламанах на соседние государства: Иран, Афганистан, Бухарский эмират и Хивинское ханство. Затем последовало сопротивление вторжению армии Российской империи. Потерпев поражение в 1881 г., туркменские племена Ахала, а в 1884 г. жители Мерва и остальных районов туркменских земель вынуждены были признать новую власть. Как и многие туркменские лидеры, Куль-Батыр-сердар поступил на службу в ряды местной милиции Закаспийской области. Долгие годы он исполнял обязанность помощника начальника Дурунского приставства Ашхабадского уезда. Дослужился до должности штабс-капитана, а в конце карьеры был переведен в распоряжение начальника Закаспийской области. Имел награды: в 1881 г. получил большую серебряную медаль на Станиславской ленте, а в 1899 г. – орден Св. Станислава 3-й степени.

Цели, задачи и методы исследования. Целью данного исследования стало представление Куль-Батыр-серадар в достоверном и реальном образе. Непредвзятый подход к делу и реальное описание нашего героя помогло точно понять его намерения и дальнейшие действия. Материалы, хранящие информацию о Куль-Батыр-серадаре отрывочны и разнообразны. Для решения этой задачи был применен сравнительно-исторический метод исследования. Для правильной трактовки полученных данных решено было использовать комплексный подход исследования. Это помогло представить сложный образ Куль-Батыр-серадар в доступной и ясной трактовке. Применение подобного комплексного подхода в анализе и подборе документов составило основу методологии данного исследования. Применение историко-сравнительного (компаративного) метода изучения позволило правильно сопоставить события XIX столетия.

Материалы. Несмотря на то, что материалы о жизненном пути Куль-Батыр-серадар встречаются в исторических источниках, статей о нем очень мало. Первые попытки в этом направлении были предприняты в относительно недавнем времени: Соегов М. «Об исторических лицах, изображенных в одной старой фотографии, и отдельно о штабс-капитане милиции Кульбатыр-серадаре», 2019 г.; Атдаев С.Дж. «Судьбы ханов и сердаров Ахала после 12 января 1881 г.», 2025.

Сведения о Куль-Батыр-серадар имеются в работах К.К. Абазы, А.П. Андреева, Н.И. Гродекова, Д.Н. Логофета, А.А. Олсуфьева, Н.Н. Сполатбога, К.М. Федорова, А. Черняка, (Абаза, 1902; Андреев, 1900; Гродеков, 1883-1884; Логофет, 1909; Олсуфьев, 1899; Покорение Ахал-Теке, 1884; Федоров, 1901; Черняк, 1889). Ценные материалы содержатся в военных отчетах, военных приказах и архивных материалах (Отчет о служебной поездке, 1902; Высочайшие приказы; Присоединение Туркмении, 1960). Весьма полезными явились данные журналов и газет («Всемирная иллюстрация», 1881; «Кавказ», 1888; «Русский инвалид», 1909, 1903, 1901, 1899, 1898, 1896, 1892, 1888, 1881).

Полезными оказались исследования А. Ихсанова, а также сообщения Г. Мозера, Ч. Марвина и Э. Донована (Ikhsanov, 2022; À travers l'Asie Centrale, 1885; The Russians at Merv, 1883; The Merv Oasis, 1883).

Результаты и обсуждение. Куль-Батыр-сердар или просто Куль-Батыр (1820-1903) принадлежал к племени Теке крыла (ганат) Тогтамыш, колена (тире) Бег. Его полная родовая линия выглядела так: Теке – Тогтамыш – Бег – Аманша – Говкы – Зеренг – Тиджин. Родился он в 1820 г. в селе Келеджар (Атдаев, 2024: 77). Куль-Батыр-сердар был сыном известного в округе силача Гадам-пяльван (Высочайшие приказы, 1903, 19 декабря: URL). Его супруга и дети, в числе которых был его единственный сын по имени Отгур (Ötgür), погибли во время осады крепости Гёк-депе в январе 1881 г. Оставшаяся в живых его младшая дочь, позже погибает трагической смертью (*A travers l'Asie Centrale*, 1885: 331-332). Известны имена двух его братьев – это Гурбан и Рахман, с которыми он удалился в Мерв после 12 января 1881 г. (*The Merv Oasis*, 1883: 486). Существует соблазн связать имя Рахмана с другой личностью Мерва Рахман-Кули-ханом, однако, это иной персонаж, приближенный к правителю Мерва Говшут-хану (1823-1878), и выполнявшего его дипломатические поручения.

Куль-Батыр-сердар считался неустрашимым аламанщиком. Был активным защитником Гёк-тепе. Являясь помощником Дыкма-сердара (1825-1882), он стоял во главе текинской пехоты (Федоров, 1901: 26). 21 июня 1880 г. его отряд преследует российскую группу на Бендесенском перевале, где в ходе боя были убиты полевой врач Студицкий и два казака (Русский инвалид, 1909. № 283. 31 декабря).

В июле 1880 г. командующий военной экспедицией генерал-адъютант М.Д. Скобелев (1843-1882) приблизился со своим отрядом к небольшому укреплению Еген-Батыр, для проведения рекогносцировочных работ близ крепости Гёк-депе. Туркмены принимают решение принять бой. 6 июля Дыкма-сердар с кавалерией в 1 500 человек заходит в тыл отряду Скобелева, и занимает укрепление Гарры-Кяриз-гала. Здесь он оставляет отряд из 600 человек под руководством Куль-Батыр-сердара, для засады по дороге возможного отступления российских войск. Дыкма-сердар движется к Гёк-депе и, пополнив здесь свои ряды, возвращается к Еген-Батыр-гала. Не решая осложнять ситуацию, части Скобелева начинают отход к Гарры-Кяриз-гала (Гродеков, 1883, т. 2: 143-144; *Покорение Ахал-Теке*, 1884: 6). Куль-Батыр-сердар идет следом и 10 августа с отрядом в 200 конников занимает ближайшие колодцы. В местечке Айдын он совершает нападение на русский караван верблюдов (Русский инвалид, 1882. № 99. 8 мая; Гродеков, 1883, т. 2: 203).

10 сентября 1880 г. отряд Дыкма-сердара (Овез-Мурат-сердар-Батака) с 200 пешими и 400 конниками движется на Бендесен, Ходжам-гала и Маргыс. Другая группа в 300 конных под предводительством Куль-Батыр-сердара движется на Бек-депе и Хар-олум (Черняк, 1889: 414; Гродеков, 1883, т. 3: 40). Эти объединенные силы 14 сентября подходят к Бендесену, 15 числа – к Ходжам-гала, 16 числа – к Маргысу, а 17 – к Чухур-гала (Чукурун-гала). В Чате была предпринята попытка угона отары овец. Позже туркменские отряды показывались у Бек-депе, Хар-олума и Яглы-олума (Гродеков, 1883, т. 3: 42). Наиболее удачным оказалось нападение 31 июля на Ходжам-гала, совершенное под руководством Дыкма-сердара. Туркмен удалось отогнать более 500 голов скота (Черняк, 1889: 414).

Осада крепости Гёк-депе начинается в ночь на 24 декабря 1880 г. Накануне, 23 декабря на подступах к этому укреплению разворачиваются горячие события. Генерал-майор Н.Г. Петрусеви́ч (?-1880) со своим отрядом пытается закрепиться в небольшой роще на возвышении. 22 декабря здесь была проведена рекогносцировка. Однако, Куль Батыр с 400 джигитами захватил эту возвышенность, а сам с 30 воинами засел в одном из небольших укреплений (гала). Петрусеви́ч отдает приказ к штурму. В числе первых, ворвавшихся был сам генерал, где и пал смертельно раненый (Гродеков, 1883, т. 3: 209). В ходе боя тело генерала несколько переходило из рук в руки, кипел жестокий бой. Российский отряд, захватив тело генерала, отступил. Запланированная попытка российских войск окружить Гёк-депе не удалась. Туркмены сохранили свободное сообщение с песками, где у него хранились запасы пшеницы (Абаза, 1902: 288).

Солдаты Скобелева роют окопы, день за днем приближаясь к стенам Гёк-депе. Артиллерийский обстрел обрушивает громадное число снарядов на осажденных. Туркмены в спешном порядке восстанавливают разрушенные части внешних стен. Выход за периметр

укрепления в дневное время становится невозможным. Тогда туркмены предпринимают ночные вылазки. Первая из них была организована 28 декабря, вторая – 30 числа 1880 г. Третья вылазка осуществляется 4 января 1881 г. В ней участвует до 12 000 человек. Во главе воинов крыла Утамыш стоит сын Дыкма-сердара Ак-Берды-хан, а группу джигитов крыла Тогтамыш возглавляет Куль-Батыр-сердар и Гаджар-хан (Гродеков, 1883, т. 3: 254-256; Покорение Ахал-Теке, 1884: 11). Эта вылазка была отбита, а туркмены понесли большие потери. В этой ночной вылазке погибает Ак-Берды-хан.

Н.И. Гродеков (1843-1913) пишет, что Ак-Берды-хан был убит гранатой во время штурма 12 января 1881 г. Однако, другие документы показывают, что сын Дыкма-сердара погибает во время ночной вылазки 4 января 1881 г. Тела Ак-Берды-хана и Керим-Берды-ишана были вынесены из поля боя, во время перемирия 7 января 1881 г., и захоронены на вершине Дингли-депе (Атдаев, 2024а: 26).

Помощь осажденным в Гёк-депе поступала с окрестных сел, а также из Ашхабада, Гяурса, Теджена и Мерва. Один только Мерв направил свою помощь в количестве около 9 000 (13 000) воинов. Однако, превосходство российского оружия сказалось на ходе поединка. Прибывшие ранее на подкрепление отряды туркмен начали оставлять крепость, приглашая теперь уже жителей Гёк-депе защищать их города. Часть мервцев во главе с Гаджар-ханом (1821-1885) осталась в крепости и сражалась до самого штурма 12 января 1881 г. (Атдаев, 2024а: 24).

После 12 января 1881 г. Куль-Батыр-сердар вместе с Дыкма-сердаром и Махтум-Кули-ханом (1854-1923) прибывают в Мерв. За Куль-Батыр-сердаром в Мерв следуют его братья Гурбан и Рахман (Атдаев, 2024: 77). Как пишет корреспондент британской газеты "Daily News" Эдмонд О'Донован, авторитет Куль-Батыр-сердара был велик и в Мерве его приняли тепло (The Russians at Merv, 1883: 169).

Кровавое событие 12 января 1881 г. в Гёк-депе вызвало беспокойство в западных странах Европы, в особенности Великобритании. Чтобы утихомирить эту волну недовольства Россия приостанавливает военные действия и отзывает из Ахала генерала Скобелева. Политическое и военное руководство Российской империи старается решить вопрос дальнейшего продвижения в глубь туркменских территорий мирным путем, и организует программу по возвращению беженцев в Ахал. В Мерв направляются эмиссары из Ашхабада, Туркестана, Бухары и Хивы с воззваниями о мирной сдаче. Начинается сбор подробных сведений о наиболее авторитетных текинских ханах. Особую активность в ведении переговоров с туркменскими старшинами и сердарами проявляют российский агент в иранском Дерезе Карл Дефур, и коммерческий представитель К.А. Насырбеков.

Предпринятые меры не заставили себя долго ждать. Первым откликнулся на призыв Дыкма-сердар. Уже весной 1881 г. он вместе со своими людьми появляется в Ахале, а российское командование помогает в восстановлении его разграбленного имущества. Вместе с Дыкма-сердаром из Мерва возвращается основная часть туркменских предводителей, среди которых были Сопы-хан и Куль-Батыр-сердар (Гродеков, 1884, т. 4: 99; Присоединение Туркмении, 1960: 534). Куль-Батыр-сердар поселяется недалеко от Ашхабада, в своем родном селении Келеджар (Русский инвалид, 1881, № 134, 21 июня). Аул Келеджар в 300 кибиток располагался на речке Алты-яп, в 8 км от станции Гёк-депе (Адрес-справочник, 1915: 318).

В 1881 г. он вместе с Дыкма-сердаром посещает Санкт-Петербург (см. рис. 1). Судя по телеграмме Скобелева от 31 марта 1881 г. за № 21 главнокомандующему кавказской армией на Кавказе великому князю Михаилу Николаевичу (на должности с 1865 по 1881), испрашивалось разрешение на отправку в Петербург Дыкма-сердара, Куль-батыр-сердара, Овез-Кули-сердара и других влиятельных ханов. 9 апреля 1881 г. последовало соизволение на прибытие указанных лиц в Петербург (Гродеков, 1884, т. 4: 99). Первая группа туркменской делегации в количестве 5 человек прибывает в Петербург 15 мая 1881 г. и любезно принимается императором Александром III (время правления 1881-1894). Следом за ними 25 мая в российскую столицу приезжают Куль-Батыр-сердар и Овез-Кули-сердар (Русский инвалид, 1881. № 134. 21 июня).



Рис. 1. Текинская депутация в Санкт-Петербурге в 1881 г. В нижнем ряду расположился на ковре: второй слева Куль-Батыр-сердар. В верхнем ряду посередине сидит Дыкма-сердар. Рисунок И.Ф. Бореля.
Fig. 1. The Teke delegation in St. Petersburg in 1881. In the bottom row, seated on the carpet, is Kul-Batyr-Serdar, second from the left. In the top row, in the middle, sits Dykma-Serdar. Drawing by I.F. Borel.

10 июня все 7 депутатов прибывают в Михайловское имение, где принимаются князем Михаилом Николаевичем. 17 июня Куль-Батыр-сердар и Овез-Кули-сердар были отдельно представлены императору в его летней резиденции (Ахалтекинская депутация, 1881: 31). Куль-Батыр получает большую серебряную медаль на Станиславской ленте, золотые часы и почётный бархатный халат (Русский инвалид, 1881. № 134. 21 июня; Присоединение Туркмении, 1960: 539).

Далее следует служба Куль-Батыр-сердара в рядах милиции Закаспийской области. Согласно приказу по военному ведомству за № 233 от 9 октября 1888 г. в Гатчине, «почетный туркмен» Ахалтекинского уезда Куль-Батыр-сердар Гадамов производится в должность прапорщика милиции (Кавказ, 1888. № 295. 7 ноября; Русский инвалид, 1888. № 233. 28 октября).

В последующих материалах Куль-Батыр-сердар указан помощником Дурунского пристава Асхабадского уезда (в 1890 г. Ахалтекинский уезд переименован в Асхабадский уезд – С.А.), уже в чине подпоручика милиции (Андреев, 1900: 526). Об этом же имеются сообщения у К.М. Федорова (Федоров, 1901: 26). А.А. Олсуфьев отмечает, что прибыв в центр Дурунского приставства – город Бахарден, он и его группа были встречены капитаном Ф.А. Михайловым. Капитан представил им своего помощника Куль-Батыр-сердара (Олсуфьев, Панаев, 1899: 31, 32). После беседы, Олсуфьев на прощание сделал снимок текинского героя (см. рис. 2).



Рис. 2. Куль-Батыр. Снимок А.А. Олсуфьева. 1899.
Fig. 2. Kul-Batyr. Photo by A.A. Olsufiev. 1899.

Если говорить о начальниках Куль-Батыр-сердара, то следует отметить, что, исполняющим должность пристава Дуруна с 1892 г. был Ф.А. Михайлов, будучи в ту пору в чине поручика (Русский инвалид, 1892. № 74. 3 апреля). В 1896 г. Михайлов получает чин капитана (Русский инвалид, 1896, № 104. 14 мая). С 31 июля 1898 г. Михайлов переводится в Асхабадский уезд в качестве исполняющего должность помощника начальника (Русский инвалид, 1898. № 166. 1 августа). С 1898 г. исполняющим должность Дурунского пристава выполняет штабс-капитан Н.Н. Ёмутский (1868-1928) (Русский инвалид, 1898. № 65. 22 марта).

9 марта 1895 г. Куль-Батыр-сердар производится в подпоручики (Русский инвалид, 1895. № 55. 10 марта), а 29 сентября 1898 г. – в поручики милиции (Русский инвалид, 1898, № 219. 9 октября). А.Н. Куропаткин (1848-1925), будучи в должности военного министра, во время служебной поездке в Туркестанский военный округ в 1901 г., отмечал, что встретил в Бахардене Куль-Батыр-сердара, который был помощником местного пристава в качестве поручика (Отчет о служебной поездке, 1902: 92-93).

Куропаткин писал, что был рад увидеть своего бывшего противника Куль-Батыр-сердара. Во время похода 1880-1881 гг. Куль-Батыр-сердар командовал значительной частью сил, отобранных в Дингли-депе, и «это он 28-го декабря ночью разбил передовые войска, находившиеся под моим начальством, взял знамя Апшеронского полка, одно орудие и много оружия. При этом сильно потрепал 4-й батальон Апшеронцев: знаменная 16-я рота, защищавшая в редуте знамя, вся легла, осталось только 16 человек. Все потери нанесены холодным оружием. Мне с резервами с трудом удалось оттеснить текинцев обратно и вернуть орудия двух батарей и одного редута» (Отчет о служебной поездке, 1902: 92).

Далее генерал пишет: «Я привез ему эполеты и погоны штабс-ротмистра и от имени Государя Императора поздравил его с этим чином» (Отчет о служебной поездке, 1902: 93). 22 сентября 1901 г. Куль-Батыр-сердар производился в звание штабс-капитана (Высочайшие приказы, 1901, 22 сентября: URL; Русский инвалид, 1901. № 210. 25 сентября).

На следующий год, приказом от 19 июня 1902 г. в Петергофе, Куль-Батыр переводится в расположение начальника Закаспийской области (Высочайшие приказы, 1902, 19 июня: URL). Куль-Батыр активно участвует в общественных делах края. Он состоит в судейской комиссии по рассмотрению вопросов, связанных с использованием источников и кяризов (Андреев, 1900: 546). Куль-Батыр-сердар являлся членом чрезвычайного съезда народных судей в Ашхабаде, где заседал по личному приглашению генерала Куропаткиным (Караш хан оглы, 1922: 31).

А. Самойлович (1880-1938), в своей первой поездке по Закаспийской области в 1902 г., встречался с Куль-Батыром и пытался разговаривать его на тему гёкдепинского сражения. Однако, Куль-Батыр-сердар не захотел говорить на эту тему. На прощание Самойлович сделал фотографию Куль-Батыр-сердара (Ikhsanov, 2022: 105). (см. рис. 3).



Рис. 3. Куль-Батыр-сердар (Адрес-справочник, 1915: 96).

Fig. 3. Kul-Batyr-serdar (Address directory, 1915: 96).

Характеристика Куль-Батыр-сердара. Согласно описанию майора Н.Н. Сполатбога (1847-1888), Куль-Батыр-сердар считался храбрым и неустрашимым аламанщиком, приобретшим этим путем себе большое состояние. Он имел большую партию почитателей, которые ставили его вровень с Дыкма-сердаром, указывая, что состояние у него даже больше, чем у Дыкма-сердара. Во время войны был главным помощником Дыкма-сердара (Присоединение Туркмении, 1960: 535).

По сообщению Ч. Марвина, Куль-Батыр-сердар пользовался огромным влиянием среди туркмен (The Russians at Merv, 1883: 169). А.А. Олсуфьев так говорит о встрече с Куль-Батыр-сердаром: «Пред нами стоял суровый старик среднего роста, в халате, с подпоручичьими погонами» (Олсуфьев, 1899: 30). По словам А.П. Андреева, это был старик с седой бородой (Андреев, 1900: 526). Д.Н. Логофет писал: «штабс-капитан милиции Куль-Батыр-сердар, один

из военачальников текинцев, носивший название батыра. Человек редкой храбрости» (Логофет, 1909: 105).

А.Н. Куропаткин вспоминал: «Ныне Куль-батыр коренастый, полный, и большого роста старик, очень скромный, очень чтимый текинцами и крайне нам преданный... очень скромно живущий, весьма честный в денежных и других делах (Отчет о служебной поездке, 1902: 92).

Чины и награды Куль-Батыр-сердара. В 1881 г. во время встречи с императором Александром III члены туркменской делегации были награждены щедрыми подарками. Куль-Батыр-сердар получил большую серебряную медаль на Станиславской ленте, золотые часы и почётный бархатный халат (Русский инвалид, 1881. № 134. 21 июня; Присоединение Туркмении, 1960: 539).

9 октября 1888 г. Куль-Батыр-сердар был произведен в прапорщики милиции (Кавказ. 1888. № 295. 7 ноября; Русский инвалид, 1888. № 233. 28 октября). 9 марта 1895 г. – в подпоручики (Русский инвалид, 1895. № 55. 10 марта); 29 сентября 1898 г. – в поручики милиции (Русский инвалид, 1898, № 219. 9 октября). Приказом от 31 октября 1899 г. Куль-Батыр-сердар награждается орденом Святого Станислава 3-й степени (Русский инвалид, 1899. № 241. 5 ноября).

22 сентября 1901 г. в Спале был издан приказ, согласно которому Куль-Батыр-сердар производился в звание штабс-капитана (Высочайшие приказы, 1901, 22 сентября: URL; Русский инвалид, 1901. № 210. 25 сентября). 19 июня 1902 г. Куль-Батыр-сердар переводится в распоряжение начальника Закаспийской области (военным губернатором Закаспийской области с 1901 по 1902 гг. был генерал-лейтенант Д.И. Субботич – С.А.) (Высочайшие приказы, 1902, 19 июня: URL; Русский инвалид, 1902. № 133. 20 июня).

Умер Куль-Батыр-сердар в 1903 г. Н.Д. Логофет в 1909 г. писал: «Недавно (выделено нами – С.А.) умер штабс-капитан милиции Куль-Батыр-сердар, один из военачальников текинцев, носивший название батыра» (Логофет, 1909: 105). Это сообщение до сих пор продолжает путать некоторых исследователей. На самом деле, умер Куль-Батыр-сердар в 1903 г. Это видно из приказа от 19 декабря 1903 г., изданного в Царском селе, в котором указывается, что состоящий в распоряжении начальника Закаспийской области штабс-капитан Куль-Батыр-сердар Гадамов, в силу своей смерти исключается из списков (Русский инвалид, 1903. № 276. 20 декабря; Высочайшие приказы, 1903, 19 декабря: URL).

Заключение. Описывая биографию Куль-Батыр-сердара, мы видим ту последовательность этапов жизненного пути туркменских лидеров, которую им пришлось пройти в то сложное для страны время. Когда-то вольные аламанщики, позже доблестно сражаются под Гёк-депе, отстаивая свою независимость. Потерпев неудачу, им приходится смириться со сложившейся ситуацией и поступить на службу в местную милицию Закаспийского края. Находясь на разных должностях, туркменские лидеры добросовестно исполняли свои обязанности, получая в поощрение соответствующие звания, чины и награды. Неся службу и исполняя возложенные на них обязательства, они продолжали оставаться сынами своей страны своего народа.

Источники

Присоединение, 1960 – Присоединение Туркмении к России (сборник архивных документов), 1960. Ашхабад. 824 с.

Sources

Prisoyedineniye, 1960 – Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii (sbornik arkhivnykh dokumentov) [The accession of Turkmenistan to Russia (collection of archival documents)], 1960. Ashkhabad. 824 p. [in Russian].

Литература

- Абаза, 1902. – Абаза К.К. Завоевание Туркестана. СПб: Тип. М.М. Стасюлевича, 1902. 311 с.
 Адрес-справочник, 1915 – Адрес-справочник по Закаспийской области на 1915 год. Издание областного статистического комитета, 1915. Асхабад: Электронпечатня З.Д. Джаврова, 1915. 409 с.
 Андреев, 1900. – Андреев А.П. Туркменский суд // Исторический вестник. 1900. № 8. С. 524-555.

Атдаев, 2024. – Атдаев С.Дж. Дыкма-сердар – трагический герой трагического времени // Вестник РГГУ. Серия «Евразийские исследования. История. Политология. Международные отношения», 2024. № 1. С. 60–82. DOI: 10.28995/2686-7648-2024-1-60-82.

Атдаев, 2024а. – Атдаев С.Дж. Эпизоды краткого перемирия // Россия и мир в исторической ретроспективе. Материалы XXX международной научной конференции. 11 апр. Т. 1. СПб. 2024а. С. 23-29.

Ахал-текинская депутация, 1881 – Ахал-текинская депутация // Всемирная иллюстрация. № 652. с. 30-31.

Высочайшие приказы – Высочайшие приказы. [Электронный ресурс] URL: <https://www.ria1914.info/index.php/> (дата обращения: 08.02.2026).

Гродеков, 1883-1884. – Гродеков Н.И. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880-1881 гг. Т. 1-4. СПб: В тип. В. Балашова. 1036 с.

Кавказ, 1888. – Кавказ. 1888. № 295. 7 ноября.

Караш хан оглы (Иомуд-хан), 1922. – Караш хан оглы (Иомуд-хан). Местный суд в Закаспийской области (Народный суд). Историко-критический очерк. Ташкент: Типография О.Г.П.У. Туркесреспублики. 59 с.

Логофет, 1909. – Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3-х книгах. Книга 1. Персидская граница. СПб: Изд. В. Березовского. 245 с.

Олсуфьев, Панаев В.П., 1899. – Олсуфьев А.А., Панаев В.П. По Закаспийской военной железной дороге. Путевые впечатления. СПб: Товарищество М.О. Фольф. 231 с.

Отчет о служебной поездке, 1902 – Отчет о служебной поездке военного министра в Туркестанский военный округ в 1901 году, 1902. СПб: Военная типография (в здании Главного Штаба). 147 с.

Покорение Ахал-Теке, 1884 – Покорение Ахал-Теке: (Из записок полковника Сполатбога), 1884. Тифлис: Б. и. 25 с.

Русский инвалид, 1909 – Русский инвалид, 1909. № 283. 31 декабря.

Русский инвалид, 1903 – Русский инвалид, 1903. № 276. 20 декабря.

Русский инвалид, 1901 – Русский инвалид, 1901. № 210. 25 сентября.

Русский инвалид, 1899 – Русский инвалид, 1899. № 241. 5 ноября.

Русский инвалид, 1898 – Русский инвалид, 1898, № 219. 9 октября.

Русский инвалид, 1898 – Русский инвалид, 1898. № 166. 1 августа.

Русский инвалид, 1898 – Русский инвалид, 1898. № 65. 22 марта.

Русский инвалид, 1896 – Русский инвалид, 1896, № 104. 14 мая.

Русский инвалид, 1892 – Русский инвалид, 1892. № 74. 3 апреля.

Русский инвалид, 1888 – Русский инвалид, 1888. № 233. 28 октября.

Русский инвалид, 1882 – Русский инвалид, 1882. № 99. 8 мая.

Русский инвалид, 1881 – Русский инвалид, 1881. № 134. 21 июня.

Федоров, 1901. – Федоров К.М. Закаспийская область. Асхабад: паровая типография К.М. Федорова. 232 с.

Черняк 1889. – Черняк. Заметки об экспедиции генерала Скобелева в Ахал-теке. (Из записок саперного офицера) // Военный Сборник. Том 190. СПб. С. 414.

À travers l'Asie Centrale, 1885 – À travers l'Asie Centrale: la Steppe kirghize, le Turkestan russe, Boukhara, Khiva, le pays des Turcomans et la Perse impressions de voyage par Henri Moser, 1885. Paris. E. Plon, Nourrit. 463 p.

Ikhsanov, 2022. – Ikhsanov A. The photographic legacy of Alexander N. Samoilovich (1880–1938) // Photographing Central Asia. From the Periphery of the Russian Empire to Global Presence / Ed. by S. Gorshenina, S. Abashin, B. de Cordier, T. Saburova. Berlin / Boston: De Gruyter. P. 91–127.

The Russians at Merv, 1883 – The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. By Charles Marvin, 1883. London: W.H. Allen & Co., Publishers to the India office. 556 p.

The Merv Oasis, 1883 – The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the "Daily news", 1883. Vol. II. New York: G.P. Putnam's Sons. 500 p.

References

Abaza, 1902. – Abaza K.K. Zavoyevaniye Turkestana [The Conquest of Turkestan]. SPb: Tip. M.M. Stasyulevicha. 311 p. [in Russian].

Adres-spravochnik, 1915 – Adres-spravochnik po Zakaspiyskoy oblasti na 1915 god. Izdaniye oblastnogo statisticheskogo komiteta [Address directory for the Transcaspiian region for 1915. Publication of the regional statistical committee], 1915. Askhabad: Elektropечатnya Z.D. Dzhavrova. 409 p. [in Russian].

Andreyev, 1900. – Andreyev A.P. Turkmenskiy sud [Turkmen court] // Istoricheskiy vestnik. № 8. Pp. 524-555. [in Russian].

Atdayev, 2024. – Atdayev S.J. Dykma-serdar – tragicheskii geroy tragicheskogo vremeni [Dykma-serdar – a tragic hero of a tragic time] // Vestnik RGGU. Seriya «Yevraziyskiye issledovaniya. Istoriya. Politologiya. Mezhdunarodnyye otnosheniya». № 1. Pp. 60–82. DOI: 10.28995/2686-7648-2024-1-60-82. [in Russian].

Atdayev, 2024a. – Atdayev S.J. Epizody kratkogo peremiriya [Episodes of a Brief Truce] // Rossiya i mir v istoricheskoy retrospektive. Materialy XXX mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. 11 apr. T. 1. SPb. 2024a. Pp. 23-29. [in Russian].

- Akhal-tekinskaya deputatsiya, 1881 – Akhal-tekinskaya deputatsiya [Akhal-Teke deputation] // Vsemirnaya illyustratsiya. 1881. № 652. Pp. 30-31. [in Russian].
- Vysochayshiye prikazy – Vysochayshiye prikazy [Highest orders]. [E-source]. URL: <https://www.ria1914.info/index.php/> (Accessed: 08.02.2026). [in Russian].
- Grodekov, 1883-1884. – Grodekov N.I. Voyna v Turkmenii. Pokhod Skobeleva v 1880-1881 gg. [War in Turkmenistan. Skobelev's campaign in 1880-1881]. T. 1-4. SPb: V tip. V. Balashova. 1036 p. [in Russian].
- Kavkaz, 1888 – Kavkaz [Caucasus], 1888. № 295. 7 noyabrya. [in Russian].
- Karash khan ogly (Iomud-khan), 1922. – Karash khan ogly (Iomud-khan). Mestnyy sud v Zakaspiyskoy oblasti (Narodnyy sud). Istoriko-kriticheskiy ocherk [Local Court in the Transcaspian Region (People's Court). Historical and Critical Essay]. Tashkent: Tipografiya O.G.P.U. Turkrespubliki. 59 p. [in Russian].
- Logofet, 1909. – Logofet D.N. Na granitsakh Sredney Azii. Putevyye ocherki v 3-kh knigakh [On the borders of Central Asia]. Kniga 1. Persidskaya granitsa. SPb: Izd. V. Berezovskogo. 245 p. [in Russian].
- Olsuf'yev, Panayev, 1899. – Olsuf'yev A.A., Panayev V.P. Po Zakaspiyskoy voyennoy zheleznoy doroge. Putevyye vpechatleniya [Along the Transcaspian Military Railway. Travel impressions]. SPb: Tovarishchestvo M.O. Fol'f. 231 p. [in Russian].
- Otchet o sluzhebnoy poyezdke, 1902 – Otchet o sluzhebnoy poyezdke voyennogo ministra v Turkestanskiy voyennyy okrug v 1901 godu [Report on the official trip of the Minister of War to the Turkestan Military District in 1901], 1902. SPb: Voyennaya tipografiya (v zdanii Glavnogo Shtaba). 147 p. [in Russian].
- Pokoreniye Akhal-Teke, 1884 – Pokoreniye Akhal-Teke: (Iz zapisok polkovnika Spolaboga) [Conquest of Akhal-Teke: (From the notes of Colonel Spolabog)], 1884. Tiflis: B. i. 25 p. [in Russian].
- Russkiy invalid, 1909 – Russkiy invalid [Russian Invalid], 1909. № 283. 31 dekabrya. [in Russian].
- Russkiy invalid, 1903 – Russkiy invalid [Russian Invalid], 1903. № 276. 20 dekabrya. [in Russian].
- Russkiy invalid, 1901 – Russkiy invalid [Russian Invalid], 1901. № 210. 25 sentyabrya. [in Russian].
- Russkiy invalid, 1899 – Russkiy invalid [Russian Invalid], 1899. № 241. 5 noyabrya. [in Russian].
- Russkiy invalid, 1898 – Russkiy invalid [Russian Invalid], 1898. № 219. 9 oktyabrya. [in Russian].
- Russkiy invalid, 1898 – Russkiy invalid [Russian Invalid], 1898. № 166. 1 avgusta. [in Russian].
- Russkiy invalid, 1898 – Russkiy invalid [Russian Invalid], 1898. № 65. 22 marta. [in Russian].
- Russkiy invalid, 1896 – Russkiy invalid [Russian Invalid], 1896. № 104. 14 maya. [in Russian].
- Russkiy invalid, 1892 – Russkiy invalid [Russian Invalid], 1892. № 74. 3 aprelya. [in Russian].
- Russkiy invalid, 1888 – Russkiy invalid [Russian Invalid], 1888. № 233. 28 oktyabrya. [in Russian].
- Russkiy invalid, 1882 – Russkiy invalid [Russian Invalid], 1882. № 99. 8 maya. [in Russian].
- Russkiy invalid, 1881 – Russkiy invalid [Russian Invalid] 1881. № 134. 21 iyunya. [in Russian].
- Fedorov, 1901. – Fedorov K.M. Zakaspiyskaya oblast' [Transcaspian Region]. Askhabad: parovaya tipografiya K.M. Fedorova. 232 p. [in Russian].
- Chernyak, 1889. – Chernyak. Zametki ob ekspeditsii generala Skobeleva v Akhal-teke. (Iz zapisok sapernogo ofitsera) [Notes on General Skobelev's expedition to Akhal-Teke. (From the notes of a sapper officer)] // Voyennyy Sbornik. Tom 190. SPb. Pp. 414. [in Russian].
- À travers l'Asie Centrale, 1885 – À travers l'Asie Centrale: la Steppe kirghize, le Turkestan russe, Boukhara, Khiva, le pays des Turcomans et la Perse impressions de voyage par Henri Moser, 1885. Paris. E. Plon, Nourrit. 463 p.
- Ikhsanov, 2022. – Ikhsanov A. The photographic legacy of Alexander N. Samoilovich (1880–1938) // Photographing Central Asia. From the Periphery of the Russian Empire to Global Presence / Ed. by S. Gorshenina, S. Abashin, B. de Cordier, T. Saburova. Berlin / Boston: De Gruyter. P. 91–127.
- The Russians at Merv, 1883 – The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. By Charles Marvin, 1883. London: W.H. Allen & Co., Publishers to the India office. 556 p.
- The Merv Oasis, 1883 – The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the "Daily news", 1883. Vol. II. New York: G.P. Putnam's Sons. 500 p.



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 209-218, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_209-218

METHODOLOGY OF ANALYSIS OF SOURCES OF MATERIALS OF THE OFFICE OF THE TURKESTAN GENERAL – GOVERNORATE

*Ergashev Bakhtiyar Ergashevich*¹

¹Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Samarkand, Republic of Uzbekistan

Doctor of Historical Sciences, Professor

 <https://orcid.org/0000-0003-3934-4129> E-mail: 1baxergashev@gmail.com

© Faculty of History, Department of "Historiography and Source Studies", 2026

© Ergashev B.E., 2026

Abstract. Introduction. The article examines the activities of the Chancellery of the Turkestan Governorate-General as a key source base for studying the colonial governance system in the second half of the 19th – early 20th centuries. Particular attention is paid to the need for source study analysis of administrative documents as primary and reliable historical sources. Literature analysis and methodology. The methodological basis of the study is formed by the approaches of the "Annals" school, as well as the classical traditions of source studies of the 19th–20th centuries and the works of Russian and foreign researchers. The methods of classification, cataloging, hermeneutics and logical comparison of written sources are used. Results and discussion. As a result of the study, a structural and functional model and a classification scheme of the documents of the Chancellery of the Turkestan Governorate-General are proposed. It is established that these documents reflect the mechanisms of colonial governance, socio-political processes and features of the administrative system of the Russian Empire in Turkestan. It is revealed that a high degree of formalization of the documents facilitates their source study analysis and confirms their authenticity. The need for an integrated approach to interpreting sources, taking into account historical context and linguistic features, is substantiated. Conclusion. Thus, the documents of the chancery of the Turkestan Governorate-General represent a valuable source for studying the history of colonial governance. Their comprehensive analysis allows for a more comprehensive understanding of the specific features of the Russian Empire's state policy in Turkestan. The study results in expanded scholarly understanding of the role of administrative documents in historical knowledge.

Keywords: Source studies, Turkestan, general-governorate, colonial policy, administrative documents, source classification, historical interpretation, archival materials.

For citation: Ergashev B.E. Methodology of Analysis of Sources of Materials of the Office of the Turkestan General-Governorate // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 209-218. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_209-218

ТҮРКІСТАН БАС ГУБЕРНАТОРЫ КЕҢСЕСІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ КӨЗДЕРІН ТАЛДАУ ӘДІСТЕМЕСІ

Ергашев Бахтияр Ергашұлы¹

¹Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті

Самарқанд, Өзбекстан Республикасы

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-3934-4129> E-mail: 1baxergashev@gmail.com

© Тарих факультеті, "Тарихнама және деректану" кафедрасы, 2026

© Эргашев Б.Э., 2026

Аңдатпа. Кіріспе. Мақалада Түркістан генерал-губернаторлығының канцеляриясының қызметі 19 ғасырдың екінші жартысы мен 20 ғасырдың басындағы отаршылдық басқару жүйесін зерттеудің негізгі дереккөз базасы ретінде қарастырылады. Әкімшілік құжаттарды бастапқы және сенімді тарихи дереккөздер ретінде деректанулық талдау қажеттілігіне ерекше назар аударылады. Әдебиеттерді талдау және әдіснама. Зерттеудің әдіснамалық негізін «Жылнамалар» мектебінің тәсілдері, сондай-ақ 19-20 ғасырлардағы деректанулық классикалық дәстүрлері және орыс және шетелдік зерттеушілердің еңбектері құрайды. Жазбаша дереккөздерді жіктеу, каталогтау, герменевтика және логикалық салыстыру әдістері пайдаланылды. Нәтижелер және талқылаулар. Зерттеу нәтижесінде Түркістан генерал-губернаторлығының канцеляриясының құжаттарының құрылымдық-функционалдық моделі және жіктеу схемасы ұсынылды. Бұл құжаттар отаршылдық басқару механизмдерін, әлеуметтік-саяси процестерді және Түркістандағы Ресей империясының әкімшілік жүйесінің ерекшеліктерін көрсететіні анықталды. Құжаттардың жоғары дәрежеде ресімделуі олардың деректанулық талдауын жеңілдететіні және олардың шынайылығын растайтыны анықталды. Тарихи контекст пен тілдік ерекшеліктерді ескере отырып, дереккөздерді түсіндіруге кешенді тәсілдің қажеттілігі негізделді. Қорытынды. Осылайша, Түркістан генерал-губернаторлығының канцеляриясының құжаттары отаршылдық басқару тарихын зерттеу үшін құнды дереккөз болып табылады. Оларды жан-жақты талдау Ресей империясының Түркістандағы мемлекеттік саясатының ерекшеліктерін жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде әкімшілік құжаттардың тарихи білімдегі рөлі туралы ғылыми түсінік кеңейтілді.

Түйін сөздер: Деректану, Түркістан, генерал-губернаторлық, отаршылдық саясат, әкімшілік құжаттар, дереккөздерді жіктеу, тарихи түсіндірме, мұрағат материалдары.

Дәйексөз үшін: Ергашев Б.Э. Түркістан бас губернаторы кеңсесінің материалдарының көздерін талдау әдістемесі // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 209-218 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_209-218

МЕТОДОЛОГИЯ АНАЛИЗА ИСТОЧНИКОВ МАТЕРИАЛОВ КАНЦЕЛЯРИИ ТУРКЕСТАНСКОГО ГЕНЕРАЛ – ГУБЕРНАТОРСТВА

Эргашев Бахтияр Эргашевич¹

¹Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова

Самарканд, Республика Узбекистан

Доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-3934-4129> E-mail: 1baxergashev@gmail.com

© Исторический факультет, кафедры «Историография и источниковедение», 2026
 © Эргашев Б.Э., 2026

Аннотация. Введение. В статье рассматривается деятельность канцелярии Туркестанского генерал-губернаторства как важнейшей источниковой базы для изучения колониальной системы управления во второй половине XIX – начале XX века. Особое внимание уделяется необходимости источниковедческого анализа административных документов как первичных и достоверных исторических источников. Анализ литературы и методология. Методологическую основу исследования составляют подходы школы «Анналов», а также классические традиции источниковедения XIX–XX веков и работы отечественных и зарубежных исследователей. Используются методы классификации, каталогизации, герменевтики и логического сравнения письменных источников. Результаты и обсуждение. В результате исследования предложена структурно-функциональная модель и классификационная схема документов канцелярии Туркестанского генерал-губернаторства. Установлено, что данные документы отражают механизмы колониального управления, социально-политические процессы и особенности административной системы Российской империи в Туркестане. Выявлено, что высокая степень формализации документов облегчает их источниковедческий анализ и подтверждает их достоверность. Обоснована необходимость использования комплексного подхода при интерпретации источников с учетом исторического контекста и языковых особенностей. Заключение. Таким образом, документы канцелярии Туркестанского генерал-губернаторства представляют собой ценный источник для изучения истории колониального управления. Их комплексный анализ позволяет глубже раскрыть особенности государственной политики Российской империи в Туркестане. Итогом исследования является расширение научных представлений о роли административных документов в историческом познании.

Ключевые слова: Источниковедение, Туркестан, генерал-губернаторство, колониальная политика, административные документы, классификация источников, историческая интерпретация, архивные материалы.

Для цитирования: Эргашев Б.Э. Методология анализа источников материалов канцелярии Туркестанского генерал-губернаторства // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. 209-218. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_209-218

Введение. Во второй половине XIX – начале XX века колониальная система управления, сформировавшаяся на территории Туркестанского края, в особенности деятельность канцелярии Туркестанского генерал-губернаторства, представляет собой важную источниковую базу для осмысления исторических процессов. Объективная научная интерпретация исторических реалий данного периода требует, прежде всего, глубокого анализа существующих письменных источников с источниковедческой точки зрения. Именно поэтому исследование документов делопроизводства канцелярии приобретает не только историческое, но и методологическое значение. В современной историографии, в частности, подходы, сформировавшиеся в рамках школы «Анналов», а также традиций исторического источниковедения XIX–XX веков, позволяют комплексно изучать исторические процессы.

На основе данных методологических подходов исторические источники анализируются не только как совокупность фактов, но и как отражение социально-экономических и политических процессов, что способствует получению важных научных результатов. После обретения Республикой Узбекистан независимости в исторических исследованиях сформировались новые концептуальные подходы. В частности, возникла необходимость пересмотра исторических источников и их интерпретации на основе обновлённой методологии. В этом процессе правильное понимание и оценка сущности понятия «исторический источник» выступают в качестве одного из основных условий научного

исследования. В развитии источниковедения особое значение имеет взаимосвязь теоретического и прикладного направлений.

Теоретическое источниковедение разрабатывает закономерности возникновения письменных источников, методы их классификации и интерпретации, тогда как прикладное источниковедение занимается непосредственной работой с документами, их систематизацией и введением в научный оборот. В этом отношении документы канцелярии Туркестанского генерал-губернаторства служат важной эмпирической базой для обоих направлений. Актуальность данного исследования заключается в том, что документы делопроизводства канцелярии Туркестанского генерал-губернаторства до настоящего времени не подвергались в достаточной степени комплексному источниковедческому анализу. Между тем именно эти документы относятся к числу первичных и достоверных источников, освещающих колониальную политику Российской империи, механизмы управления, а также характер её взаимоотношений с местным обществом.

Научная новизна исследования заключается в том, что документы делопроизводства канцелярии Туркестанского генерал-губернаторства впервые анализируются комплексно в рамках единой источниковедческой системы, в результате чего предлагаются их структурно-функциональная модель и классификационная схема. Кроме того, переосмысливается место данных документов в изучении колониальной системы управления в Туркестанском крае.

Анализ литературы и методология. Работы Тоша Джона и Про Антуана, национальных историков XIX и XX веков, имеют большое методологическое значение при изучении вопросов управления двором генерал-губернатора Туркестана (Джон, 2000: 87-246). Большой интерес для специалистов представляет также методологический подход школы «Анналов», основанный на методологии историка Фернана Броделя (Бродель, 2000: 115-142).

После обретения независимости Республикой Узбекистан историко-научные исследования приобрели новую форму, а историко-источниковые исследования требуют новых подходов. Правильная интерпретация пройденных исторических этапов должна осуществляться на основе корректной оценки значения понятия «исторические источники».

Источниковедение, как самостоятельная наука, имеет ряд своих особенностей. Одним из важнейших аспектов является точное определение источника для получения объективных выводов при характеристике исторического периода. Сегодня в развитии источниковедения можно выделить два основных этапа: теоретическое и практическое.

Теоретическая источниковедческая наука включает в себя изучение причин возникновения письменных источников и их отражения законов реальных исторических условий, обработку письменных источников и их классификацию, разработку основ для правильной интерпретации письменных источников и их использование в дальнейших научных исследованиях для определения исторической истины (Ахмедов, 2001: 8).

Практический источниковедческий подход основан на классификации источников и археологических исследованиях текстов письменных источников. После проведения этих процессов определяется состав письменного источника и области его применения в исторических исследованиях. К письменным источникам также относится большое собрание письменных источников, включая административные документы государственных учреждений.

Административные документы Суда Генерал-губернатора Туркестана являются относительно новыми письменными источниками. Применяемые к этим документам методы источниковедческого подхода упрощены, поскольку материалы Суда носят официальный характер и отражают события, происходившие на территории Туркестана во второй половине XIX – начале XX веков. Материалы Суда Генерал-губернатора Туркестана характеризуются тем, что они классифицируются как письменные источники, освещающие историю государственных учреждений Российской империи. Эти административные органы, действовавшие на территории Туркестанской области, были совершенно чужды и непонятны местному населению, методы работы канцелярии Генерал-губернатора были неприемлемы для простых людей, а её деятельность была закрытой.

При изучении документов Генерал-губернаторства Туркестана с точки зрения источниковедения и определения их исторической ценности можно использовать методы каталогизации информации, разработанные английским ученым К.Рё в 1888 году (Мадраимов, Фузаилова, 2008: 19). Это отчасти метод кодирования, требующий, чтобы каждый документ обладал определенными атрибутами. Изучение документов Канцелярии Генерал-губернатора Туркестана показывает, что в ходе разбирательства в нем формализовались следующие вопросы:

- 1) наименование документа, то есть каждый процессуальный документ имел свое собственное название;
- 2) каждый процессуальный документ нумеровался в порядке;
- 3) после нумерации документа в соответствии с установленным порядком необходимо было указать, каким отделом Суда он был подготовлен. Во многих процессуальных документах даже указывалось, каким отделом Суда он был подготовлен;
- 4) даты начала и окончания разбирательства должны были быть указаны в установленном порядке;
- 5) на странице документа указывалось, из скольких страниц состоит процессуальный документ;
- 6) в конце документа также имелась пометка об именах соавторов, которые его составляли, и, как правило, именах администраторов.

Исследование материалов Генерал-губернаторства Туркестана требует уточнения методов, используемых при изучении документов государственных учреждений Российской империи во второй половине XIX – начале XX веков.

Следует отметить, что классификация письменных источников всегда была одним из самых спорных вопросов среди источниковедов, и их мнения по этому вопросу значительно различаются. Например, русский источниковед Л.Н. Пушкарев разделил письменные источники на два типа: 1) административные и 2) повествовательные. Административные источники, в свою очередь, он делит на 4 типа: 1) картографические документы, 2) статистические документы, 3) актовые документы и 4) судебные документы. Судебные документы, в свою очередь, делятся на 3 типа: 1) этикетки; 2) реестры, судебные книги, приказы; 3) официальная переписка (Пушкарев, 1975: 174-178).

С формированием административно-командной системы в учреждениях Российской империи начали складываться архивы, а также разрабатывались порядки хранения документов текущего делопроизводства. Документы, создававшиеся в процессе подготовки законов, оформления различных официальных актов и осуществления делопроизводственных взаимоотношений учреждений с другими государственными органами, можно разделить на две группы. К первой группе относится весь комплекс документов внутреннего делопроизводства учреждения. Вторую группу составляет официальная переписка между государственными учреждениями.

В ходе судебных разбирательств составляются следующие документы:

- памятка – общее название основных документов, относящихся к официальной переписке судебных ведомств, а также региональных органов власти;
- отписка – сообщение, написанное нижестоящими административными должностными лицами вышестоящим органам;
- рескрипт – указ главы государства должностному лицу;
- предписание – распоряжение, указание вышестоящего должностного лица и органов власти нижестоящим должностным лицам;
- промемории – вид переписки между учреждениями равного статуса;
- отчеты и доклады (информация и доклады) – сообщения нижестоящих учреждений и отдельных лиц вышестоящим учреждениям или должностным лицам по различным вопросам;

➤ мемории – меморандум или выдержка из документа, представленного на рассмотрение нижестоящим учреждениям или на утверждение вышестоящими учреждениями и должностными лицами (Пронштейн, 1976: 64-66).

История государственных институтов, служивших интересам государственной системы Российской империи во все времена, особенно во второй половине XIX века и начале XX века, отражала классово-дворянскую систему управления. В этой связи изучение законодательных материалов по истории институтов Российской империи, в том числе Туркестанской области, позволяет корректно и научно объективно раскрыть сущность деятельности Туркестанской генерал-губернаторской канцелярии и на этой основе описать шаги, предпринятые Российской империей для укрепления своих позиций в колониальной стране. Методология изучения деятельности Туркестанской генерал-губернаторской канцелярии во многом тесно связана с изучением вопросов законодательства государственных институтов.

Если же рассматривать историю формирования Туркестанской генерал-губернаторской канцелярии с точки зрения философской мысли, то здесь необходимо обратить внимание на вопросы исторического детерминизма (исторической связности). В частности, экономическое ослабление центральноазиатских ханств привело к их политической раздробленности и неспособности объединиться против агрессивных целей Российской империи. В результате на их территории было создано Туркестанское Генерал-губернаторство, которое в полном объеме проводило политику царизма. Расселение народов Туркестана обеспечило создание в стране имперских государственных органов, в частности, Правительства Туркестанского Генерал-губернаторства. Правительство Генерал-губернаторства отвечало за обеспечение стабильного развития российской государственности в Туркестане. По словам редактора газеты «Московские новости» М.Н.Каткова, «Российская империя могла существовать как империя, в которой обеспечивалась власть титулярного народа. Другие «племена» могли сохранять свой язык, религию, культуру, иными словами, все, что не затрагивало целостность государства» (Бахтурина, 2004: 5).

Полное изучение и раскрытие деятельности Генерал-губернаторства Туркестана может быть проведено на основе всестороннего исследования материалов, хранящихся в МДА Республики Узбекистан. Основываясь на методологии каталогизации английского учёного С.Рё, Г.Н.Чабров в 1947 году разделил фонд Генерал-губернаторства Туркестана за 1865-1917 годы на 26 списков, содержащих 33 000 работ. Хотя Г.Н.Чабров указал, что 1800 единиц хранились в 48 каталогах, к настоящему времени, на наш взгляд, можно объединить некоторые каталоги под одним названием. Например, можно объединить каталоги, такие как публичные библиотеки и музеи, выставки, театры и музыка, под названием «вопросы культурной жизни».

Порядок размещения судебных документов также отражает структуру их деятельности. Последний пункт в местонахождении документа – «разные документы» – может вызвать ряд вопросов у исследователей. Действительно, в Канцелярии Генерал-губернатора хранились документы под названиями «различные документы, не имеющие значения» или «различная переписка, не имеющая значения». Такие документы встречаются почти во всех описаниях фонда. При этом такие документы, имеющие иное направление и обработка которых была временно приостановлена канцелярией, могут также предоставить весьма полезную информацию о деятельности Канцелярии.

Источниковеды Республики Узбекистан, используя принципы каталогизации при анализе источников, относящихся к определенному периоду истории Туркестана, также уделяли внимание источникам, относящимся к другим периодам. Выводы О.Д.Чеховича, выделившего в 1968 году названия 34 письменных источников, относящихся к истории Туркестана, хронологически совпадают с данной исследовательской работой (Мадраимов, Фузаилова, 2008: 27-28).

Даже сегодня ряд узбекских ученых используют методы каталогизации в своих исследованиях источников. В 2008 году А.Мадраимов и Г.Фузаилова создали учебно-

методическое пособие в области историко-источникового исследования, в котором представлены методы работы с историческими источниками. Следует отметить, что авторы указали «Туркестанское собрание», «Туркестанский альбом», ряд монографических работ и 2-й том «Истории Узбекистана» в качестве основных источников, освещающих вопросы, связанные с колониальной системой второй половины XIX века и начала XX века. Однако ни в одном из них не указано, что документы Генерал-губернаторства Туркестана содержат широкий спектр исторической информации, имеющей большое значение для изучения истории Туркестана (Мадраимов, Фузайлова, 2008: 246).

Тот факт, что этот вопрос недостаточно изучен с исторической и источниковедческой точки зрения, послужил основой для разработки методов работы с административными документами колониальной администрации в Туркестане. Как отметил историк и академик Б.Ахмедов, административные документы канцелярии генерал-губернатора Туркестана «могут служить источником в отдельных исторических исследованиях» (Ахмедов, 2001: 68).

Изучение методологических вопросов истории источниковедения деятельности Туркестанской генерал-губернаторской канцелярии представляет собой многогранную и сложную научно-исследовательскую задачу. Одним из ее важнейших аспектов является определение места этой канцелярии в военно-народном управлении, существовавшем в Туркестане. Согласно имеющимся у нас источникам по истории государственности Российской империи, все государственные институты в империи были разделены на высшие, центральные и местные государственные учреждения, и внутри них отдельно выделяется деятельность учреждений, созданных для управления нерусскими народами (Справочное пособие, 1960: 7).

Результаты и обсуждение. Ознакомление с составом инвентаризации фонда административных документов Генерал-губернаторства Туркестана, хранящегося в Государственном архиве Республики Узбекистан, позволяет составить каталог источников, непосредственно связанных с деятельностью ведомства. По данным Г.Н.Чаброва, количество инвентаризаций составляло 26, но в настоящее время их 35. Некоторые исследователи утверждают, что они состоят из 36 томов, поскольку 20-й том состоит из двух частей, а другие интерпретируют их как отдельные тома.

Историческое исследование источников административных документов Генерал-губернаторства Туркестана позволяет каталогизировать документы следующим образом:

1. Организация ведомства: Постановление об управлении Туркестанской областью, главным образом проект Постановления об управлении Эттисувской и Сырдарьинской областями от 14 июня 1867 года;

2. Приказы министра войны и его Генерального штаба; Приказы Сената правительства; Указы Российского императора; 1. Распоряжения Министерства внутренних дел и других государственных органов;

3. Распоряжения Генерал-губернатора Туркестана об организации работы Кабинета министров;

4. Распоряжения Генерал-губернатора Туркестана о задачах деятельности Кабинета министров;

5. Распоряжения Кабинета Генерал-губернатора Туркестана об организации деятельности его подразделений;

6. Постановления Кабинета Генерал-губернатора о распределении задач;

7. Постановления должностных лиц Кабинета министров по отдельным вопросам;

8. Доклады Генерал-губернаторов и региональных военных губернаторов об организации деятельности Кабинета министров и региональных администраций;

9. Материалы инспекций региона комиссиями Сената, внутренних проверок порядка ведения дел в подразделениях Кабинета министров;

10. Документы о кадровом составе Кабинета министров. Служебная информация о службе сотрудников Кабинета министров, главным образом о руководителях Кабинета Генерал-губернатора;

11. Заявления о приеме на работу судебных чиновников;
12. Документы о назначении или повышении звания судебных чиновников;
13. Документы о снабжении судебных чиновников;
14. Внутренняя переписка об организации работы в отделах и подразделениях суда;
15. Архивная деятельность суда;
16. Законы Российской империи, касающиеся деятельности Суда Генерал-губернатора Туркестана.

Одним из основных методов изучения деятельности Суда Генерал-губернатора Туркестана является работа с первоисточниками. С учетом общих требований к письменным источникам, материалы Суда Генерал-губернатора Туркестана классифицируются как первоисточники. Поэтому такие виды источниковедения, как чтение текста, особенно текста, сохранившегося в оригинале, и уточнение его содержания, имеют уровень изучения источников, восходящий к относительно древним временам.

Нет необходимости в палеографическом и лингвистическом анализе текстов административных материалов двора Туркестанского генерал-губернатора, поскольку административные документы второй половины XIX – начала XX веков достаточно хорошо изучены. Об этом свидетельствуют следующие факты:

Во-первых, используемый в рассматриваемый период почерк мало отличается от почерка, применяемого в текстах современных письменных источников;

Во-вторых, слова, фразы и языковые методы, используемые в административной деятельности двора, хорошо изучены источниками и лингвистами;

В-третьих, в соответствии с вышеперечисленными особенностями, работа по палеографическому анализу и лингвистическому изучению материалов двора относительно упрощена;

В то же время нет необходимости исправлять орфографические и другие ошибки, восстанавливать серьезно поврежденные части текста и анализировать признаки, отмеченные предыдущими изданиями.

Следует отметить, что существует множество экземпляров административных документов Туркестанской губернаторской канцелярии в различных формах, в частности, копии отчетов, которые сначала были написаны от руки ответственными лицами, а затем перепечатаны. Различия между ними нет, но не все рукописные тексты можно прочитать целиком. В таких случаях необходимо использовать метод генеалогической системы (стеммы) и читать документ путем логического сравнения. Поскольку документация судебных разбирательств подчиняется определенным правилам составления письменных документов, анализ судебных документов методом логического сравнения относительно прост.

Для почти всех документов судебных разбирательств предварительный анализ традиционных письменных источников не требуется, поскольку каталогизированные судебные документы представляют собой письменные источники, очень схожие по содержанию и типу. Поэтому документы суда генерал-губернатора Туркестана не вызывают сомнений в плане достоверности и в полной мере отражают деятельность государственных учреждений в колониальном Туркестане. По мнению российской исследовательницы источников А.А.Шахматовой, документы второй половины XIX и начала XX веков были составлены на основе четких процедур, разработанных в системе законодательных документов российских государственных учреждений еще в XVIII веке (Пронштейн, 1976: 125).

Процессы источниковедения частично включают в себя формулировку проблемы, определение времени и места источника, идентификацию автора или составителя судебных документов в Туркестане. Это объясняется тем, что титульный лист всех судебных документов содержит информацию о содержании и структуре документа. Такая задача источниковедения, то есть формулировка проблемы, создает условия для определения герменевтики судебных документов. По мнению А.С.Лаппо-Данилевского, герменевтика

помогает определить, «какой исторический факт можно реконструировать на основе данного источника». В соответствии с новыми принятыми процедурами это направление источниковедения называется интерпретацией источников (Пронштейн, 1976: 147).

Для интерпретации документов Туркестанского генерал-губернаторского двора необходимо прежде всего обратить внимание на особенности языка, на котором они были написаны. Документы Туркестанского генерал-губернаторского двора без исключения составлялись на русском языке, не публиковались на языке местного населения, и даже их перевод был запрещен. Исключением являлись указы Туркестанского генерал-губернатора, касающиеся жизни коренных народов. Поэтому основное внимание следует уделить выявлению специфических исторических условий того времени, когда составлялись документы Туркестанского генерал-губернаторского двора. Ведь язык этих документов, несомненно, отражает исторические условия в Туркестане во второй половине XIX – начале XX веков.

Для полного раскрытия содержания документов Туркестанского генерал-губернаторского двора также необходимо ознакомиться с социально-политическим произношением, характерным для того периода. Например, как отмечалось выше, слово «яна» (вновь) встречается в документах различных распоряжений Суда. Читая содержание судебных документов, вы увидите, что это слово приобрело значение «новый». Такое логическое объяснение позволяет выявить точное значение слов. Терминологический анализ судебных документов, в свою очередь, позволяет объяснить условия, при которых они были созданы (Иванов, 1973: 156).

Заключение. В результате широкого применения вышеупомянутого аналитического метода становится возможным толкование всех документов Туркестанского генерал-губернаторского суда, но одновременно этот метод создает возможность доказать, что каждый документ суда имеет свои уникальные особенности.

На протяжении всей своей деятельности Туркестанский генерал-губернаторский суд действовал на основе законов Российской империи. Сборники законов хранились в архивах суда для постоянного пользования. Следует подчеркнуть, что правовые источники полезны не только для разъяснения отдельных терминов, но и для правильного толкования правовых норм, установленных имперской государственной властью и властью Туркестанского генерал-губернатора.

Литература

- Ахмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (Қадимги замон ва ўрта асрлар). – Ташкент: 2001.
 Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы мировой войны (1914-1917 гг.). – Москва: 2004.
 Бродель Ф. История и общественные науки // философия и методология истории. – Москва: 2000.
 Государственные учреждения России в XVIII веке (законодательные материалы). Справочное пособие. Московский государственный историко-архивный институт. – Москва: 1960.
 Иванов Г.М. Исторический источник и историческое познание. – Томск: 1973.
 Мадраимов А., Фузаилова Г. Манбашунослик. – Ташкент: 2008.
 Пронштейн А.П. Методика исторического источниковедения. Ростов-на-Дону. – Ростов: 1976.
 Пушкарёв Л.Н. Типологическая классификация русских письменных источников по отечественной истории. – Москва: 1975.
 Тош Джон. Стремление к истине: Как овладеть ремеслом историка. – Москва: 2000.

References

- Akhmedov, 2001 — Akhmedov B. The History of the Peoples of Uzbekistan: Sources (Ancient Times and the Middle Ages). Tashkent, 2001. (In Uzbek.).
 Bakhturina, 2004 — Bakhturina A.Yu. Outskirts of the Russian Empire: Public Administration and Nationalities Policy during the World War (1914–1917). Moscow, 2004. (In Russ.).

Braudel, 2000 — Braudel F. History and Social Sciences // Philosophy and Methodology of History. Moscow, 2000. (In Russ.).

State Institutions, 1960 — State Institutions of Russia in the 18th Century (Legislative Materials): Reference Guide. Moscow: Moscow State Historical and Archival Institute, 1960. (In Russ.).

Ivanov, 1973 — Ivanov G.M. Historical Source and Historical Knowledge. Tomsk, 1973. (In Russ.).

Madraimov, Fuzailova, 2008 — Madraimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik [Source Studies]. Tashkent, 2008. (In Uzbek.).

Pronshteyn, 1976 — Pronshteyn A.P. Methodology of Historical Source Study. Rostov-on-Don, 1976. (In Russ.).

Pushkarev, 1975 — Pushkarev L.N. Typological Classification of Russian Written Sources on Russian History. Moscow, 1975. (In Russ.).

Tosh, 2000 — Tosh J. The Pursuit of Truth: How to Master the Craft of a Historian. Moscow, 2000. (In Russ.).



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 219-226, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_219-226

ISSUES OF EDUCATION AND TEACHER TRAINING IN EDUCATIONAL POLICY (1920 S)

*Ergashev Sukhrob Mukhiddinovich*¹

¹Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Samarkand, Republic of Uzbekistan

Doctor of Philosophy in History (PhD)

 <https://orcid.org/0009-0005-7481-0764> E-mail: suxrob-muxiddinovich@mail.ru

© Faculty of History, Department of “Historiography and Source Studies”, 2026

© Ergashev S.M., 2026

Abstract. This article examines the formation of Soviet educational policy and the stages of its institutional development in the territory of Turkestan and the Uzbek SSR during the 1920s–1930s, based on a historical-analytical approach. The study explores the specific features of implementing the labor school system, promoting the model of four-year universal primary education, and carrying out the literacy campaign (“likbez”) in a regional context. Drawing on resolutions of teachers’ congresses, periodical press materials, and official regulatory documents, the article analyzes the organizational restructuring of the school system, the three-tier model of teacher training, and the adaptation of educational content to the needs of industry and agriculture. The study also highlights the role of waqf funds in providing material support to the public education system, the process of reorganizing confessional schools based on Soviet curricula, and the formation of a new ideological environment through the establishment of preschool education. The findings demonstrate that during the Soviet period the education system underwent transformation under the influence of ideological, social, and organizational factors, while the teacher training system developed in close connection with the expansion of the school network.

Keywords: Soviet educational policy, Main Waqf Administration, labor schools, four-year school system, literacy eradication, Munavvar Qori Abdurashidkhanov, waqf funds, teacher training, madrasa, confessional school, preschool education, Turkestan, Uzbek SSR.

For citation: Ergashev S.M. Issues of Education and Teacher Training in Educational Policy (1920s) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 219-226. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_219-226

БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ МҮҒАЛІМДЕРДІ ДАЯРЛАУ МӘСЕЛЕСІ БІЛІМ САЯСАТЫНДА (1920-жылдар)

*Эргашев Сухроб Мухиддинович*¹

¹Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті

Самарқанд, Өзбекстан Республикасы

Тарих бойынша философия докторы (PhD)

 <https://orcid.org/0009-0005-7481-0764> E-mail: suxrob-muxiddinovich@mail.ru

© Тарих факультеті, "Тарихнама және деректану" кафедрасы, 2026

© Ергашев С.М., 2026

Андатпа. XX ғасырдың 20–30-жылдарында Түркістан мен Өзбек КСР аумағында кеңестік білім беру саясатын қалыптастыру және оның институционалдық дамуы кезеңдері. Жұмыста еңбек мектептері жүйесін енгізу ерекшеліктері, төрт жылдық жалпы бастауыш білім беру моделін насихаттау, сондай-ақ аймақтық контексте сауатсыздықты жою саясаты («ликбез») қарастырылады. Мұғалімдер съездерінің резолюциялары, мерзімді баспасөз материалдары және ресми нормативтік құжаттар негізінде мектеп жүйесінің ұйымдастырушылық қайта құрылуы, педагог кадрларын дайындаудың үш сатылы моделі және білім мазмұнын өндіріс пен ауыл шаруашылығы қажеттіліктеріне бейімдеу талданады. Сондай-ақ, халық білім беру жүйесін материалдық қолдауда вакуфтық қаражаттардың рөлі, конфессиялық мектептерді кеңестік оқу бағдарламалары негізінде қайта ұйымдастыру процесі және мектепке дейінгі тәрбиелеу арқылы жаңа идеологиялық орта қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, кеңестік кезеңде білім беру жүйесі идеологиялық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық факторлардың ықпалымен трансформацияға ұшыраған, ал педагог кадрларын даярлау жүйесі мектеп желісінің кеңеюімен тығыз байланысты қалыптасқан.

Түйін сөздер: кеңестік білім беру саясаты, Бас вакуф басқармасы, еңбек мектептері, төрт жылдық мектеп жүйесі, сауатсыздықты жою, Мунавар қари Абдурашидханов, вакуф қаражаттары, педагог кадрларын даярлау, медресе, конфессиялық мектеп, мектепке дейінгі білім, Түркістан, Өзбек КСР.

Дәйексөз үшін: Эргашев С.М. Білім беру және мұғалімдерді даярлау мәселелері білім саясатында (1920-жылдар) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 219-226 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_219-226

ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ (1920-е годы)

Эргашев Сухроб Мухиддинович¹

¹Самаркандского государственного университет имени Шарофа Рашидова

Самарканд, Республика Узбекистан

Доктор философии по истории (PhD)

 <https://orcid.org/0009-0005-7481-0764> E-mail: suxrob-muxiddinovich@mail.ru

© Исторический факультет, кафедры «Историография и источниковедение», 2026

© Эргашев С.М., 2026

Аннотация. В данной статье на основе историко-аналитического подхода исследуется формирование советской образовательной политики и этапы её институционального развития на территории Туркестана и Узбекской ССР в 20–30-е годы XX века. В работе раскрываются особенности внедрения системы трудовых школ, популяризации модели четырёхлетнего всеобщего начального образования, а также политики ликвидации неграмотности («ликбез») в региональном контексте. На основе резолюций съездов учителей, материалов периодической печати и официальных нормативных документов анализируются

организационная перестройка школьной системы, трёхступенчатая модель подготовки педагогических кадров и адаптация содержания образования к потребностям производства и сельского хозяйства. Также освещается роль вакуфных средств в материальной поддержке системы народного образования, процесс реорганизации конфессиональных школ на основе советских учебных программ и формирование новой идеологической среды посредством организации дошкольного воспитания. Результаты исследования показывают, что в советский период система образования претерпела трансформацию под воздействием идеологических, социальных и организационных факторов, а система подготовки педагогических кадров формировалась в тесной взаимосвязи с расширением сети школ.

Ключевые слова: советская образовательная политика, Главное вакуфное управление, трудовые школы, четырёхлетняя школьная система, ликвидация неграмотности, Мунаввар кари Абдурашидханов, вакфные средства, подготовка педагогических кадров, медресе, конфессиональная школа, дошкольное образование, Туркестан, Узбекская ССР.

Для цитирования: Эргашев С.М. Вопросы образования и подготовки учителей в образовательной политике (1920-е годы) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. 219-226. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_219-226

Введение: В 1920–1930-е годы одной из важнейших особенностей советской образовательной политики стало создание системы трудовых школ, а также вовлечение народов бывших колониальных окраин в производственные процессы в интересах центра. В Туркестане, а впоследствии на территории Узбекской ССР, в условиях укрепления нового общественного строя школьная система была коренным образом перестроена в идеологическом и организационном отношении. Сфера образования превратилась в приоритетное направление государственной политики, а через систему народного образования ставилась цель формирования нового общественного сознания и политической лояльности.

В резолюции, принятой на основе докладов Луначарского и Крупской и опубликованной в журнале «Маориф ва ўқитувчи», вопрос о введении четырёхлетней школьной системы был непосредственно увязан с политикой распространения всеобщего начального образования (Journal «Education and Teacher». №1. 1925: 10).

В статье подчёркивалось, что ремонт школьных зданий в сельской местности, строительство новых школ и обеспечение их учебниками были тесно связаны с кампанией по ликвидации неграмотности, которая впоследствии получила широкое распространение в рамках движения «ликбез». Съезд учителей уделил особое внимание актуальным и требующим безотлагательного решения вопросам в сфере образования, настаивая на принятии решительных и последовательных мер по внедрению четырёхлетней школьной системы, соответствующей требованиям всеобщего обучения. Данные документы свидетельствуют о том, что советская модель образования внедрялась с учётом региональных условий.

Анализ литературы и методология: Исследование проведено на основе историко-аналитического подхода. В качестве основных источников были проанализированы резолюции съездов учителей, материалы периодической печати, а также официальные документы, отражающие советскую образовательную политику. Тексты были систематизированы по содержанию с выделением их институциональных, социальных и идеологических направлений. Кроме того, школьная система и структура подготовки педагогических кадров были изучены во взаимосвязи.

Обзор литературы: В начале XX века в системе образования Туркестана действовали три группы сторонников реформ: представители традиционного (кадимистского) направления, джаиды и приверженцы советских взглядов. По состоянию на 1 января 1917 года на территории Туркестана функционировали 577 начальных школ, 28 высших начальных училищ, 14 женских гимназий, 13 мужских средних школ, а также входившие в их

состав 4 коммерческих и 3 практических училища и один закрытый кадетский корпус (А.Х.Чориев. 1998: -С.38).

Документ под названием «Общие правила о школах», принятый 29 ноября 1920 года, стал одной из первых нормативно-правовых основ, направленных на коренное обновление сферы образования (Ш.А.Хайитов. 2005: 71). В данном документе были определены такие задачи, как введение обязательного обучения для детей в возрасте 8–16 лет, организация школ для девочек, подготовка учителей и открытие детских садов. Кроме того, предусматривалось использование вакфных средств для материальной поддержки образовательных учреждений. Таким образом, в начале XX века система образования Туркестана под влиянием идей джадидизма и образовательной политики БНСР переживала переход от традиционной религиозной формы обучения к светской, национальной и современной системе образования.

В статье под названием «Вакфный капитал и воспитание поколения» подчёркивалось, что для расширения системы образования требуются значительные материальные ресурсы, а для каждой школы необходимы здание, оборудование и квалифицированные учителя (Journal «Education and Teacher». №1. 1925: 97). Отмечалось, что помимо специально выделяемых государством средств, само население активно вовлекалось в дело народного образования. Так, в Ферганской области значительная часть школ обеспечивалась за счёт средств местных жителей и общественных организаций. В данном регионе вакфный капитал служил важным дополнительным источником финансирования. После 1923 года вакфные средства постепенно стали направляться на нужды системы народного образования.

Особое значение имеет список конфессиональных школ, существовавших в Сырдарьинской, Самаркандской и Ферганской областях, утверждённый в 1924 году заведующим научным отделом Главного Вакфного Управления Мунаввар кари Абдурашидхановым и хранящийся в фондах Национального архива Узбекистана (НАРУз. Collection R-34, Description 1, File 2741, Sheet 62). В документе указаны количество медресе и школ, а также сведения об их реорганизации на основе советской образовательной программы. Порядок реорганизации образовательных учреждений отражён следующим образом:

1. В Сырдарьинской области насчитывалось 18 медресе и 25 школ, из них по советской программе были реорганизованы 2 медресе и 22 школы;

2. В Самаркандской области учтено 65 медресе и 29 школ, из них реорганизованы 5 медресе и 14 школ;

3. В Ферганской области зарегистрировано 140 медресе и 157 школ, из которых по советской программе реорганизованы 7 медресе и 25 школ.

Всего было учтено 223 медресе и 211 школ, из них по советской образовательной программе реорганизованы 14 медресе и 61 школа.

В «Резолюции, принятой на основе докладов Луначарского и Крупской», особо подчёркивалась необходимость введения четырёхлетней школьной системы. В статье отмечалось, что до 1925 года число школ первой и второй ступени не должно сокращаться; напротив, требовалось их укрепление и повышение эффективности (Journal «Education and Teacher». №1. 1925: 10). На съезде были определены следующие приоритетные практические задачи:

1. Ремонт школьных зданий и улучшение их материально-технической базы;
2. Оказание помощи крестьянам, выступившим с инициативой строительства новых школ или ремонта существующих;
3. Освобождение до 1925 года школьных зданий, занятых другими учреждениями, и недопущение их использования в иных целях в дальнейшем;
4. Обеспечение сельских школ учебниками и письменными принадлежностями;
5. Привлечение местных судебных и исполнительных органов к работе по вовлечению детей из бедных семей в обучение и организации при школах общежитий;
6. Создание при районных школах постоянных и передвижных библиотек;

7. Перевод учебного процесса на новые педагогические методы и организация систематического методического руководства со стороны центральных и местных органов;

8. Связывание содержания образования с жизнью крестьян и вопросами землепользования и водного хозяйства с целью укрепления доверия к школе;

9. Создание комиссии по контролю за расходованием средств, выделенных на улучшение материального положения учителей, и обеспечение своевременной выплаты заработной платы.

Подчёркивалось, что данная комиссия должна проверять, действительно ли средства, выделенные центром, направляются на улучшение условий жизни учителей, а также обеспечивать своевременную выплату заработной платы и оперативное погашение задолженностей.

В документе особое внимание уделялось вопросу завоевания доверия крестьян, что свидетельствует о стремлении советской власти в первые годы создать прочную социальную опору среди сельского населения, особенно среди мелких крестьян. Требование связывать содержание образования с вопросами земледелия и ирригации отражает идею усиления практической направленности знаний, то есть адаптацию школы к производственным и сельскохозяйственным нуждам. Пункты о улучшении материального положения учителей, своевременной выплате зарплаты и контроле за использованием средств, выделенных из центра, указывают на актуальность в то время проблем нехватки педагогических кадров и их социальной защиты. Кроме того, противодействие сокращению школ или искусственной перегрузке учителей трактуется как позиция, направленная на сохранение качества образования.

В резолюции строго отвергались меры по сокращению числа школ, выплате учителям только сезонной зарплаты или увеличению нагрузки на одного учителя сверх нормы для повышения заработка (Journal «Education and Teacher». №1. 1925: 12). Также подчёркивалась необходимость контроля со стороны профсоюзов и органов образования за защитой прав и интересов педагогов.

В решениях съезда уделялось особое внимание организации дошкольного образования. Даже в простой форме открытие дошкольных учреждений в сельской местности рассматривалось как средство воспитания нового поколения в коммунистическом духе, повышения социальной активности женщин и их вовлечения в систему народного образования (Journal «Education and Teacher». №1. 1925: 12). Причиной постановки этой задачи на повестку дня было то, что дошкольное образование не только воспитывало новое поколение в коммунистическом духе, но и способствовало сближению «крестьянских женщин» с педагогическими работниками, повышению их социальной активности и улучшению жизненных условий. Организация дошкольного образования и воспитание молодого поколения в коммунистическом духе являлись важной частью советской идеологической политики и впоследствии получили системное развитие в деятельности пионерских и комсомольских организаций.

До 1925 года школьная система развивалась по «пирамидальной» модели: 2–3-летние школы составляли большинство, 4–5-летние школы были сравнительно немногочисленны, а 7-летние школы встречались крайне редко (Journal «Education and Teacher». №1. 1925: 23). Исходя из этого, была разработана специальная система подготовки педагогических кадров. Ташкентское областное педагогическое училище было определено как центр подготовки учителей для 5–7 классов. В каждой области планировалось открыть педагогические школы для подготовки классных руководителей 3–4 классов. Кроме того, для подготовки учителей 1–2 классов предусматривалось открытие начальных педагогических курсов в каждом уезде. Такие курсы действовали в отдельных регионах, в том числе в Пскенте.

Советская власть начала заблаговременно переподготовку педагогов для советских школ. Например, в справке о 8-месячных подготовительных педагогических курсах, проводившихся с января по август 1921 года, было указано, что программа включала: родной язык, арифметику, геометрию, географию, историю, ботанику, гигиену, педагогику, зоологию,

историю социализма и физику (НАРУз. Collection R-34, Description 1, File 883, Sheet 18). В курсах работали 9 преподавателей. На момент начала занятий слушателей было 99 человек, из которых 76 успешно завершили курс. Согласно уровню подготовки: 5 слушателей могли преподавать в 4 классе 7-летней школы; 15 слушателей были подготовлены к преподаванию в 3 классе; 56 слушателей могли преподавать в 1 классе. Закончившие курс распределялись по территориальным органам следующим образом: 44—в отдел народного образования Самаркандского уезда; 14—в отдел народного образования Ходжандского уезда; 13—в отдел народного образования Джизакского уезда; 3—в отдел народного образования Ура-Тепинского уезда; 2—в отдел народного образования Каттакурганского уезда.

В обсуждении вопросов образования в эти годы уместно сослаться на исследование Н.А.Мустафаевой, которая уделила внимание отчётам руководителя научного отдела Главного Вакфного Управления Мунавара Кори Абдурашидхонова. В этих отчётах подчёркивается, что основная часть средств вакафа направлялась на народное образование и культуру. В исследовании показано, что Мунаввар Кори Абдурашидхонов на примере деятельности ташкентских вакафских отделений демонстрировал, что Главное Вакфное Управление для своего содержания забирало 10 % от общих доходов местных отделений, а оставшиеся 90 % расходовало на развитие образования и культуры в общине. Он также отмечал, что в краткие сроки вакафские учреждения достигли значительных результатов на пути народного образования и культуры. Мунаввар Кори указывал, что если будет реализована мера «освобождения вакафских земель от налогов», население района направит значительные инвестиции в образование и культуру и с помощью этих средств сможет бороться с собственной неграмотностью (Н.А.Мустафаева. 1999: 68). В 1925 году количество школ старого типа составляло 1329, а советских трудовых школ—908.

В педагогических школах срок обучения составлял 2 года, в учебных заведениях—4 года (Journal «Education and Teacher». №1. 1925: 25). Поскольку 7-летних школ было недостаточно, были организованы подготовительные классы. В результате сформировалась трёхступенчатая модель подготовки педагогических кадров:

1. Начальные курсы (подготовка учителей для 1–2 классов). На начальные педагогические курсы принимались молодые люди 19–21 года, имеющие знания не ниже 3-го класса начальной школы. Первый год курса посвящался доведению общего уровня знаний слушателей до уровня 4-летней школы (Journal «Education and Teacher». №1. 1925: 25). Последующие два года были направлены на подготовку к педагогической деятельности, т.е. изучение методики преподавания. Такие курсы открывались в некоторых уездах и центрах районов, например, в Пскенте.

2. Педагогические школы (для подготовки учителей 3–4 классов).

3. Учебные заведения (Bilim yurtlari) (для подготовки учителей 5–7 классов).

Отмечалось, что в педагогические школы и учебные заведения принимались выпускники 8-летней школы в возрасте 15–18 лет. Поскольку 7-летних школ было недостаточно, при всех педагогических школах и учебных заведениях создавались подготовительные классы на базе программ для 5–7 классов (Journal «Education and Teacher». №1. 1925: 25). Эта система была направлена на обеспечение быстро расширяющейся сети школ педагогическими кадрами. Педагогические школы в среднем давали знания уровня бывших учительских семинарий, а учебные заведения (Bilim yurtlari) приравнивались к институту учителей, то есть к высшему учебному заведению.

Результаты и обсуждение: В 20–30-е годы XX века на территории Узбекистана советская образовательная политика была направлена на комплексное реформирование школьной системы с институциональной, социальной и идеологической точек зрения. В решениях съездов учителей приоритетными задачами были определены введение четырёхлетнего общего начального образования, сохранение существующих школ 1–2 ступеней и укрепление их материальной базы. В эти годы количество начальных школ было значительно больше, чем школ более высоких ступеней. Эта пропорция требовала формирования трёхступенчатой системы подготовки педагогических кадров: начальные

педагогические курсы (1–2 классы), педагогические школы (3–4 классы) и учебные заведения (5–7 классы).

Принятые решения также были направлены на укрепление доверия сельского населения, особенно рабочих и мелких крестьян. Появляется тенденция увязки содержания образования с земледельческими и ирригационными работами, что свидетельствует о попытке адаптировать школу к производственным нуждам. Это отражает сочетание прагматических и идеологических направлений советской образовательной политики. Кроме того, поднятые вопросы улучшения материального положения учителей, своевременной выплаты зарплаты и контроля за расходованием средств подтверждают наличие проблемы нехватки педагогических кадров.

Заключение: Образовательная политика 20–30-х годов XX века характеризовалась глубоким реформированием системы народного образования в Узбекистане. При быстром открытии образовательных учреждений ощущалась острая нехватка квалифицированных педагогов, что потребовало организации краткосрочных курсов для подготовки учителей минимального уровня, но готовых к практической деятельности. Решения съездов учителей отражают три основных направления образовательной политики:

1. Институциональное укрепление–расширение сети школ и улучшение материальной базы;
2. Социальная направленность–охват детей из бедных семей образованием и социальная защита учителей;
3. Идеологическое направление–организация образования на основе коммунистической идеологии.

Таким образом, эти решения имели не только педагогическое, но и политико-социальное значение и рассматриваются как важный исторический источник формирования системы народного образования и модели подготовки педагогических кадров в советский период в Узбекистане.

Литература

1. НАРУз. Фонд R-34, опись-1, дело-2741, 62 листа. 21 января 1924 г. – 25 ноября 1924 г.
2. НАРУз. Фонд R-34, опись-1, дело-883, 18 листов. 1921 г.
3. А.Х. Чориев. Подготовка кадров народного образования и учителей в Узбекистане в условиях режима деспотических советов: противоречия между национально-традиционной и советской системой образования (1920–1930-е годы). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Ташкент, 1998.
4. Ш.А. Хайитов, С. Бадриддинов, К.Ж. Рахмонов. Народная Советская Республика Бухара: экономика, социальная политика, культурная жизнь (1920–1924 гг.). – Бухара, 2005.
5. Резолюция, принятая на основе лекций Луначарской и Крупской // Маориф ва ўқитувчи. – 1925. №1. – В.10-12
6. Н.А.Мустафаева. Основные направления и проблемы культуры Узбекистана в 20–30-е годы XX века в контексте истории периода. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ташкент, 1999.
7. Подготовка учителей // Маориф ва ўқитувчи. – 1925. №1. – С.23-25
8. Х.О.Марғилонли. Вақфовий капитал и воспитание молодежи // Маориф ва ўқитувчи. – 1925. №1. –С.97

References

- NARUz, 1924 — NARUz. Fund R-34, inventory 1, file 2741, 62 sheets. January 21, 1924 – November 25, 1924. (In Russ.).
- NARUz, 1921 — NARUz. Fund R-34, inventory 1, file 883, 18 sheets. 1921. (In Russ.).
- Choriev, 1998 — Choriev A.Kh. Training of Public Education and Teacher Personnel in Uzbekistan under the Regime of Despotist Soviets: Contradictions between the National-Traditional and Soviet Education Systems (1920s–1930s). Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences. Tashkent, 1998. (In Russ.).
- Khaitov et al., 2005 — Khaitov Sh.A., Badriddinov S., Rakhmonov K.Zh. People's Soviet Republic of Bukhara: Economy, Social Policy, Cultural Life (1920–1924). Bukhara, 2005. (In Russ.).
- Resolution, 1925 — Resolution Adopted Based on the Lectures of Lunacharsky and Krupskaya // Maorif va O'qituvchi. 1925. No. 1. Pp. 10–12. (In Uzbek.).

Mustafaeva, 1999 — Mustafaeva N.A. Main Directions and Problems of Uzbekistan's Culture in the 1920s–1930s in the Context of Period History. Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Tashkent, 1999. (In Russ.).

Teacher Training, 1925 — Teacher Training // Maorif va O'qituvchi. 1925. No. 1. Pp. 23–25. (In Uzbek.).

Marg'ilonli, 1925 — Marg'ilonli Kh.O. Waqf Capital and Youth Education // Maorif va O'qituvchi. 1925. No. 1. P. 97. (In Uzbek.).



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 227-241, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_227-241

ETHNIC AND CULTURAL DIVERSIFICATION OF THE JEWISH DIASPORA IN TURKESTAN

*Gadaev Omon Olimdzhonovich*¹

¹Sharof Rashidov Samarkand State University

Samarkand, Republic of Uzbekistan

Doctor of Philosophy in History (PhD), Associate Professor

 <https://orcid.org/0009-0004-1753-2158> E-mail: omongadayev@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2026

© Gadaev O.O., 2026

Abstract. Introduction. The history of the Jewish communities of Turkestan indicates that the Jewish population of the region was not a homogeneous confessional group, but a complex set of ethnocultural communities formed under the influence of migration, political and social processes. Central Asia, including Turkestan and the territory of modern Uzbekistan, is a significant historical area of the Jewish diaspora, where the interaction of local conditions and internal differences of Jewish groups determined the formation of a multi-level community structure. Purpose and objectives. The purpose of the study is to comprehensively study the ethnic composition, historical dynamics, territorial distribution, migratory mobility and socio-cultural characteristics of the Jewish communities of Turkestan. To achieve this goal, the objectives were set to identify the main Jewish groups in the region, analyze their origin, integration features, linguistic and cultural specifics, as well as to reveal the process of transformation of the concept of "Jew" from a general religious designation to an ethnically and culturally differentiated category. Materials and methods. The study's sources included archival documents, census data, statistical data, travelogues, the works of pre-revolutionary and Soviet researchers, and contemporary scholarly literature on the history of the Jewish diaspora in Central Asia. Methodologically, the work relies on the principles of historicism, comparative historical analysis, a systems approach, and source interpretation, allowing for an examination of the Jewish communities of Turkestan in their internal structure and regional specifics. Discussion and results. The analysis revealed that Bukharan Jews occupied the most stable and numerically dominant position in Turkestan, while Tat, Krymchak, and Karaite groups, while not numerically dominant, maintained economic, cultural, and migratory ties to the region. It has been established that the increased migration activity of the Jewish population in Bukhara, Samarkand, and especially in the Fergana Valley was associated with changes in the political situation, the development of trade and economic relations, administrative reforms during the Russian Empire, as well as restrictions and pressure in the khanates. Conclusion. The Jewish communities of Turkestan should be viewed as a multilayered diaspora entity, the historical development of which was determined by the interaction of ethnic differentiation, cultural adaptation, and regional integration. The research findings allow us to conclude that the Jewish population of the region played a significant role in its socioeconomic and cultural history, and the

processes of its internal transformation reflect the broader mechanisms of diaspora development in Central Asia.

Keywords: Jewish diaspora, Turkestan, ethnic differentiation, Ashkenazi Jews, Tat Jews, Krymchak Jews, Karaites.

For citation: Gadaev O.O. Ethnic and Cultural Diversification of the Jewish Diaspora in Turkestan // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 227-241. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_227-241

ТҮРКІСТАНДАҒЫ ЕВРЕЙ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ӘРАЛУАНДЫЛЫҒЫ

*Гадаев Омон Олимджанұлы*¹

¹Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті

Самарқанд, Өзбекстан Республикасы

Тарих бойынша философия докторы (PhD), доцент

 <https://orcid.org/0009-0004-1753-2158> E-mail: omongadayev@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Гадаев О.О., 2026

Аңдатпа. Кіріспе. Түркістанның еврей қауымдастықтарының тарихы аймақтың еврей халқының біртекті конфессиялық топ емес, көші-қон, саяси және әлеуметтік процестердің әсерінен қалыптасқан этномәдени қауымдастықтардың күрделі жиынтығы болғанын көрсетеді. Түркістан мен қазіргі Өзбекстан аумағын қоса алғанда, Орталық Азия еврей диаспорасының маңызды тарихи аймағы болып табылады, онда жергілікті жағдайлар мен еврей топтарының ішкі айырмашылықтарының өзара әрекеттесуі көп деңгейлі қауымдастық құрылымының қалыптасуын анықтады. Мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің мақсаты – Түркістанның еврей қауымдастықтарының этникалық құрамын, тарихи динамикасын, аумақтық таралуын, көші-қон мобильділігін және әлеуметтік-мәдени сипаттамаларын жан-жақты зерттеу. Бұл мақсатқа жету үшін аймақтағы негізгі еврей топтарын анықтау, олардың шығу тегін, интеграциялық ерекшеліктерін, тілдік және мәдени ерекшеліктерін талдау, сондай-ақ «еврей» ұғымының жалпы діни атаудан этникалық және мәдени тұрғыдан сараланған санатқа айналу процесін ашу мақсаттары қойылды. Материалдар мен әдістер. Зерттеу көздеріне мұрағаттық құжаттар, халық санағы деректері, статистикалық деректер, саяхат жазбалары, революцияға дейінгі және кеңестік зерттеушілердің еңбектері және Орталық Азиядағы еврей диаспорасының тарихы бойынша қазіргі заманғы ғылыми әдебиеттер кірді. Әдістемелік тұрғыдан алғанда, жұмыс тарихилық, салыстырмалы тарихи талдау, жүйелік тәсіл және дереккөздерді түсіндіру қағидаттарына сүйенеді, бұл Түркістанның еврей қауымдастықтарын олардың ішкі құрылымы мен аймақтық ерекшеліктері бойынша зерттеуге мүмкіндік береді. Талқылау және нәтижелер. Талдау Бұхара еврейлері Түркістанда ең тұрақты және сан жағынан басым жағдайды иеленгенін, ал тат, қырымшақ және қарайит топтары сан жағынан басым болмаса да, аймақпен экономикалық, мәдени және көші-қон байланыстарын сақтап қалғанын көрсетті. Бұхара, Самарқанд және әсіресе Ферғана алқабындағы еврей халқының көші-қон белсенділігінің артуы саяси жағдайдың өзгеруімен, сауда-экономикалық қатынастардың дамуымен, Ресей империясы кезіндегі әкімшілік реформалармен, сондай-ақ хандықтардағы шектеулер мен қысыммен байланысты екені анықталды. Қорытынды. Түркістанның еврей қауымдастықтарын көп қабатты диаспоралық құрылым ретінде қарастыру керек, оның тарихи дамуы этникалық дифференциацияның, мәдени бейімделудің және аймақтық интеграцияның өзара әрекеттесуімен анықталды. Зерттеу нәтижелері аймақтың еврей халқы

оның әлеуметтік-экономикалық және мәдени тарихында маңызды рөл атқарды және оның ішкі трансформация процестері Орталық Азиядағы диаспора дамуының кең механизмдерін көрсетеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Еврей диаспорасы, Түркістан, этникалық дифференциация, ашкенази еврейлері, тат еврейлері, қырымшақ еврейлері, қарайымдар.

Дәйексөз үшін: Гадаев О.О. Түркістандағы еврей диаспорасының этникалық және мәдени әралуандылығы // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 227-241 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_227-241

ЭТНИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЕВРЕЙСКОЙ ДИАСПОРЫ В ТУРКЕСТАНЕ

Гадаев Омон Олимджанович¹

¹ Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова

Самарканд, Республика Узбекистан

Доктор философии по истории (PhD), доцент

 <https://orcid.org/0009-0004-1753-2158> E-mail: omongadayev@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Гадаев О.О., 2026

Аннотация. Введение. История еврейских общин Туркестана свидетельствует о том, что еврейское население региона представляло собой не однородную конфессиональную группу, а сложную совокупность этнокультурных сообществ, сформировавшихся под воздействием миграционных, политических и социальных процессов. Центральная Азия, включая Туркестан и территорию современного Узбекистана, выступает значимым историческим ареалом еврейской диаспоры, где взаимодействие локальных условий и внутренних различий еврейских групп обусловило формирование многоуровневой общинной структуры. Цель и задачи. Цель исследования состоит в комплексном изучении этнического состава, исторической динамики, территориального размещения, миграционной подвижности и социокультурных характеристик еврейских общин Туркестана. Для достижения данной цели поставлены задачи по выявлению основных еврейских групп региона, анализу их происхождения, особенностей интеграции, языково-культурной специфики, а также по раскрытию процесса трансформации понятия «еврей» от общего религиозного обозначения к этнически и культурно дифференцированной категории. Материалы и методы. Источниковую основу исследования составили архивные документы, материалы переписей населения, статистические сведения, путевые записки, труды дореволюционных и советских исследователей, а также современная научная литература по истории еврейской диаспоры в Центральной Азии. Методологически работа опирается на принципы историзма, сравнительно-исторического анализа, системного подхода и источниковедческой интерпретации, что позволило рассмотреть еврейские общины Туркестана в их внутренней структуре и региональной специфике. Обсуждение и результаты. Анализ показал, что наиболее устойчивое и численно преобладающее положение в Туркестане занимали бухарские евреи, тогда как татские, крымчакские и караимские группы, не являясь доминирующими по численности, сохраняли экономические, культурные и миграционные связи с регионом. Установлено, что усиление миграционной активности еврейского населения в Бухаре, Самарканде и особенно в Ферганской долине было связано с изменениями политической конъюнктуры, развитием торгово-экономических отношений, административными преобразованиями в период Российской империи, а также с

ограничениями и давлением в ханствах. Заключение. Еврейские общины Туркестана следует рассматривать как многослойное диаспоральное образование, историческое развитие которого определялось взаимодействием этнической дифференциации, культурной адаптации и региональной интеграции. Материалы исследования позволяют заключить, что еврейское население региона сыграло заметную роль в его социально-экономической и культурной истории, а процессы его внутренней трансформации отражают широкие механизмы развития диаспор в Центральной Азии.

Ключевые слова: Еврейская диаспора, Туркестан, этническая дифференциация, ашкеназские евреи, татские евреи, крымчакские евреи, караимы.

Для цитирования: Гадаев О.О. Этническая и культурная диверсификация еврейской диаспоры в Туркестане // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. 227-241. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_227-241

Введение. Евреи относятся к числу древних семитских народов, а их историческое формирование и развитие тесно связаны с длительными миграционными и диаспоральными процессами. В ходе исторического развития еврейское население расселилось по различным регионам мира, формируя своеобразные локальные общины, адаптированные к политической, социальной и культурной среде конкретных территорий. В этом отношении Центральная Азия, в частности Туркестан и территория современного Узбекистана, представляет собой одно из важных научных пространств для изучения истории еврейской диаспоры. Еврейское население данного региона не представляло собой единого этнического целого, а, напротив, составляло сложный этнокультурный пласт, сформировавшийся в различных исторических условиях и различавшийся по языку, религиозной практике, образу жизни и культурным особенностям. Состав еврейских общин на территории Туркестана не был однородным. Здесь проживали ашкеназские, бухарские, татские, крымчакские, караимские и другие еврейские группы, отличавшиеся друг от друга происхождением, языковой средой, религиозными представлениями и степенью интеграции в местное общество. В частности, бухарские евреи выделялись как наиболее многочисленная и исторически наиболее устойчивая группа региона, тогда как татские, крымчакские и караимские евреи, несмотря на свою ограниченную численность, занимают важное место в изучении внутренней структуры и процессов дифференциации еврейской диаспоры. В силу этого представляется актуальным анализировать еврейское население Туркестана не только как общую конфессиональную общность, но и как совокупность этнокультурных сообществ, различающихся между собой.

Исторические источники свидетельствуют о том, что евреи проживали в Бухаре, Самарканде, а позднее и на территории Ферганской долины в форме отдельных общин. По некоторым данным, первоначальное присутствие евреев в регионе восходит к весьма древним эпохам, однако их количественный рост и усиление их роли в общественной жизни особенно заметно проявились начиная с XVIII века. Бухара на протяжении длительного времени оставалась одним из главных центров еврейских общин, хотя в ряде исследований отмечается, что первоначально доля еврейского населения в Самарканде была выше, а позднее, вследствие усиления политического и экономического значения Бухары, миграционные перемещения в сторону этого центра активизировались. Данное обстоятельство показывает, что размещение еврейских общин было непосредственно связано с экономическим состоянием региона, торговыми путями и степенью политической стабильности. Особое значение для освещения социальной истории евреев имеет факт их проживания в отдельных махаллях в период Бухарского эмирата. Наличие специально выделенных кварталов, с одной стороны, укрепляло внутреннюю социальную сплочённость еврейских общин, а с другой – определяло их отношения с местным населением и их правовой статус.

Актуальность данного исследования определяется необходимостью комплексного анализа этнического состава, территориального размещения, миграционной подвижности и

социокультурных особенностей еврейских общин Туркестана. Наряду с этим исследование направлено на освещение форм проявления еврейской диаспоры в регионе, процесса перехода понятия «еврей» от общего конфессионального содержания к этнически дифференцированному значению, а также факторов формирования общины бухарских евреев. В работе применяются принципы историзма, сравнительного анализа, системного подхода и источниковедческого исследования; рассматриваемая проблема раскрывается на основе архивных документов, статистических материалов, путевых записок и научных исследований.

Цель и задачи. Основной целью данного исследования является комплексный анализ этнического состава, исторического формирования, территориального размещения, миграционной подвижности, а также социально-культурных особенностей еврейских общин, проживавших на территории Туркестана, на основе исторических источников и научной литературы. Наряду с этим в работе предполагается раскрыть положение и специфику еврейского населения региона не как единой конфессиональной группы, а как совокупности многокомпонентных этнокультурных общностей, отличающихся происхождением, языковой средой, религиозно-практической системой и культурными традициями. В рамках исследования также важной задачей является выявление процесса трансформации понятия «еврей» в социальном пространстве Туркестана – от общего религиозного значения к этнически и культурно дифференцированному содержанию. Исходя из поставленной цели, в исследовании определены следующие задачи:

Во-первых, выявить основные группы еврейских общин, проживавших на территории Туркестана, и дать их сравнительную характеристику с точки зрения этнического происхождения, языковых особенностей, религиозной практики и культурных признаков;

Во-вторых, проанализировать на основе исторических материалов присутствие в регионе ашкеназских, бухарских, татских, крымчакских, караимских и других еврейских групп, а также определить их сходства и различия;

В-третьих, рассмотреть основные научные подходы к происхождению татских евреев, выявить особенности их исторического развития, связанного с Кавказом, а также определить их торгово-экономические, миграционные и социальные связи с Туркестаном;

В-четвёртых, раскрыть особенности этногенеза, религиозной принадлежности, языковой среды и этнокультурного развития крымчакских евреев, а также осветить их миграционные связи с Центральной Азией;

В-пятых, проанализировать религиозное учение, этнокультурные характеристики и основные этапы исторического развития караимских евреев, а также оценить масштабы их присутствия на территории Туркестана;

В-шестых, исследовать процесс внутренней дифференциации еврейского населения на основе административно-статистических классификаций Российской империи и советского периода, с особым вниманием к формированию категорий «европейские» и «азиатские» евреи.

Таким образом, цели и задачи исследования направлены на изучение исторического развития еврейских общин Туркестана не только в конфессиональном аспекте, но и в тесной взаимосвязи с этническими, социальными, миграционными и культурными процессами. Это, в свою очередь, позволяет более полно и научно обоснованно раскрыть роль и особенности еврейской диаспоры в истории региона.

Материалы и методы. Евреи исторически относятся к группе семитских народов, происходящих от древних евреев (ивр.: *עִבְרִי*), а их формирование и последующее развитие тесно связаны с масштабными диаспоральными процессами. В результате длительного исторического развития еврейское население расселилось по различным регионам мира, сформировав многочисленные локальные общины, обладающие специфическими этническими, культурными и социальными особенностями (Нойснер, 2004). В этом контексте Центральная Азия, в частности Туркестан и территория современного Узбекистана, представляет собой один из важных исторических ареалов еврейской диаспоры и обладает

значительной научной значимостью (Халид, 2015; Моррисон, 2008; Сахадео, 2007). Еврейское население, проживавшее на данной территории, не представляло собой единого этнического образования, а, напротив, выступало в виде сложной и многослойной социальной структуры. Его этнический состав, языковые особенности, религиозные практики и культурные традиции существенно различались (Абашин, 2015; Сахадео, 2007). Это обстоятельство требует рассматривать еврейские общины Туркестана не только как религиозную общность, но и как совокупность этнокультурных групп, сформировавшихся и развивавшихся в различных исторических условиях.

На основе анализа исторических источников и научных исследований установлено, что на территории Туркестана существовали следующие основные группы евреев: ашкеназские евреи (европейского происхождения), бухарские евреи (местная центральноазиатская группа), татские евреи (в основном выходцы из Кавказского региона), а также грузинские евреи, крымчакские евреи и караимы (Гительман, 2001; Шапира, 2003). Указанные группы различались не только по своему этническому происхождению, но и по языковой среде, религиозно-практической системе, традициям и степени интеграции в местное общество. В частности, ашкеназские евреи, как правило, говорили на языке идиш и отличались близостью к европейской культурной и социальной среде (Левин, 1990), тогда как бухарские евреи использовали особый диалект таджикского языка – еврейско-таджикский – и на протяжении длительного исторического периода находились в тесном культурном взаимодействии с народами Центральной Азии (Купер, 2012). Данное обстоятельство свидетельствует не только о многообразии этнического состава еврейских общин Туркестана, но и о том, что их формирование и развитие происходило под значительным влиянием территориальных, политических и культурных факторов.

Происхождение татских евреев и их связи с Туркестаном

Татские евреи (рус. горские евреи; ивр. *juhugo*) представляют собой одну из еврейских этнических групп, сформировавшихся на территории Кавказа, исторически проживавших преимущественно в Дагестане и Азербайджане (Альтшулер, 1990). Данная группа существенно отличается от других ветвей еврейской диаспоры своими языковыми, культурными и историко-эволюционными особенностями. Термин «тат» первоначально не имел этнического содержания и использовался как историко-лингвистическое обозначение населения, говорившего на иранских языках (Минорский, 1953). Впоследствии данный термин был распространён и на некоторые еврейские группы, проживавшие в Кавказском регионе, и закрепился в научной литературе в форме понятия «татские евреи» (Голден, 1992).

Вопрос происхождения и формирования татских евреев в научных исследованиях трактуется в рамках различных концептуальных подходов. Первый подход – иранская (персидская) теория происхождения, согласно которой данная группа является потомками евреев, переселившихся из древнего Ирана на Кавказ. Этот миграционный процесс, как правило, связывается с эпохой Сасанидов (III-VII вв. н.э.) (Брук, 2018). Второй подход – теория диаспоральной миграции, которая выводит происхождение татских евреев из древней еврейской диаспоры, связывая их расселение с процессами, последовавшими после Вавилонского плена (VI в. до н.э.) (Альтшулер, 1990). Третий и наиболее обоснованный подход – концепция локализации и культурного синтеза, согласно которой татские евреи рассматриваются как синтетический этнос, сформировавшийся в условиях иранской языковой среды и социокультурной среды Кавказа при сохранении еврейской религиозной идентичности (Голден, 1992).

Несмотря на то, что историческое развитие татских евреев в основном связано с Кавказским регионом, отдельные их группы имели определённые контакты с Центральной Азией, в частности с территорией Туркестана. Эти связи объясняются рядом факторов. Во-первых, экономические контакты, сформировавшиеся через торговые пути между Кавказом и Центральной Азией, способствовали проникновению отдельных представителей татских евреев в города Туркестана в качестве торговцев и ремесленников (Сахадео, 2007). Во-вторых, в XIX веке в результате завоевания Кавказа и Туркестана Российской империей

сформировалось единое политико-территориальное пространство, что активизировало внутренние миграционные процессы (Халид, 2015). В этих условиях переселение отдельных представителей татских евреев в крупные города Туркестана представляется научно обоснованным.

Вместе с тем следует подчеркнуть, что татские евреи не являлись широко распространённой этнической группой на территории Туркестана. Основную часть еврейского населения региона составляли бухарские евреи, занимавшие доминирующее положение в социально-экономической жизни (Занд, 1991). При этом важные сведения о социальном и территориальном размещении еврейского населения Туркестана содержатся в исследованиях О.А.Сухаревой и С.С.Губаевой. В частности, они подробно освещают процессы формирования еврейских общин в Бухаре и Ферганской области, их проживание в отдельных кварталах, а также их социально-экономическую деятельность (Губаева, 1991). В этой связи представляется недостаточным изучать татских евреев исключительно в контексте Кавказа; необходимо также комплексно анализировать их более широкие диаспоральные связи, включая экономические и миграционные отношения с Туркестаном.

Исторически татские евреи активно участвовали в различных сферах экономической деятельности, включая торговлю, ремесленничество, виноградарство и виноделие, а также сельское хозяйство. В Кавказском регионе они, как правило, входили в состав городского и полугородского населения, выполняя функцию экономических посредников и играя важную роль в развитии торгово-экономических связей между различными этническими и религиозными группами (Альтшулер, 1990; Брук, 2018). Данные виды деятельности были тесно связаны с природно-климатическими условиями региона и исторически сложившимися торговыми путями (Голден, 1992).

С первой половины XX века, особенно с установлением советской власти, в жизни татских евреев произошли значительные социально-культурные изменения. В результате атеистической политики советского государства деятельность религиозных институтов была резко ограничена, что привело к ослаблению традиционной религиозной жизни, а в сфере языка и культуры усилились процессы секуляризации (Альтшулер, 1990). Наряду с этим, в рамках советской национальной политики и проводимых переписей населения татские евреи нередко фиксировались не как отдельная этническая группа, а включались в общую категорию «евреи». Это привело к ослаблению их этнической идентичности на официальном уровне и постепенной трансформации их культурных особенностей (Гительман, 2001). В то же время процессы урбанизации и социальной мобильности, характерные для советского периода, обусловили изменения и в профессиональной структуре татских евреев. Наряду с традиционными видами деятельности они стали вовлекаться в промышленность, сферу образования и государственную службу, что, с одной стороны, способствовало усилению их социальной интеграции, а с другой – приводило к сокращению традиционного уклада жизни (Сахадео, 2007).

Крымчакские евреи: происхождение и этнокультурные особенности

Крымчакские евреи представляют собой еврейскую этно-религиозную группу, сформировавшуюся на территории Крымского полуострова и отличающуюся от других еврейских общин своими языковыми, культурными и историческими особенностями. В научной литературе они нередко характеризуются как «древние евреи Крыма». Крымчаки существенно отличаются от караимов тем, что придерживаются традиций рабинского иудаизма, тогда как караимы признают исключительно Тору и отвергают талмудическую традицию (Шапира, 2003). Происхождение крымчакских евреев носит сложный и многослойный характер, и в научных исследованиях выделяется ряд ключевых факторов их этногенеза. В формировании данной группы важную роль сыграли представители еврейской диаспоры, прибывшие из Византийской империи и стран Ближнего Востока, влияние иудаизированного населения периода Хазарского каганата, а также миграционные процессы, обусловленные функционированием торговых путей (Брук, 2018). В результате этих процессов крымчаки в основном сформировались в средневековый период на территории

Крымского полуострова, который являлся важным стратегическим регионом на пересечении различных цивилизаций.

В итоге крымчацкие евреи развивались как синтетический этнос, сохранивший еврейскую религиозную идентичность, но сформировавшийся в условиях тюркской языковой среды и под влиянием местной крымской культуры. Их традиционный язык – крымчацкий – относится к тюркской языковой семье и близок к крымскотатарскому языку. В его составе присутствуют элементы иврита и арамейского языка; исторически в качестве письменности использовался еврейский алфавит, а позднее – кириллица (Кизилов, 2009). Несмотря на то, что язык играл важную роль в этнической идентификации крымчаков, в течение XX века под воздействием политических и социальных процессов сфера его употребления значительно сократилась. В религиозном отношении крымчаки придерживались традиций раббинского иудаизма, осуществляя религиозные обряды на основе Талмуда и других религиозных источников, при этом в богослужении использовался иврит (Шапира, 2003).

Данная особенность является одним из ключевых признаков, отличающих их от караимов. Исторически крымчацкие евреи занимались торговлей, ремесленничеством и мелким предпринимательством, преимущественно проживая в городах Крымского полуострова и выполняя функции экономических посредников. Их деятельность играла важную роль в развитии экономических связей между различными этническими и религиозными сообществами. В период Российской империи крымчацкие евреи постепенно стали восприниматься как отдельная этническая группа, однако в официальных классификациях нередко учитывались в составе общей категории «евреи» (Кизилов, 2009). С начала XX века, особенно после установления советской власти, в их социально-культурной жизни произошли значительные изменения: религиозная деятельность была резко ограничена, национальная идентичность ослабла, а в официальной статистике они зачастую включались в состав общей еврейской группы (Гительман, 2001).

Вместе с тем в 1920-1930-е годы в рамках советской этнографии предпринимались попытки изучения крымчаков как самостоятельной этнической общности. Наиболее трагическим периодом в истории крымчацких евреев стали годы Второй мировой войны. После оккупации Крыма нацистской Германией значительная часть крымчацкого населения была уничтожена в ходе массовых репрессий, что привело к практически полному демографическому исчезновению данной этнической группы (Кизилов, 2009). Эта трагедия нанесла серьёзный удар по их историческому развитию и существенно осложнила последующее восстановление численности крымчаков.

Связи крымчацких евреев с Центральной Азией

Крымчацкие евреи, сформировавшиеся и преимущественно проживавшие на территории Крымского полуострова, тем не менее в результате исторических процессов частично мигрировали и в другие регионы, включая Центральную Азию. В частности, в период Российской империи, а затем в ходе внутренних миграционных процессов советского времени отдельные группы крымчаков появились на территории Туркестана (Кизилов, 2009; Сахадео, 2007). Однако они не превратились в широко распространённую этническую группу в данном регионе и сохраняли статус малочисленной диаспоры. Основную часть еврейского населения Центральной Азии составляли бухарские евреи, занимавшие доминирующее положение в социально-экономической и культурной жизни региона (Занд, 1991).

В современный период численность крымчацких евреев значительно сократилась; в настоящее время они проживают преимущественно на территории Израиля, России и Украины. Одной из наиболее актуальных проблем для данной этнической группы является сохранение языка и культурного наследия, поскольку сфера использования крымчацкого языка существенно сузилась. С научной точки зрения крымчацкие евреи рассматриваются как уникальный синтетический этнос, сформировавшийся в результате взаимодействия еврейских религиозных традиций с тюркской языковой средой и местной культурой (Кизилов, 2009). Их историческое развитие тесно связано с геополитическим и цивилизационным значением Крымского региона, при этом особенно в XX веке войны и

политические трансформации нанесли серьёзный ущерб их демографической численности и культурной устойчивости.

Караимы: происхождение, религиозное учение и этнокультурные особенности

Караимы представляют собой своеобразную религиозно-этническую группу, сформировавшуюся в рамках иудаизма, однако существенно отличающуюся от раббинских евреев по своим доктринальным установкам. Они нередко называют себя «караимами» (Qaraïm). Основная особенность караимов заключается в том, что они признают в качестве священного источника исключительно Танах (Тору), отвергая Талмуд и раббинские интерпретации (Кизилов, 2009). Учение караимизма сформировалось в VIII-IX веках на Ближнем Востоке и, как правило, связывается с именем Анана бен Давида (Шапира, 2003). Этногенез караимов носит сложный и многокомпонентный характер и связан с ранними религиозными движениями Ближнего Востока, возможным влиянием Хазарского каганата, а также миграциями в пределы Византийской империи и Крымского полуострова (Голден, 1992). Особенно устойчивые караимские общины сформировались в Крыму и Восточной Европе (в частности, в Литве).

В результате караимы, оставаясь в религиозном отношении частью иудаизма, развивались как синтетический этнос, интегрированный в тюркскую языковую и культурную среду. Их исторический язык – караимский – относится к тюркской языковой группе и близок к кыпчакским языкам и крымскотатарскому. В его составе присутствует еврейская религиозная терминология; в разные периоды для письменности использовались еврейский алфавит, а затем латиница и кириллица. В настоящее время данный язык относится к числу исчезающих. Исторически караимы занимались торговлей, ремесленничеством, а также государственной службой (особенно на территории Литвы). Они преимущественно проживали в городах, отличаясь высоким уровнем грамотности и социальной адаптивности (Кизилов, 2009).

В период Российской империи караимы юридически отличались от других еврейских общин: они нередко освобождались от антисемитских ограничений и в ряде случаев признавались как отдельная этно-религиозная группа (Кизилов, 2009; Шапира, 2003). Данное положение объясняется их религиозной позицией, заключающейся в отрицании талмудической традиции. В советский период в жизни караимов произошли значительные трансформации: религиозная деятельность была существенно ограничена, этническая и религиозная идентичность ослабла, а многие общины подверглись процессам ассимиляции (Гительман, 2001). Вместе с тем в отдельных статистических и административных документах фиксировались случаи их выделения в самостоятельную группу, отличную от евреев.

Хотя караимы преимущественно проживали в Крыму и Восточной Европе, в результате миграционных процессов их отдельные представители встречались и в Центральной Азии, включая территорию Туркестана. Эти процессы были связаны главным образом с переселениями в период Российской империи и внутренней миграцией в советское время (Сахадео, 2007). Однако караимы не получили широкого распространения в данном регионе, где доминирующее положение среди еврейских общин занимали бухарские евреи (Занд, 1991). В настоящее время основная часть караимов проживает в Литве, Польше и Израиле (Нойснер, 2004). Их численность остаётся крайне небольшой, а проблема сохранения языка и культурного наследия приобретает особую актуальность.

В целом караимы представляют собой уникальную религиозно-этническую группу, сформировавшуюся в рамках иудаизма, но отвергающую талмудическую традицию и основывающуюся на прямом толковании священных текстов. Их становление обусловлено синтезом ближневосточного религиозного движения и тюркской культурной среды, при этом решающую роль в их историческом развитии сыграли регионы Крыма и Восточной Европы.

Процесс перехода понятия «еврей» от общего к дифференцированному значению

На территории Туркестана первоначально по отношению к еврейскому населению использовался общий термин «еврей» (рус.: еврей), который преимущественно отражал

религиозную идентичность и не фиксировал внутренние этнические различия (Халид, 2015; Сахадео, 2007). В этот период еврейские общины воспринимались главным образом как конфессиональное единство, тогда как дифференциация на основе языковых, этнических и культурных характеристик не была достаточно систематизирована. Однако с конца XIX – начала XX века, особенно в связи с проведением переписи населения Российской империи 1897 года, начался этап научного и статистического уточнения внутренней структуры еврейского населения (Хирш, 2005). В рамках данной переписи особое внимание уделялось классификации населения по языку, территории проживания и культурным особенностям, в результате чего еврейские общины стали рассматриваться как внутренне дифференцированные группы.

Данный процесс получил дальнейшее развитие в советский период. В частности, результаты переписи населения СССР 1926 года закрепили официальное признание разделения евреев на этнические группы, что нашло отражение в статистических документах (Хирш, 2005). В рамках советской национальной политики вопросам этнической идентификации придавалось особое значение, а определение и классификация этнического состава населения стали одним из ключевых направлений государственной политики. В ряде исторических источников отмечается, что ещё в дореволюционный период еврейское население Туркестана условно подразделялось на две основные группы – европейских и азиатских евреев (Сахадео, 2007).

Первая группа связана с ашкеназскими евреями и включает выходцев из различных регионов Российской империи – русских, украинских, литовских и других евреев европейского происхождения. Представители этой группы, как правило, переселялись в крупные города Туркестана – Ташкент, Самарканд и Коканд – в результате миграционной политики Российской империи и формировались преимущественно в урбанизированной социальной среде. Вторая группа – азиатские евреи – включает еврейские общины, исторически сформировавшиеся на территории Восточной и Центральной Азии. В её состав входили бухарские, афганские, персидские (иранские) и турецкие евреи (Сахадео, 2007). Эти общины в течение длительного исторического периода интегрировались в местную среду посредством экономических и культурных связей с коренным населением, становясь неотъемлемой частью региональной социальной системы (Купер, 2012).

Таким образом, процесс перехода понятия «еврей» от общего конфессионального содержания к этнически и культурно дифференцированному значению был тесно связан с политическими, социальными и статистическими процессами конца XIX – начала XX века и получил институциональное закрепление в период Российской империи и Советского Союза. В рамках данного процесса азиатские еврейские группы постепенно были обобщены в пределах бухарской еврейской общины. В результате понятие «бухарские евреи» приобрело более широкое значение, отражая не только географическую, но и этнокультурную общность (Левин, 1990).

Это было связано с такими процессами, как ассимиляция групп различного происхождения, формирование единой языковой и культурной среды, а также унификация религиозных практик.

Обсуждение и результаты. Согласно источникам, активное заселение представителей данного народа в Бухаре началось с XVIII века. В частности, специалист в области горного дела Т.С.Бурнашев, прибывший в Ташкент в 1795 году в качестве посла, отмечал, что именно с XVIII века численность евреев в Бухаре начала возрастать (Бурнашев, 1818). В то же время натуралист Эверсман, прибывший в Центральную Азию в составе экспедиции Негри, писал, что процесс проникновения евреев в регион начался ещё тысячи лет назад (Эверсман, 1823). На наш взгляд, Бурнашев, вероятно, имел в виду увеличение численности еврейского населения или формирование устойчивых общин в Бухаре, тогда как Эверсман акцентировал внимание на более ранних этапах их появления в регионе. Известный русский дипломат и востоковед Ханыков также указывал Бухару как регион с наибольшей концентрацией еврейского населения в Центральной Азии (Хаников, 1843).

В противоположность этому мнению Мейндорф писал, что на раннем этапе евреи в большей степени проживали в Самарканде, а впоследствии переселились в Бухару (Мейндорф, 1826). Из этого можно сделать вывод, что Ханыков фиксировал ситуацию своего времени, когда Бухара уже стала центром еврейского населения, тогда как более ранние этапы характеризовались большей концентрацией евреев в Самарканде. Вероятно, в дальнейшем, с ростом политической и экономической роли Бухары, еврейское население Самарканда и других городов региона постепенно переместилось в этот центр. С данной точки зрения сведения Мейндорфа также представляются обоснованными. В работах Вамбери и Бернса данный процесс получает дополнительное объяснение: увеличение численности евреев в Центральной Азии в рассматриваемый период связывается с их вынужденным переселением из Ирана и Мешхеда примерно за полтора века до этого (Вамбери, 1865).

Интересные сведения о положении евреев приводит историк Ольга Сухарева. По её данным, в мусульманских странах евреи считались иноверцами, и им запрещалось проживать в районах, населённых мусульманами. В частности, в Бухаре для них были выделены три отдельные, обнесённые стенами поселения – «Махаллаи Кўҳна», «Махаллаи нави» и «Махаллаи Амробод». По мнению исследовательницы, первоначально евреи были размещены именно в старой махалле с целью развития торговых отношений в регионе, однако по мере роста численности населения они переселились в новые махалли и район Амробод. При этом точная дата возникновения этих махаллей не установлена; предполагается, что махалля Амробод была сформирована уже в период правления мангытских эмиров, когда население старых кварталов значительно увеличилось (Сухарева, 1966).

Само название «Амробод» связывается с эпохой Бухарского эмирата, поскольку ранее правители Бухары не именовались эмирами. Следовательно, можно предположить, что данная махалля возникла в XVIII или XIX веке (Купер, 2012).

Проживание евреев отдельно от местного населения можно объяснить их религиозной инаковостью, значительными различиями в образе жизни и традициях, а также стремлением предотвратить возможные социальные конфликты. Кроме того, введённые ограничения привели к резкому росту цен на землю, что вынудило еврейское население переселяться в специально выделенные для них территории, где и формировались отдельные еврейские кварталы. Согласно данным Туркестанского генерал-губернаторства за май 1899 года, в Ферганской долине проживало 3113 среднеазиатских евреев. В то же время в Самаркандской области их насчитывалось 1891 человек, а в Сырдарьинской области – 1505 (Минорский, 1953).

Эти данные позволяют сделать вывод о том, что в конце XIX – начале XX века численность не только еврейского населения, но и других малочисленных этнических групп в Ферганской долине начала увеличиваться. Это, вероятно, было связано с активизацией социально-экономического развития региона в указанный период.

Кроме того, усиление миграции евреев в Ферганскую долину объясняется сложной политической ситуацией в Бухарском и Хивинском ханствах. После ликвидации Кокандского ханства и его включения в состав Российской империи данный регион стал рассматриваться как более безопасное пространство, где евреи могли рассчитывать на определённые гарантии. В частности, в Бухаре усиливались попытки насильственного обращения евреев в ислам, а также практиковалось использование уничижительного термина «чала» по отношению к детям от смешанных браков. В этих условиях Фергана, где новое административное управление создавало более благоприятную среду, стала привлекательным направлением переселения (Голден, 1992).

Более того, проживавшим здесь евреям разрешалось возвращаться к своей прежней религиозной принадлежности. Вероятно, российская администрация, стремясь привлечь в экономически развивающийся регион состоятельных еврейских предпринимателей, сознательно предоставляла им определённые права и возможности. Следует также

учитывать, что в других районах Центральной Азии, особенно в ханствах, состоятельные предприниматели находились в условиях экономической и политической нестабильности. Как отмечает С.С. Губаева, опираясь на данные Наливкина: «Среди правящего класса все евреи, не имевшие покровителей, постоянно опасались конфискации своих сбережений и старались действовать с крайней осторожностью» (Губаева, 1991).

В монографии С.С. Губаевой «Population of the Fergana Valley in the 19th – early 20th centuries» содержатся ценные сведения об истории евреев, проживавших в Ферганской долине. Автор подробно рассматривает этнический состав населения региона, а также его социально-экономическое положение. Примечательно, что в её исследованиях по отношению к евреям Ферганской долины используется термин «среднеазиатские евреи», что обосновывается их длительным историческим присутствием в регионе. По мнению исследовательницы, первоначальными центрами расселения евреев в Центральной Азии были Бухара и Самарканд, тогда как в Ферганскую долину они начали переселяться несколько позднее. На основе данных Ферганского областного управления за 1894 год Губаева утверждает, что переселение евреев в Фергану происходило с начала XIX века из Бухары, Самарканда и других регионов Центральной Азии (Губаева, 1991).

В работах Губаевой также отмечается, что еврейское население региона сталкивалось с рядом ограничений и не обладало равными правами по сравнению с русским и местным населением, даже в случаях, когда евреи оказывали значительные услуги Российской империи. Так, например, еврей по имени Борух Юшваев участвовал в составе войск Скобелева в завоевании Кокандского ханства в 1876 году. Позднее он поселился в городе Узген, занимался торговлей шёлком и промышленными товарами. Однако в старости, обратившись за назначением пенсии, получил отказ на основании того, что обеспечивал себя самостоятельно (Бартольд, 1927).

Кроме того, на основе архивных данных Губаева отмечает, что среднеазиатские евреи подавали многочисленные прошения о разрешении проживания в Андижане, Коканде и Старом Маргилане, среди которых были и лица, прослужившие в Туркестане более пяти лет (Губаева, 1991). Несмотря на религиозные различия и сложные исторические условия, замкнутый образ жизни еврейского населения не препятствовал его культурной интеграции с местным обществом. Это проявилось, в частности, в языковом сближении с таджикским языком (самаркандско-бухарский диалект), а также в заимствовании элементов местной культуры – в одежде, кухне, обрядах, музыкальной и повседневной культуре, где прослеживается значительное влияние узбекско-таджикской среды.

Заключение. Изучение истории еврейских общин на территории Туркестана показывает, что они представляли собой не единое этническое образование, а сложное социальное единство, сформированное из многослойных этнокультурных компонентов, сложившихся в различных исторических условиях. Наличие в данном регионе таких групп, как ашкеназские, бухарские, татские, крымчакские и караимские евреи, подтверждает многообразие внутренней структуры еврейской диаспоры. Несмотря на различия в языке, религиозной практике, образе жизни, хозяйственной деятельности и степени интеграции в местное общество, эти группы развивались во взаимосвязи в рамках общей диаспоральной истории. Результаты исследования свидетельствуют о том, что татские, крымчакские и караимские евреи не занимали доминирующего положения по численности в Туркестане, однако поддерживали с регионом экономические, миграционные и культурные связи. В особенности в период Российской империи включение Кавказа, Крыма и других территорий в единое политическое пространство с Туркестаном способствовало усилению миграционной подвижности и переселению отдельных еврейских групп. В то же время основную и наиболее устойчивую часть еврейского населения Туркестана составляли бухарские евреи, занимавшие ведущие позиции в социально-экономической и культурной жизни региона.

Исследование также показало, что термин «еврей» в условиях Туркестана первоначально имел обобщённое конфессиональное значение, однако с конца XIX – начала XX века трансформировался в понятие, дифференцированное в этническом и культурном

отношении. Переписи населения, статистическая классификация и национальная политика Российской империи и советского периода институционально закрепили данный процесс. В результате усилилась дифференциация внутри еврейских общин, в то время как некоторые группы, в частности азиатские евреи, постепенно были обобщены в рамках понятия «бухарские евреи». Анализ источников показывает, что бухарские и самаркандские еврейские общины являлись одними из наиболее древних и ключевых центров еврейского присутствия в Центральной Азии, тогда как рост численности еврейского населения в Ферганской долине в конце XIX – начале XX века был обусловлен активизацией экономической жизни, миграционными процессами и изменением политической обстановки.

Социально-политические ограничения, религиозное давление и проблемы имущественной безопасности в Бухарском эмирате и других ханствах способствовали переселению части еврейского населения в территории под управлением Российской империи, прежде всего в Ферганскую долину. Данный процесс был тесно связан с формированием новой административно-правовой среды и расширением экономических возможностей. В целом история евреев Туркестана формировалась на основе взаимодействия процессов диаспоральной устойчивости, этнокультурной адаптации и региональной интеграции. Их сближение с местной узбекско-таджикской средой в языковом, культурно-бытовом и обрядовом аспектах свидетельствует о глубоком культурном синтезе. В этой связи еврейские общины Туркестана следует рассматривать не только как религиозное меньшинство, но и как многослойное диаспоральное образование, сыгравшее значимую роль в историко-этническом и социальном развитии региона.

Литература

- Абашин С. Нация и империя в Центральной Азии. Итака: Издательство Корнельского университета, 2015.
- Альтшулер М. Евреи Кавказа. Нью-Йорк, 1990.
- Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Ленинград: Академия наук СССР, 1927.
- Брук К.А. Евреи Хазарии. Ланхэм: Роуман и Литтлфилд, 2018.
- Бурнашев Т.С. Путешествие от Сибирской линии до Бухарского города и обратно в 1795 году // Сибирский вестник. 1818.
- Вамбери А. Путешествие по Центральной Азии. Москва, 1865.
- Гительман З. Век амбивалентности: евреи России и Советского Союза, с 1881 года по настоящее время. Блумингтон: Издательство Университета Индианы, 2001.
- Голден П.Б. Введение в историю тюркских народов. Висбаден, 1992.
- Губаева С.С. Население Ферганской долины в XIX – начале XX века. Ташкент: Фан, 1991.
- Занд М. Бухарские евреи // Энциклопедия Ираника. Нью-Йорк, 1991.
- Кизилов М. Карайты Галиции: этнорелигиозное меньшинство среди ашкенази, турок и славян. Лейден: Брилл, 2009.
- Купер А. Бухарские евреи и динамика глобального иудаизма. Блумингтон: Издательство Университета Индианы, 2012.
- Левин З. Исследование ашкеназских евреев. 1990.
- Мейендорф Б. Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1820 году. Париж, 1826.
- Минорский В. Исследования по истории Кавказа. Кембридж, 1953.
- Моррисон А. Русское правление в Самарканде, 1868–1910 гг. Оксфорд: Издательство Оксфордского университета, 2008.
- Нойснер Й. Иудаизм: введение. 2004.
- Сахадео Й. Русское колониальное общество в Ташкенте, 1865–1923 гг. Блумингтон: Издательство Университета Индианы, 2007.
- Сухарева О.А. Бухара XIX – начала XX века. Москва, 1966.
- Халид А. Создание Узбекистана: нация, империя и революция в раннем СССР. Итака: Издательство Корнельского университета, 2015.
- Хаников Н. Описание Бухарского ханства. Санкт-Петербург, 1843.
- Хирш Ф. Империя наций: этнографические знания и создание Советского Союза. Итака: Издательство Корнельского университета, 2005.
- Шапира Д. Караимский иудаизм и его историческое развитие // Энциклопедия иудаики. Детройт, 2003.
- Эверсман Э. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Берлин, 1823.

References

- Abashin, 2015 — Abashin S. Nation and Empire in Central Asia. Ithaca: Cornell University Press, 2015. (In Eng.).
- Altshuler, 1990 — Altshuler M. The Jews of the Caucasus. New York, 1990. (In Eng.).
- Bartold, 1927 — Bartold V.V. Istoriya kul'turnoj zhizni Turkestana [History of the Cultural Life of Turkestan]. Leningrad: Akademiya nauk SSSR, 1927. (In Russ.).
- Brook, 2018 — Brook K.A. The Jews of Khazaria. Lanham: Rowman & Littlefield, 2018. (In Eng.).
- Burnashev, 1818 — Burnashev T.S. Puteshestvie ot Sibirskoj linii do Bukharskogo goroda i obratno v 1795 godu [Journey from the Siberian Line to the City of Bukhara and Back in 1795] // Sibirskij vestnik. 1818. (In Russ.).
- Cooper, 2012 — Cooper A. Bukharan Jews and the Dynamics of Global Judaism. Bloomington: Indiana University Press, 2012. (In Eng.).
- Eversmann, 1823 — Eversmann E. Reise von Orenburg nach Buchara [Journey from Orenburg to Bukhara]. Berlin, 1823. (In Germ.).
- Gitelman, 2001 — Gitelman Z. A Century of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present. Bloomington: Indiana University Press, 2001. (In Eng.).
- Golden, 1992 — Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden, 1992. (In Eng.).
- Gubayeva, 1991 — Gubayeva S.S. Naselenie Ferganskoy doliny v XIX – nachale XX veka [The Population of the Fergana Valley in the 19th – Early 20th Century]. Tashkent: Fan, 1991. (In Russ.).
- Hirsch, 2005 — Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. Ithaca: Cornell University Press, 2005. (In Eng.).
- Khalid, 2015 — Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Ithaca: Cornell University Press, 2015. (In Eng.).
- Khanikov, 1843 — Khanikov N. Opisanie Bukharskogo khanstva [Description of the Bukhara Khanate]. Saint Petersburg, 1843. (In Russ.).
- Kizilov, 2009 — Kizilov M. The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs. Leiden: Brill, 2009. (In Eng.).
- Levin, 1990 — Levin Z. A Study of Ashkenazi Jews. 1990. (In Eng.).
- Meyendorff, 1826 — Meyendorff B. Voyage d'Orenbourg à Boukhara, fait en 1820 [Journey from Orenburg to Bukhara in 1820]. Paris, 1826. (In French).
- Minorsky, 1953 — Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge, 1953. (In Eng.).
- Morrison, 2008 — Morrison A. Russian Rule in Samarkand, 1868–1910. Oxford: Oxford University Press, 2008. (In Eng.).
- Neusner, 2004 — Neusner J. Judaism: An Introduction. 2004. (In Eng.).
- Sahadeo, 2007 — Sahadeo J. Russian Colonial Society in Tashkent, 1865–1923. Bloomington: Indiana University Press, 2007. (In Eng.).
- Shapira, 2003 — Shapira D. Karaite Judaism and Its Historical Development // Encyclopaedia Judaica. Detroit, 2003. (In Eng.).
- Sukhareva, 1966 — Sukhareva O.A. Bukhara XIX – nachala XX veka [Bukhara in the 19th – Early 20th Century]. Moscow, 1966. (In Russ.).
- Vamberg, 1865 — Vamberg A. Puteshestvie po Central'noj Azii [Journey through Central Asia]. Moscow, 1865. (In Russ.).
- Zand, 1991 — Zand M. Bukharan Jews // Encyclopaedia Iranica. New York, 1991. (In Eng.).



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 242-252, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_242-252

COVERAGE OF THE HISTORY OF SAMARKAND IN EUROPEAN HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

*Imomov Ulugbek Ismailovich*¹

¹Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Samarkand, Republic of Uzbekistan

Doctoral candidate (PhD)

 <https://orcid.org/0009-0004-8346-6179> E-mail: imomovulugbek59@gmail.com

© Faculty of History, Department of "Historiography and source studies", 2026

© Imomov U.I., 2026

Abstract. Introduction. Since Samarkand became an important object of research in foreign historiography in the 19th and early 20th centuries, its socio-economic, cultural, and urban life have been widely covered. The main scholarly sources for analyzing changes in the political and economic development of the city are the works of Arminius Vambery, George Curzon, and Vasily Barthold, as well as sources from the period of Russian occupation. Literature analysis and methodology. After the inclusion of Samarkand into the Russian Empire, interest in the study of its history and culture in international academic centers increased. The arrival of the Trans-Caspian Railway to Samarkand in 1888 accelerated the economic and cultural ties of the city and increased the flow of foreign tourists and researchers. During the colonial period, the city underwent political, economic, and cultural changes, and the Jadid movement was formed; Enlighteners such as Mahmudhoja Behbudiy, Abdukadir Shakuriy, and Siddiqiy Ajziy strove to develop education. At the same time, some sources emphasize that colonial policies resulted in the plundering of Samarkand's cultural heritage and radical changes in public life. Results and Discussion. Although the Bibi-Khanim Mosque was damaged during the siege of 1868, new administrative and commercial institutions were subsequently built in Samarkand. In the 19th and 20th centuries, as a result of changes associated with the era of Konstantin von Kaufmann and the activities of archaeological societies, work began on the study and restoration of historical monuments, including the restoration of the Tillaqori Madrasah. Conclusion. In the late 19th and early 20th centuries, the architectural monuments of Samarkand were systematically studied by European researchers, and the results were published in the local press and scholarly collections. English, French, German, and Russian historians studied the history of Samarkand through source studies, contributing to its entry into the scientific mainstream and making it an object of academic attention.

Keywords: Samarkand, scholars and travelers, culture and history, schools and madrassas, historical monuments.

For citation: Imomov U.I. Coverage of the History of Samarkand in European Historiography and Source Studies (Second Half of the 19th Century – Beginning of the 20th Century) // Scientific

Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 242-252. (In Eng.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_242-252

ЕУРОПАЛЫҚ ТАРИХНАМА МЕН ДЕРЕКЗАНДАРДАҒЫ САМАРҚАНД ТАРИХЫНЫҢ ҚАРАУЫ (19 ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – 20 ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Имомов Улугбек Исмаилович¹

¹Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті

Самарқанд, Өзбекстан Республикасы

Докторант (PhD)

 <https://orcid.org/0009-0004-8346-6179> E-mail: imomovulugbek59@gmail.com

© Тарих факультеті, "Тарихнама және деректану" кафедрасы, 2026

© Имомов У.И., 2026

Аңдатпа. Кіріспе. Самарқанд 19 ғасыр мен 20 ғасырдың басында шетелдік тарихнамада маңызды зерттеу нысанына айналғаннан бері оның әлеуметтік-экономикалық, мәдени және қалалық өмірі кеңінен қамтылды. Қаланың саяси және экономикалық дамуындағы өзгерістерді талдаудың негізгі ғылыми көздері Арминиус Вамбери, Георгий Курзон және Василий Бартольдтың еңбектері, сондай-ақ Ресей оккупациясы кезеңіндегі дереккөздер болып табылады. Әдебиеттерді талдау және әдіснама. Самарқанд Ресей империясының құрамына қосылғаннан кейін халықаралық академиялық орталықтарда оның тарихы мен мәдениетін зерттеуге қызығушылық артты. 1888 жылы Каспий маңы темір жолының Самарқандқа келуі қаланың экономикалық және мәдени байланыстарын жеделдетіп, шетелдік туристер мен зерттеушілердің ағынын арттырды. Отаршылдық кезеңде қалада саяси, экономикалық және мәдени өзгерістер болды, жәдид қозғалысы қалыптасты; Махмудқожа Бехбуди, Абдуқадир Шакури және Сиддикий Ажзи сияқты ағартушылар білім беруді дамытуға күш салды. Сонымен қатар, кейбір дереккөздер отаршылдық саясаттың Самарқандтың мәдени мұрасын тонауға және қоғамдық өмірдегі түбегейлі өзгерістерге әкелгенін атап көрсетеді. Нәтижелер және талқылау. Бибі-Хоним мешіті 1868 жылғы қоршау кезінде зақымдалғанымен, кейіннен Самарқандта жаңа әкімшілік және коммерциялық мекемелер салынды. 19 және 20 ғасырларда Константин фон Кауфман дәуірімен және археологиялық қоғамдардың қызметімен байланысты өзгерістер нәтижесінде тарихи ескерткіштерді зерттеу және қалпына келтіру жұмыстары басталды, соның ішінде Тиллақоры медресесін қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. Қорытынды. 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басында Самарқандтың сәулет ескерткіштері еуропалық зерттеушілермен жүйелі түрде зерттелді, ал нәтижелері жергілікті баспасөзде және ғылыми жинақтарда жарияланды. Ағылшын, француз, неміс және орыс тарихшылары Самарқанд тарихын деректану арқылы зерттеп, оның ғылыми ағымға енуіне және оны академиялық назар аударарлық нысанға айналдыруына ықпал етті.

Түйін сөздер: Самарқанд, ғалымдар мен саяхатшылар, мәдениет пен тарих, мектептер мен медреселер, тарихи ескерткіштер.

Дәйексөз үшін: Имомов У.И. Еуропалық тарихнама мен дерекзандардағы Самарқанд тарихының қарауы (19 ғасырдың екінші жартысы – 20 ғасырдың басы) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 242-252 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_242-252

ОБЗОР ИСТОРИИ САМАРКАНДА В ЕВРОПЕЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ И ИСТОЧНИКАХ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА – НАЧАЛО XX ВЕКА)

Имомов Улугбек Исмаилович¹

¹Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова

Самарканд, Республика Узбекистан

Докторант (PhD)

 <https://orcid.org/0009-0004-8346-6179> E-mail: imomovulugbek59@gmail.com

© Исторический факультет, кафедры «Историография и источниковедение», 2026

© Имомов У.И., 2026

Аннотация. Введение. Поскольку Самарканд в XIX и начале XX веков стал важным объектом исследований в зарубежной историографии, его социально-экономическая, культурная и городская жизнь широко освещалась. Основными научными источниками для анализа изменений в политическом и экономическом развитии города служат работы Арминия Вамбери, Георга Керзона и Василия Бартольда, а также источники периода русской оккупации. Анализ литературы и методология. После включения Самарканда в состав Российской империи интерес к изучению его истории и культуры в международных академических центрах возрос. Прибытие Транскаспийской железной дороги в Самарканд в 1888 году ускорило экономические и культурные связи города и увеличило поток иностранных туристов и исследователей. В колониальный период в городе произошли политические, экономические и культурные изменения, сформировалось движение джадидов; просветители, такие как Махмудходжа Бехбудий, Абдукадир Шакурый и Сиддикий Аджзий, стремились к развитию образования. В то же время некоторые источники подчеркивают, что в результате колониальной политики культурное наследие Самарканда было разграблено, а в общественной жизни произошли радикальные изменения. Результаты и обсуждение. Несмотря на то, что мечеть Биби-Хоним пострадала во время осады 1868 года, впоследствии в Самарканде были построены новые административные и коммерческие учреждения. В XIX и XX веках, в результате изменений, связанных с эпохой Константина фон Кауфмана и деятельностью археологических обществ, были начаты работы по изучению и реставрации исторических памятников, включая восстановление медресе Тиллакори. Заключение. В конце XIX и начале XX веков архитектурные памятники Самарканда систематически изучались европейскими исследователями, а результаты публиковались в местной прессе и научных собраниях. Английские, французские, немецкие и русские историки изучали историю Самарканда на основе источниковедческих исследований, способствуя её вхождению в научное русло и приданию ей статуса объекта академического внимания.

Ключевые слова: Самарканд, ученые и путешественники, культура и история, школы и медресе, исторические памятники.

Для цитирования: Имомов У.И. Обзор истории Самарканда в европейской историографии и источниках (вторая половина XIX века – начало XX века) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. 242-252. (На англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_242-252

Introduction. The city of Samarkand, as a major historical and cultural center located at the crossroads of ancient civilizations, has become an important object of research not only in local but also in foreign historiography. In the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, scientific works, travelogues and statistical reports written by scientists, diplomats and

tourists from European and Asian countries widely describe the social, economic and cultural life of Samarkand. The sources of this period contain important information about the composition of the city's population, crafts and trade relations, the activities of madrasas, religious life, as well as urban planning. Foreign researchers, evaluating Samarkand as an important political and trade center in Central Asia, have tried to analyze the dynamics of its historical development in a global context.

The studies of a number of foreign scholars play a special role in the study of the history of Samarkand. For example, the Hungarian orientalist and traveler Arminius Vambery wrote down important observations regarding the economic and cultural life of Samarkand during his travels to Central Asia. Also, the works of the British diplomat and historian George Curzon provide important information about the city's infrastructure, trade routes, and political situation. Among the representatives of the Russian Orientalist school, the research of Vasily Barthold is of particular importance. His works deeply analyze the medieval history of Samarkand, its urban development, and its role as a center of science. The works of these scholars serve as the main source for today's historiography.

The conquest of Samarkand by the Russian Empire at the end of the 19th century led to fundamental changes in the political and economic life of the city. Information about this period is also widely covered in scientific areas studying European historiography and colonial policy. Foreign researchers have scientifically analyzed the introduction of a new administrative system in Samarkand, the development of transport and communication infrastructure, the emergence of Russian merchants and industrial enterprises, as well as changes in the socio-economic situation of the local population. These studies serve as an important scientific basis for a comprehensive coverage of the colonial period of Samarkand's history.

Literature review and methodology. After Samarkand was incorporated into the Russian Empire, interest in studying the city's history, culture, and education system increased significantly in leading scientific centers and universities around the world. Varvara Dukhovskaya notes in her work that due to the poor land roads, getting from Moscow or St. Petersburg to Tashkent took longer than traveling from London to Calcutta (Dukhovskaya, 1913: 5). However, after the completion of the Trans-Caspian Railway, which reached Samarkand in 1888, socio-economic and cultural ties in the region intensified significantly. Nikolai Aleksandrovich Mayev notes in his work that as a result of the Trans-Caspian Railway reaching Samarkand in 1888, the city became one of the most vibrant trade and economic centers in Russian Turkestan for a certain period (Mayev, 1888: 214). This information can be considered as evidence of the revival processes that took place in the economic and social life of Samarkand at the end of the 19th century due to the development of transport infrastructure.

After the expedition led by George Nathaniel Curzon to Samarkand through the territory of Russian Turkestan via the newly built Trans-Caspian Railway in 1888, the number of visits to Samarkand by European historians and tourists significantly increased (Curzon, 1889: 12). During this period, significant contributions were made to the scientific study of the history of Samarkand by such scholars as John Wesley Bookwalter, Demetrius Charles Boulger, William Elroy Curtis, George Dobson, Ingeborg Baldauf, Pierre Gabriel Bonvalot, Henry Lansdell, Alexander Lehmann, Henry Norman, Woolrych Perowne, Isabelle Mary Phibbs, Schubert von Soldern, Maximilian von Proskowetz, Armenius Vambery. Their research resulted in numerous biographical and monographic works on the historical past of Samarkand and the process of building its architectural monuments (Morrison, 2008: 67).

Alexander Morrison noted in his study that after 1886, the Samarkand region was the smallest in terms of territory among the administrative units within Russian Turkestan, but the region with the highest population density; therefore, archival materials related to this region have been preserved more than in other regions (Morrison, 2008: 2). The author's work is devoted to the history of the empire, and the main attention is paid to the analysis of the administrative structures, ideological policy and personnel system of the Russian Empire in Samarkand. Morrison also considers scientific hypotheses related to the historical development, socio-economic and cultural

transformations of Samarkand during the imperial period and notes that the proportion of nomadic population in the Zarafshan Valley was relatively small, and their relations with the settled population under imperial rule had their own characteristics (Morrison, 2008: 3).

According to Morrison, it is necessary to use sources in oriental languages for a comprehensive socio-economic study of the history of the Samarkand region during the colonial period. The author cites the idea of V.V.Krestovsky in his work "Visiting the Emir of Bukhara" that: "Samarkand is the Moscow of Central Asia" attributed to Konstantin von Kaufman, and emphasizes that the conquest of Samarkand was of particular strategic and political importance for the Russians (Morrison, 2008: 21). Similarly, the mention of Samarkand as the center of "Russian Central Asia" in the title of Henry Lansdell's work indicates that this city occupied an important place in the political and administrative system of the empire (Lansdell, 1883: 42).

In the 60s-70s of the 19th century, the rule of the Russian Empire was established in Samarkand. Russia conquered this city with the help of weapons and harsh military actions and turned it into its vassal. A full-fledged colonial policy was introduced in Samarkand, and economic and cultural life was brought under the control of the empire. At the same time, under the influence of the ongoing enlightenment and anti-colonial movements in other eastern countries, enlighteners in Samarkand – Mahmudkhodja Behbudiy, Abdukadir Shakuri, Siddiqiy Ajziy – sought to educate the population. In this process, a Jadid movement gradually emerged, operating from educational to political issues.

The Jadid movement in Samarkand became a threatening force for the existing system. The territorial policy of the Russian Empire was aimed at uprooting the local population from its national and historical roots, destroying their spiritual, cultural and historical heritage. To this end, policies and practices were combined in Samarkand, and the city's unique historical, spiritual and cultural wealth was plundered: valuable monuments made of gold, silver, copper, archival documents, manuscripts and other historical sources were taken to Moscow and St. Petersburg (Boulger, 1879: 7). The activities of mosques and madrasas were suspended, and special attention was paid to the Russification of the population. Colonial policy limited the cultural and educational life of the country and subordinated it to the interests of the empire. Thus, the Russian Empire, forcibly introducing its great statehood ideas to Samarkand, suppressed national culture and spiritual values (Perowne, 1889: 91).

This had a serious negative impact on the economic, spiritual and cultural development of the country, leading not only to a decline in the living standards of the local population, but also to a spiritual and cultural crisis. Demetrius Charles Boulger, in his work "England and Russia in Central Asia" published in 1879, expressed the following thoughts: "Samarkand, the ancient capital of Central Asia, was a source of power and influence in world affairs, like London today, surpassing the buildings of Paris and Vienna in the splendor of its architecture and monuments, equaling the Athenian Academy in the excellence of its academy and educational processes, and surpassing Rome in religious status. After the Russian Empire, it had become a city whose inhabitants were not even aware of it (Boulger, 1879: 8).

In the 19th century, Registan Square was surrounded by a bazaar, and contained several madrasas, the tomb of Amir Timur, the mausoleum of his wife, and a single magnificent mosque. The following words are given in the description of Registan Square: "The Sherdor Madrasa, with the Persian Lion and the Sun, stands on the eastern side of the Registan, and the famous Tillakori Madrasa, covered with gold, stands to the north" (Norman, 1902: 320).

By the end of the 19th century, Samarkand had dozens of madrasas and local schools, some of which had hundreds of students. The buildings were two or three stories high, resembling a rectangular square, in which students both lived and studied. With this feature Samarkand madrasahs and schools were very similar to English universities and colleges. Thus, the fact that Samarkand, despite the complex political and social conditions, developed consistently over the centuries, overcoming formidable obstacles and becoming a center of higher learning can be described as an example of courage.

According to the information provided by Henry Norman, in the 19th century there were a total of 22 bazaars in the city of Samarkand and its surroundings, including only one horse bazaar in the northern part of the city (Norman, 1902: 212). There were also other bazaar streets leading in different directions in the Registan area, some of which still had old stone caravanserais, while others were completely new buildings of wood (von Soldern, 1898: 51).

Woolrych Perowne described the bustling market activity at the foot of the Amir Timur Tomb in the 19th century (Perowne, 1898: 158). During this period, Samarkand had markets for cotton, silk, wheat and rice, as well as knives, fruits, horses, sheep and mules. Wheat, rice and silk were mainly exported to Bukhara, while cotton was sent to Russia via Tashkent (Lansdell, 1883: 604). Alexander Lehmann noted that Samarkand was a famous trading post in the 15th century, and noted that leather, fur and bees from Russia and Tatarstan, and that the journey from Chinakand to Beijing took six months (Lehmann, 1852: 25).

Henry Lansdell notes in his work that the complex located near the mausoleum of Amir Temur was interpreted as the Shahi-Zinda mosque (Lansdell, 1883: 571). At the same time, Alexander Lehmann and Nikolay Khanikov in their studies identified this object as Amir Temur's summer palace emphasizes that they interpreted as. However, Fedchenko and Lansdell rejected this view. Henry Norman in his study expresses his opinion about the durability of the structures built by Amir Temur, their architectural strength and aesthetic appearance that have been preserved for centuries, and evaluates these monuments as examples of high architectural art. The author pays special attention to the construction materials, stylistic features and naming of the buildings built by Sahibkiran (Norman, 1902: 328).

Pierre Gabriel Bonvalot was one of the French explorers who studied the region in depth and left behind a wealth of information. In his work "In Central Asia: From the Mountains to the Caspian Sea", he described the unique features of Samarkand, including the Amir Temur Mausoleum, which served as the foundation of the Amir Temur throne, historical monuments such as Shahi Zinda, Bibi Khanum and Koktash (Pierre Gabriel Bonvalot, 1885: 243).

Maximilian von Proskowetz's work *Vom Newastrand nach Samarkand* gives a romantic assessment of the architectural appearance and historical environment of Samarkand. The author emphasizes that the city's domes and minarets shimmer like blue porcelain in the sunlight, the ruins of the madrasahs exude the spirit of the Timurid era, and the Registan Square gives the impression of an open page of Eastern history. He also notes that every tourist who sees Samarkand remembers the greatness and power of Amir Temur (Proskowetz, 1889: 78-80).

The interest of European historians and travelers in the history of Samarkand began with the topic of socio-economic history during the Timurid era and formed a research area that continued until the study of the history of Samarkand during the Russian occupation. Orientalist Armenius Vambery noted in his work that in the 19th century Samarkand had a bazaar and a caravanserai, including free lodgings for pilgrims.

Armenius Vambery collected information about Samarkand by living in private houses near the tomb of Amir Temur. One of the most interesting places in Samarkand is the Shahi Zinda complex, located in the northwest of the city and next to the building that served as Amir Temur's summer residence. Amir Temur's tomb is located in the southwest, covered with a magnificent dome and surrounded by a wall. Vambery also notes that the three madrasahs that existed in Samarkand in the 15th-19th centuries were mainly located under the open sky, and some of them formed the Registan, Samarkand (Vambery, 1864: 203-211).

During this period, there was the Chopan-ata mosque and mausoleum in Samarkand, the dome of which was covered with blue-turquoise enamel (Perowne, 1898: 169). According to Alexander Lehmann, when viewed from Chopan-ata, the city looked like a large grove. The madrasahs and colorful minarets looked magnificent there (Lehmann, 1852: 152).

According to Vambery, the Dahbed complex was a beautiful place of pilgrimage and recreation. This complex was located far from Samarkand, on the other side of the Zarafshan River, and was considered a complex where Makhdumi Azam's descendants lived and were buried (Vambery, 1864: 214).

By the 19th century, the most important of the monuments located outside Samarkand was the Khoja Ahror mausoleum and madrasa, located about 4 farsakhs southwest of the Russian quarter. The Khoja Ahror madrasa was surrounded by the Namozgoh mosque at that time, the dome of which had collapsed and was in a dilapidated state (von Soldern, 1898: 51-52).

Initially, Russian troops invaded the country one after another, causing great damage to the city and many architectural monuments in the surrounding area. This situation did not bypass Samarkand. On May 1, 1868, a fierce battle took place between the Russian Tsar's troops and the Samarkand people on the Chopan-ata Hill near Samarkand. The people of Samarkand bravely defended the city from the invaders (Morrison, 2008: 228).

Results and discussion. When Samarkand was captured by the troops of the Tsarist Russian Empire in 1868, the Bibi Khanum Mosque was damaged by cannon fire and destroyed. At the same time, during the Russian Empire, a modern infrastructure was developed on the streets of the city: commercial and cultural facilities such as cafes, teahouses, ice cream parlors, bookstores, restaurants, pharmacies, jewelry stores, hairdressers, photo galleries, grocery stores, and meat markets were built. The Turkestan Amateur Archaeology Society made a significant contribution to the study of the city's historical monuments; this organization operated in Tashkent from 1895 to 1917 (Bookwalter, 1899: 514-515).

Alexander Morrison also notes that in 1868, the people of Samarkand wrote to von Kaufman, asking him to put an end to the atrocities committed by the emir, Shir Ali Inaq, the commander in charge of the city's defenses, before the city was captured. When von Kaufman entered the city, he was greeted with respect and honor by the city's elders, and the city's residents were exempted from paying taxes for a year (Morrison, 2008: 22). Demetrius Charles Boulger writes that Governor-General Konstantin von Kaufman wrote to the qaziqal of Samarkand demanding the city's voluntary surrender; as a result, the city's residents opened the gates to the Russian troops (Boulger, 1879: 180). However, the artist V.V.Vereshchagin, who was a direct witness to the events in Samarkand, notes in his memoirs that after the city was taken, von Kaufman did not issue such a decision, but rather that the city's residents condemned the governor-general (Vereshchagin, 1894: 12).

Also, according to Henry Norman, in the 19th century, the inhabitants of Samarkand were called «Sarts», who formed a social stratum consisting mainly of urban merchants and artisans and were described as a group that was not fully integrated into the administrative system of the Russian Empire (Norman, 1902: 297).

Even Henry Lansdell notes in his work that on July 14, 1868, the emir of Bukhara fought against von Kaufman in the Zirabulok area near Kattakorgan, and that the emir was completely defeated by the Russians (Lansdell, 1883: 625). Therefore, given the national liberation battles for Samarkand, the reports that von Kaufman entered the city without causing damage are completely unfounded.

Alexander Morrison, writing about the historical buildings built by the Russians in Samarkand, notes the presence in this area of the Officers' Club, a wooden church with a blue dome decorated with gold stars (rebuilt in brick in 1898), and a long, low white bungalow that was the residence of the district governor (today the Samarkand city administration). He also notes that these buildings were located on Abramovsky Boulevard, which extended to the Mausoleum of Amir Temur (Morrison, 2008: 26).

Henry Norman describes in his work that in the 19th century the governor's residence was a large and spacious building in the middle of a rectangular walled garden in Samarkand, which occupied an area of several hectares (Norman, 1902: 334). At the same time, Henry Lansdell notes that a military hospital operated in Samarkand in the 19th century, and that this institution was located behind the governor's residence (Lansdell, 1883:596). The accuracy of this information is also confirmed by Woolrych Perowne in his work «Russian Hosts and English Guests in Central Asia» (Perowne, 1898: 167).

I.E.Stupakov notes that, in addition to these facilities, there were 111 factories in Samarkand in 1898-1899, employing only 1,718 workers (Stupakov, 1910: 10). One third of these factories

were cotton ginning enterprises, while the rest specialized mainly in the production of food and alcoholic beverages (Stupakov, 1910: 45). The most famous of the city's alcoholic beverage factories during this period were the Otto Bogau brewery and the Filatov vodka factory (Stupakov, 1910: 131).

In addition to the buildings and architectural monuments in Samarkand, there was also an orphanage sponsored by the city police chief; boys were raised there until the age of 7, and girls until marriage (Perowne, 1898: 161-162). At the same time, Isabelle Mary Phibbs notes that in the 19th century, orphanages were operating in Samarkand to help orphans and the poor (Phibbs, 1899: 200).

According to Perowne, there was also a historical museum in Samarkand, located next to the city church. In addition, silk and wool factories were also operating in Samarkand during this period. Just like in Tiflis, the winemaking process in Samarkand was carried out to an excellent level, and Perowne notes that he saw large caves where wine was scientifically prepared (Perowne, 1898: 163-164).

The political events of 1917 stopped the process of studying historical monuments in Samarkand. By 1920, a committee for the study and preservation of Central Asian monuments was established in Tashkent. Specialists from the center were involved for this. In the same year, the Turkestan Committee was established, which began to work on the protection of historical monuments in the country and museum work (Perowne, 1911: 234). In the early years of the committee's establishment, the main attention was paid to the monuments in Samarkand. The study of Samarkand monuments began during the Russian occupation, and the monuments on the list of the Tsarist government's archaeological commission were initially preserved at the expense of the foundation's funds for restoration (Stupakov, 1910: 67).

The protection of monuments was the responsibility of the trustees and the individuals working there. Due to the liquidation of the foundation's properties and financial shortages, their preservation work slowed down, and the monuments began to require repair. After the October Revolution, special attention began to be paid to the preservation of most of the surviving historical monuments in Samarkand. For example, in early 1919, a special council was convened in Samarkand to protect and restore monuments from destruction, but due to a lack of funds and raw materials, repair work was not carried out (Baldauf, 1991: 112).

In 1920, the issue of protecting architectural monuments in Samarkand was raised again. After that, a special committee was formed in the city for the preservation and restoration of monuments. After examining the monuments in Samarkand, the committee divided them into two groups: 1) Destroyed (Bibi Khanum Mosque, Childukhtaran^a and Ishrakhana^b) and 2) Monuments that can be preserved and restored (Baldauf, 1991: 113).

In the first year of its activity, the Samarkand Committee paid special attention to the restoration of monuments that were under threat of destruction. The main attention was paid to the restoration of the roofs of the monuments. Initially, the surfaces of the monuments, which were covered with bricks, alabaster or other mixtures, were cracked and filled with dust and mud. At the same time, plants grew from here, their roots damaged the bricks and allowed rainwater to penetrate the roof. The issue of covering the roofs in a compact way was discussed by the Samarkand Committee and the Moscow Committee for the Restoration of Monuments (Dobson, 1890: 149). During this discussion, three main methods of covering the roof were put forward:

- Covering the upper part with an alabaster mixture;

^a **Childukhtaran** – a cultural heritage site in Uzbekistan. Archaeological monument. Period of the site: III-IV centuries. Located in the Samarkand district of the Samarkand region. Samarkand regional department of cultural heritage on the basis of operational management rights. By the resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on October 4, 2019, it was included in the National List of Immovable Property Objects of Tangible Cultural Heritage.

^b **Ishratkhana** – an architectural monument in Samarkand built by Temurid Abu Said (1397-1398). A palace building in the middle of the Dilkusho Park. The architectural forms and elegant decorations of the Ishratkhana are magnificent. This monument is not mentioned under the name Ishratkhona in any other source except for Abu Takhirkhoda's work «Samaria».

- Covering with thin reinforced concrete slabs;
- Covering the roof with strong alkaline mixtures.

The roof of the Tillakori madrasah was chosen for practical testing. The repair work on this monument included the following: the upper part of the left wing of the mosque was restored, the winter and some cells, as well as the mihrab capitals were removed from repair (Dobson, 1890: 150).

Conclusion. In the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century, architectural monuments located in the Samarkand oasis were systematically studied and scientifically analyzed by European researchers operating at that time. The results of observations and research on objects were regularly published in the local press and scientific collections of that time. As a result of the relatively objective and source-based study of the history and architectural heritage of Samarkand by European scholars during the colonial period, a set of important scientific and historical data and primary sources was formed. Also, the research of historians and tourists visiting from England, France, Germany, Russia and other European countries played a significant role in the development of source studies on the history of Samarkand.

Their scientific activities contributed to the institutionalization and methodological enrichment of the direction of studying the past of Central Asia, in particular, Samarkand, in Western historiography and source studies. The research of orientalists, formed within the framework of the English, Russian, German and French schools of historiography and source studies, played an important role in introducing the history of Samarkand into scientific circulation and making it accessible to the broad academic community in the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century. After Uzbekistan gained state independence, the process of reviewing these foreign sources and studying them on a critical and analytical basis was consistently launched. This, in turn, created a solid methodological foundation for studying the history of the city of Samarkand and its architectural monuments based on a comprehensive and conceptual approach, reassessing existing scientific views and developing new scientific conclusions.

Литература

- Бальдауф, Ингеборг. Некоторые размышления о формировании узбекской нации. – Берлин: 1991.
- Бонвало, Пьер Габриэль. В Центральной Азии: от Хохистана до Каспийского моря (путешествие 1880-1882 гг.). – Париж: 1885.
- Букволтер, Джон Уэсли. Сибирь и Центральная Азия. – Спрингфилд, Огайо: 1899.
- Булджер, Деметриус Чарльз. Англия и Россия в Центральной Азии. Том I. – Лондон: 1879.
- Кертис, Уильям Элрой. Туркестан: сердце Азии. – Нью-Йорк: 1911.
- Керзон, Джордж Натаниэль. Россия в Центральной Азии в 1889 году. – Лондон: 1889.
- Добсон, Джордж. Железнодорожное продвижение России в Центральную Азию. – Лондон: 1890.
- Духовская, Варвара. Воспоминания о Туркестане. – Санкт-Петербург: 1913.
- Грэм, Стивен. Через русскую Центральную Азию. – Лондон: 1916.
- Ланселл, Генри. Русская Центральная Азия. Том I. – Лондон: 1883.
- Леман, Александр. Путешествие в Бухару и Самарканд. – Санкт-Петербург: 1852.
- Маев, Н.А. Торжественное открытие Самаркандского участка Транскаспийской железной дороги. – Москва: 1888.
- Моррисон, Александр. Русское правление в Самарканде 1868-1910. – Нью-Йорк: 2008.
- Норман, Генри. Вся Россия: Путешествия и исследования современной европейской России, Финляндии, Сибири, Кавказа и Центральной Азии. – Лондон: 1902.
- Пероун, Вулрич. Русские хозяева и английские гости в Центральной Азии. – Лондон: 1898.
- Фиббс, Изабель Мэри. Визит русских в Среднюю Азию. – Лондон: 1899.
- Просковец, Максимилиан фон. От берегов Невы до Самарканда. – Вена: 1889.
- Зольдерн, Шуберт фон. Архитектурные памятники Самарканда. – Вена: 1898.
- Ступаков И.Е. Адресный справочник Туркестанской области. – Ташкент: 1910.
- Вамбери, Армениус. Путешествие по Средней Азии. – Лондон: 1864.
- Верещагин, В.В. На войне в Азии и Европе: воспоминания художника. – Москва: 1894.

References

- Baldauf, 1991 — Baldauf I. Some Thoughts on the Formation of the Uzbek Nation. Berlin, 1991. (In Eng.).
- Bonvalot, 1885 — Bonvalot P.G. In Central Asia: From Kohistan to the Caspian Sea (Journey 1880–1882). Paris, 1885. (In Eng.).
- Bookwalter, 1899 — Bookwalter J.W. Siberia and Central Asia. Springfield, Ohio, 1899. (In Eng.).
- Boulger, 1879 — Boulger D.C. England and Russia in Central Asia. Vol. I. London, 1879. (In Eng.).
- Curtis, 1911 — Curtis W.E. Turkestan: The Heart of Asia. New York, 1911. (In Eng.).
- Curzon, 1889 — Curzon G.N. Russia in Central Asia in 1889. London, 1889. (In Eng.).
- Dobson, 1890 — Dobson G. Russia's Railway Advance into Central Asia. London, 1890. (In Eng.).
- Dukhovskaya, 1913 — Dukhovskaya V. Memories of Turkestan. St. Petersburg, 1913. (In Russ.).
- Graham, 1916 — Graham S. Through Russian Central Asia. London, 1916. (In Eng.).
- Landsell, 1883 — Landsell H. Russian Central Asia. Vol. I. London, 1883. (In Eng.).
- Lehmann, 1852 — Lehmann A. Reise nach Bukhara und Samarkand [Journey to Bukhara and Samarkand]. St. Petersburg, 1852. (In Germ.).
- Mayev, 1888 — Mayev N.A. Grand Opening of the Samarkand Section of the Trans-Caspian Railway. Moscow, 1888. (In Russ.).
- Morrison, 2008 — Morrison A. Russian Rule in Samarkand, 1868–1910. New York, 2008. (In Eng.).
- Norman, 1902 — Norman H. All the Russias: Travels and Studies in Contemporary European Russia, Finland, Siberia, the Caucasus, and Central Asia. London, 1902. (In Eng.).
- Perowne, 1898 — Perowne W. Russian Hosts and English Guests in Central Asia. London, 1898. (In Eng.).
- Phibbs, 1899 — Phibbs I.M. A Visit to the Russians in Central Asia. London, 1899. (In Eng.).
- Proskowetz, 1889 — Proskowetz M. von. Vom Newastrand nach Samarkand [From the Neva Bank to Samarkand]. Wien, 1889. (In Germ.).
- Soldern, 1898 — Soldern S. von. Die Baudenkmale von Samarkand [Architectural Monuments of Samarkand]. Wien, 1898. (In Germ.).
- Stupakov, 1910 — Stupakov I.E. Address Directory of the Turkestan Region. Tashkent, 1910. (In Russ.).
- Vambery, 1864 — Vambery A. Travels in Central Asia. London, 1864. (In Eng.).
- Vereshchagin, 1894 — Vereshchagin V.V. At War in Asia and Europe: Artist's Memories. Moscow, 1894. (In Russ.).



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 253-261, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.01.45
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_253-261

USING «GEOINFORMATION SYSTEMS" WHEN CONDUCTING CLASSES ON THE BASIS OF "MUSEUM SPACE»

Kaliyeva B.¹, Kalelova Zh.^{2*}

¹Zhetysu University named after I. Zhansugurov
(Taldykorgan, Kazakhstan)
PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-3690-6555>. E-mail: tynysbekovna@mail.ru

^{2*}Zhetysu University named after I. Zhansugurov
(Taldykorgan, Kazakhstan)
Master of History

 <https://orcid.org/0000-0003-0757-7083>. E-mail: Kalelova1991@mail.ru

Abstract. The article explores the application of Geographic Information Systems (GIS) in the context of modernizing contemporary museum practices, examining both theoretical and practical aspects of their use. The study analyzes processes of cultural heritage digitization, integration of museum artifacts into spatial databases, and new methods of managing exhibition spaces. Furthermore, GIS technologies transform the museum into an innovative research center, strengthening interdisciplinary interaction between history, geography, and cultural studies. The research particularly emphasizes the role of GIS in museum pedagogy: they contribute to the development of students' spatial thinking, improvement of data analysis skills, and formation of scientific research experience. The transition from traditional forms of museum communication to digital models is determined by the importance of high-tech solutions in preserving historical and cultural values. The use of GIS in museum-based lessons aims to improve the quality of students' knowledge, foster research skills, strengthen interdisciplinary connections, and increase interest in applying information and communication technologies. In addition, three-dimensional models and interactive maps created with GIS enhance visual perception and allow spatial interpretation of historical events. Innovative museum practice demonstrates that GIS is not only a tool for managing exhibitions but also transforms the museum into a digital research center. Interdisciplinary interaction strengthens the links between history, geography, cultural studies, and information technologies. The development of research skills provides students with the opportunity to work with data, analyze, and visualize it in the process of scientific inquiry. Digital archiving enables the preservation of artifacts in electronic format and ensures the transmission of cultural heritage to future generations. Motivation in learning is enhanced through interactive maps and three-dimensional models, which increase students' interest. The research results demonstrate the effectiveness of applying GIS in museum spaces and propose effective ways of preserving cultural heritage through digital archiving. Thus, the museum is considered not only as an exhibition center but also as a modern platform for scientific research and educational activities. The introduction of GIS allows students to improve spatial data analysis skills, interpret historical events in a geographical context, and form a comprehensive understanding of cultural processes. The scientific significance lies in the fact that GIS improves the process of digital archiving and ensures the

preservation of artifacts for future generations, transforming the museum into a modern educational and research platform.

Key words: museum space, geographic information systems (GIS), digitalization, cultural heritage, interactive map, 3D modeling, exhibition

For citation: Kaliyeva B., Kalelova Zh. Using «geoinformation systems" when conducting classes on the basis of "museum space» // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 253-261. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_253-261

МУЗЕЙ КЕҢІСТІГІНДЕ ГЕОАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУ

Калиева Б.Т.¹, Калелова Ж.У.^{2*}

¹ І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

(Талдықорған, Қазақстан)

PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-3690-6555>. E-mail: tynysbekovna@mail.ru

^{2*} І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

(Талдықорған, Қазақстан)

Тарих магистрі

 <https://orcid.org/0000-0003-0757-7083>. E-mail: Kalelova1991@mail.ru

Аннотация. Мақалада зерттеу жұмысы заманауи музей ісін жаңғырту контекстінде геоақпараттық жүйелерді (ГАЖ) қолданудың теориялық және практикалық аспектілерін талдауға арналған. Мақалада мәдени мұра нысандарын цифрландыру, музей жәдігерлерін кеңістіктік деректер базасына интеграциялау және экспозициялық кеңістікті басқарудың жаңа әдістері қарастырылады. Сонымен қатар, ГАЖ технологиялары музейді инновациялық зерттеу ортасына айналдырып, тарих, география және мәдениеттану пәндері арасындағы интердисциплинарлық ықпалдастықты күшейтеді. Зерттеу барысында ГАЖ-дың музейлік педагогикадағы орны ерекше атап өтіледі: ол оқушылардың кеңістіктік ойлау қабілетін дамытуға, деректерді талдау дағдыларын жетілдіруге және ғылыми зерттеу жүргізу тәжірибесін қалыптастыруға ықпал етеді. Музейлік коммуникацияның дәстүрлі формаларынан цифрлық модельдерге өту қажеттілігі тарихи-мәдени құндылықтарды сақтаудағы жоғары технологиялық шешімдердің маңыздылығымен айқындалады. Музей кеңістігінде өткізілетін сабақтарда ГАЖ қолдану арқылы оқушылардың білім сапасын арттыру, ғылыми зерттеу дағдыларын қалыптастыру, пәндер арасындағы байланыстарды күшейту және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға деген қызығушылықтарын арттыру көзделеді. Сонымен қатар, ГАЖ негізінде жасалған үш өлшемді модельдер мен интерактивті карталар оқушылардың визуалды қабылдауын күшейтіп, тарихи оқиғаларды кеңістіктік тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді. Инновациялық музейлік тәжірибе – ГАЖ тек экспозицияны басқару құралы ғана емес, сонымен қатар музейді цифрлық зерттеу ортасына айналдырады. Интердисциплинарлық ықпалдастық – тарих, география, мәдениеттану және ақпараттық технологиялар арасындағы байланыстарды күшейтеді. Ғылыми зерттеу дағдылары – оқушыларға деректерді жинау, талдау және визуализациялау арқылы зерттеу жүргізу тәжірибесін береді. Цифрлық мұрағаттау – жәдігерлерді электронды форматта сақтап, мәдени мұраны болашақ ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік жасайды. Оқытудағы мотивация – интерактивті карталар мен үш өлшемді модельдер оқушылардың қызығушылығын арттырады. Зерттеу нәтижелері музей кеңістігінде ГАЖ қолданудың тиімділігін көрсетіп қана қоймай, жәдігерлерді цифрлық мұрағаттау арқылы мәдени мұраны болашақ ұрпаққа жеткізудің пәрменді жолдарын ұсынады. Бұл әдіс музейді тек экспозициялық орталық ретінде емес, сонымен қатар ғылыми-зерттеу және білім беру платформасы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысы музей кеңістігінде геоақпараттық жүйелерді қолданудың педагогикалық және ғылыми әлеуетін ашуға бағытталған. ГАЖ технологияларының енгізілуі музейді тек экспозициялық алаң ретінде емес, сонымен қатар ғылыми-зерттеу орталығы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл әдіс білімгердің кеңістіктік деректерді талдау дағдыларын жетілдіріп, тарихи оқиғаларды географиялық контексте түсіндіруге жағдай

жасайды. ГАЗ негізінде жасалған интерактивті карталар мен үш өлшемді модельдер оқушылардың визуалды қабылдауын күшейтіп, тарихи-мәдени құндылықтарды кеңістіктік тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл технологиялар музейлік педагогикада интердисциплинарлық ықпалдастықты арттырып, тарих, география, мәдениеттану және ақпараттық технологиялар пәндерінің өзара байланысын нығайтады. Зерттеу нәтижелері ГАЗ-дың музейлік сабақтарда қолданылуы оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыруға, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды меңгеруге деген қызығушылығын арттыруға және мәдени мұраға деген жауапкершілігін күшейтуге ықпал ететінін дәлелдейді. Ғылыми тұрғыдан алғанда, ГАЗ технологиялары музей кеңістігіндегі цифрлық мұрағаттау процесін жетілдіріп, жәдігерлерді болашақ ұрпаққа сақтаудың пәрменді жолдарын ұсынады. Бұл әдіс музейді білім беру мен ғылыми зерттеудің заманауи платформасына айналдырады.

Кілт сөздер: музей кеңістігі, геоақпараттық жүйелер (ГАЗ), цифрландыру, мәдени мұра, интерактивті карта, 3D-модельдеу, экспозиция.

Дәйексөз үшін: Калиева Б.Т., Калелова Ж.У. Музей кеңістігінде геоақпараттық жүйелерді қолдану // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 253-261 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_253-261

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ «ГЕОИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ» ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ЗАНЯТИЙ НА БАЗЕ «МУЗЕЙНОГО ПРОСТРАНСТВА»

Калиева Б.Т.¹, Калелова Ж.У.^{2*}

¹Жетысуский университет им. И. Жансугурова

(Талдықорган, Казахстан) PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-3690-6555>. E-mail: tynysbekovna@mail.ru

^{2*}Жетысуский университет им. И. Жансугурова

(Талдықорган, Казахстан)

Магистр истории

 <https://orcid.org/0000-0003-0757-7083>. E-mail: Kalelova1991@mail.ru

Аннотация. В статье исследуется применение геоинформационных систем (ГИС) в контексте модернизации современной музейной деятельности, рассматриваются теоретические и практические аспекты их использования. В работе анализируются процессы цифровизации объектов культурного наследия, интеграция музейных экспонатов в пространственные базы данных и новые методы управления экспозиционным пространством. Кроме того, технологии ГИС превращают музей в инновационный исследовательский центр, усиливая интердисциплинарное взаимодействие между историей, географией и культурологией. В ходе исследования особо подчеркивается роль ГИС в музейной педагогике: они способствуют развитию пространственного мышления учащихся, совершенствованию навыков анализа данных и формированию опыта проведения научных исследований. Переход от традиционных форм музейной коммуникации к цифровым моделям определяется значимостью высокотехнологичных решений в сохранении историко-культурных ценностей. Использование ГИС на занятиях в музейном пространстве направлено на повышение качества знаний учащихся, формирование исследовательских навыков, укрепление межпредметных связей и развитие интереса к применению информационно-коммуникационных технологий. Кроме того, трехмерные модели и интерактивные карты, созданные на основе ГИС, усиливают визуальное восприятие и позволяют пространственно интерпретировать исторические события. Инновационный музейный опыт показывает, что ГИС являются не только инструментом управления экспозицией, но и превращают музей в цифровой исследовательский центр. Интердисциплинарное взаимодействие усиливает связи между историей, географией, культурологией и информационными технологиями. Формирование исследовательских навыков обеспечивает учащимся возможность работать с данными,

анализировать и визуализировать их в процессе научного поиска. Цифровое архивирование позволяет сохранять экспонаты в электронном формате и передавать культурное наследие будущим поколениям. Мотивация в обучении усиливается благодаря интерактивным картам и трехмерным моделям, которые повышают интерес учащихся. Результаты исследования демонстрируют эффективность применения ГИС в музейном пространстве и предлагают действенные пути сохранения культурного наследия посредством цифрового архивирования. Таким образом, музей рассматривается не только как экспозиционный центр, но и как современная платформа для научных исследований и образовательной деятельности. Введение ГИС позволяет учащимся совершенствовать навыки анализа пространственных данных, интерпретировать исторические события в географическом контексте и формировать комплексное понимание культурных процессов. Научная значимость заключается в том, что ГИС совершенствуют процесс цифрового архивирования и обеспечивают сохранение экспонатов для будущих поколений, превращая музей в современную образовательную и исследовательскую платформу.

Ключевые слова: музейное пространство, геоинформационные системы (ГИС), цифровизация, культурное наследие, интерактивная карта, 3D-моделирование, экспозиция

Для цитирования: Калиева Б.Т., Калелова Ж.У. Использование «геоинформационных систем» при проведении занятий на базе «музейного пространства» // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. сс. (На каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_253-261

Кіріспе. Білім беру жүйесін жаңғыртудың қазіргі кезеңінде заманауи технологиялық шешімдерді оқу процесіне интеграциялау стратегиялық маңызға ие. Бұл тұрғыда геоақпараттық жүйелер (ГАЗ) мәдени және тарихи нысандарды зерттеудің пәнаралық құралы ретінде ерекшеленеді. Музей кеңістігінде ГАЗ технологияларын қолдану білім алушылардың тарихи-мәдени мұра туралы теориялық білімін тереңдетіп қана қоймай, оны кеңістіктік деректермен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Мектеп ортасы — тұлғаның дүниетанымы қалыптасатын негізгі институт. Сондықтан «музей кеңістігін» оқу үдерісінің құрамдас бөлігі ретінде қарастыру арқылы оқушылардың бойында біліммен қатар «визуалды-кеңістіктік бейнені» қалыптастыру — бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Музей тек жәдігерлер жиынтығы емес, ол қоғамның тарихи жадын жаңғыртушы, отансүйгіштік сезім мен азаматтық жауапкершілікті тәрбиелеуші институционалдық «терезе» болып табылады. Ол өткен кезең мен қазіргі заман арасындағы сабақтастықты қамтамасыз ететін мәдени көпір қызметін атқарады.

Дегенмен, қазіргі мектеп тәжірибесінде музей кеңістігінің визуалды және танымдық әлеуеті толық деңгейде жүзеге асырылмай отыр. Оқу сабақтарын тікелей музей ортасында өткізу оқушылардың когнитивті қабылдау деңгейін арттырады. ГАЗ-технологиялары мен музейлік экспозициялардың синтезі оқушыға ақпаратты тек есту немесе оқу арқылы емес, визуалды бақылау және кеңістіктік сезіну арқылы терең меңгеруге жағдай жасайды. Осылайша, мектептегі «музей кеңістігі» оқушының интеллектуалдық және эмоционалдық дамуын қамтамасыз ететін бірегей дидактикалық платформа ретінде бағалануы тиіс [1].

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының дереккөзі ретінде музей қорларындағы тарихи жәдігерлер мен экспонаттар пайдаланылды. Сонымен қатар, Жетісу өңірінің тарихи-мәдени ескерткіштерін картографиялау мәселелеріне қатысты мектеп оқулықтарындағы деректер, мерзімді басылымдар мен ғылыми журналдардағы тақырыптық зерттеу материалдары зерделенді.

Талқылау.

Ғылыми тұрғыда қайта тұжырымдасақ, тарих ғылымында географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЗ) алғаш рет 1960-жылдары қолданыла бастады. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап ГАЗ технологиялары тарихи зерттеулерде ландшафттар мен қоршаған ортадағы өзгерістерді әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен байланыстыра қарастыруға мүмкіндік берді. Бұл әдіс зерттеушілердің назарын табиғи орта мен қоғам арасындағы өзара ықпалды тереңірек түсінуге бағыттады.

АҚШ-тағы бірқатар ғалымдар өз еңбектерін отаршылдық экономиканың экологиялық ұйымдастырылуы мен оның ауыл шаруашылығына тигізген әсерін талдауға арнады. Осылайша, ГАЗ

тарихи деректерді кеңістіктік тұрғыдан талдаудың жаңа мүмкіндіктерін ашып, табиғи және әлеуметтік процестерді кешенді түрде зерттеуге жағдай жасады.

Бұл тұрғыда ГАЖ әдіс ретінде тарихи зерттеулерде деректерді жүйелеу, кеңістіктік байланыстарды анықтау және күрделі құбылыстарды визуалды бейнелеу арқылы ғылыми талдаудың сапасын арттыруға айрықша үлес қосады [3, б. 164].

Техас университетінің тарих профессоры Г. Кунфер шаңды дауылдарды тарихи даму контекстінде қарастырып, олардың себептері мен салдарына қатысты дәстүрлі болжамдарға күмән келтіреді. Бұл бағыттағы зерттеулер тарихи деректерді табиғи құбылыстармен байланыстыра талдаудың жаңа қырларын ашады.

Шетелдік тарихнамада географиялық ақпараттық жүйелерді (ГАЖ) тарихи зерттеулерде қолданудың теориялық аспектілерін зерделеу айрықша маңызға ие. А. Қ. Ноулз тарихи ГАЖ-дың қалыптасуы мен дамуының сан қырлы ерекшеліктерін көрсетіп, бұл технология тарих ғылымына бұрын-соңды болмаған визуализация құралдарын ұсынатынын атап өтеді. Оның пікірінше, ГАЖ тарихи-географиялық деректерді әртүрлі масштабта қарастыруға, контексті ашуға және түрлі дереккөздерден алынған материалдарды біріктіруге мүмкіндік береді.

Осылайша, ГАЖ тарихи зерттеулерде кеңістіктік талдаудың ажырамас бөлігі ретінде көрініп, деректерді жүйелеу мен визуалды бейнелеу арқылы ғылыми талдаудың сапасын арттырады [4, б. 14].

Сұраққа жауап беру: әдіс ретінде ГАЖ қандай пайдасы бар? А.Қ. Ноулз ГАЖ кеңістікті талдаудың бір бөлігін құрайтынын атап өтеді [5, б. 452–453]. Калифорния университетінің география кафедрасының профессоры М. Гудчайлд географиялық ақпараттық жүйелердің (ГАЖ) тарихи зерттеулердегі мәнін қысқа әрі нақты сипаттап берген. Оның пайымдауынша, ГАЖ бастапқыда картографиялық бейнелеуге негізделген технология ретінде қабылданса, уақыт өте келе ол кешенді, тиімді және икемді ақпараттық жүйеге айналды. Бұл өзгеріс ГАЖ-дың тарихи деректерді кеңістіктік тұрғыдан талдаудағы мүмкіндіктерін кеңейтіп, зерттеушілерге деректерді жүйелеу, салыстыру және визуалды түрде бейнелеу арқылы ғылыми талдаудың сапасын арттыруға жол ашты [6, б. 179–198].

Зерттеу жұмысының іргетасын қалауда «визуалды бейне» феноменінің табиғатын ашатын іргелі еңбектерді зерделеудің маңызы зор. Қазіргі гуманитарлық ғылымдардағы «визуалды бетбұрыс» (visual turn) жағдайында бейнелерді тек иллюстрация емес, әлеуметтік және мәдени коммуникацияның дербес субъектісі ретінде қарастыру басымдыққа ие болуда.

С.В. Пироговтың «Горизонты исследований визуального» [7] атты зерттеуінде визуалды бейнелердің әлеуметтік функциялары жүйелі түрде сараланады. Автор визуалды бейнені әлеуметтік шындықты конструкциялаушы құрал ретінде сипаттайды. Осы тұрғыдан алғанда, музей кеңістігіндегі визуалды бейнелер келушінің танымдық шеңберін шектеп қана қоймай, оның тарихи оқиғалар мен мәдени нысандарға деген көзқарасын қалыптастыратын белсенді функция атқарады. Пироговтың пайымдауынша, визуалдылық — бұл ақпаратты жеткізудің нысаны ғана емес, ол қоғамдық санаға әсер етудің тетігі.

А.В. Печуринаның «Визуализация социальных исследований: новые данные или новые знания?» [8] атты мақаласында визуалды зерттеулердің генезисіне терең талдау жасалады. Автор XX ғасырдың 40-жылдарынан басталған визуалды антропология мен социологияның даму жолын саралай отырып, маңызды мәселені көтереді: визуалды бейнелер жай ғана «жаңа дерек» (data) пе, әлде ол «жаңа білім» (knowledge) қалыптастыратын қайнар көз бе? Музей контекстінде бұл теория ГАЖ технологияларын қолданудың маңыздылығын бекіте түседі. Яғни, карта немесе 3D-модель жай ғана көрнекілік емес, ол зерттеуші мен оқушыға нысан туралы бұрын беймәлім болған кеңістіктік және құрылымдық жаңа білім береді. Н.С. Дягилева мен Л.А. Журавлеваның «Методологические основы применения визуального метода в социологических исследованиях» [9] атты жұмысында қазіргі қоғамның визуалды сипаты жан-жақты сипатталады. Зерттеушілер визуалды бейнелердің типологиясын жасап, әсіресе фотосуреттердің әлеуметтік жадыны сақтаудағы және трансформациялаудағы рөліне ерекше назар аударады. Фотосуреттер мен картографиялық кескіндерді жіктеу арқылы олардың ақпараттық сыйымдылығын негіздейді. Бұл әдіснамалық тәсіл музейлік экспозициядағы статикалық бейнелерді (фотосуреттерді) ГАЖ-дың динамикалық

карталарымен синтездеуге мүмкіндік береді. Осылайша, визуалды бейнелердің жіктелуі мен оларды талдау әдістері музей педагогикасында оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытуға бағытталған дидактикалық құрал ретінде қарастырылады. Географиялық ақпараттық жүйелердің (ГАЗ) негізгі ерекшеліктері олардың кеңістіктік деректерді жинау, сақтау, өңдеу және талдау мүмкіндіктерінде көрініс табады. Бұл технология мәліметтер базасын толықтыру мен жаңартуды жеңілдетіп, деректерді жүйелі түрде басқаруға жағдай жасайды.

Аталған зерттеулер «визуалды бейненің» жай ғана көру нысаны емес, ол күрделі әлеуметтік-педагогикалық құрал екенін дәлелдейді. Музей кеңістігінде бұл теориялық тұжырымдар ГАЗ технологиялары арқылы практикалық жүзеге асырылып, білім алушының «визуалды сауаттылығын» және тарихи санасын қалыптастыруға негіз болады.

Нәтижелер.

ГАЗ картографиялау және визуализация саласында да маңызды рөл атқарады: ол әртүрлі карта қабаттарын құру арқылы ақпаратты кеңістіктік тұрғыдан бейнелеуге мүмкіндік береді, нәтижесінде зерттелетін құбылыстарды тереңірек түсінуге жол ашады. Сонымен қатар, сандық карталар мен үш өлшемді модельдер жасау мүмкіндігі музей экспонаттарының орналасуын, тарихи оқиғалардың динамикасын және географиялық өзгерістерді көрсетуге қолданылады.

Осы мүмкіндіктердің барлығы музей кеңістігінде тарихи және мәдени мұраларды оқыту процесін байытады. ГАЗ технологиясы оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың білімін кеңейту мен тереңдетуге ықпал етеді, әрі музейді оқу-тәрбие ортасы ретінде тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Жоғары да аталған мәселелерімізді, ашып көрсету үшін Алматы облысы Талдықорған қаласында орналасқан - «М. Тынышпаев атындағы Алматы облыстық тарихи-өлкетану музейінің» Ғасырлар қойнауынан сыр шертетін, Алматы облыстық тарихи-өлкетану музейі 1974 жылы құрылған, ал 1993 жылы ұжымның сұрауымен осы өлкенің түлегі, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, қазақтың тұңғыш теміржолшы-инженері әрі тарихшы ғалым Мұхаметжан Тынышпаевтың есімі берілген болатын [10]. Музейдің негізгі 5 залына оқушыларға экскурсия жасатып, ондағы маңызды мәліметтермен таныстыра отырып, «музей кеңістігінде» сабақ жүргізу арқылы «визуалды бейнені» қалыптастыруға зор мүмкіндік бар екенін көрсетуге болады. I-залы «Жетісудың кезеңі» залы, II-залы «Өлкенің көне және ортағасырлық тарихы» залы деп аталып, бұл жерде Музейдің бұл залының экспозициясында ұсынылған Алматы облысының территориясында әр жылдары жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде немесе кездейсоқ табылған ескілік мұралар көне замандағы Жетісу жерінде мекендеген тайпалардың өмірі мен өнері жайлы әңгімеленеді делінген. III-зал «Этнография және Жетісу патшалық Ресей кезеңінде» залы деп, музейдің бұл бөлімі көшпелі өмір салтын кешкен қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі және XIX-XX ғасырлардағы Жетісу халқының рухани және мәдени өмірі, экономикалық, қоғамдық-саяси жағдайы туралы баяндалады. IV-залы «Кеңес дәуірі кезеңіндегі Жетісудың тарихына» залында 1918 жылдың наурызында өлкеде Кеңес Үкіметі орнатылды. 3 – наурызда Верный (Алматы) қаласында, 15 наурызда Гавриловка селосында (Талдықорған қ-сы), аталған кезеңдегі қоғамдық-саяси ахуал, бай мүлкін тәркілеу, ауылшаруашылық ұйымдарын құру, үлкен нәубетке ұшыратқан 1930 – 1933 жылдардағы ашаршылықты баяндайды. Қуғын-сүргін құрбандары Кеңес үкіметінің көрнекті мемлекеттік қайраткері, Музей экспозициясында осы өңірден шыққан талантты өнер тұлғаларының деректі материалдары көрсетілген. V-залы «Тәуелсіз Қазақстан» залы, бұл залда әрине де Қазақстанның тәуелсіздік алған тұсынан бастап бүгінге дейінгі тарихы баяндалып, Алматы облысының орталығы Талдықорған қаласының осы кезеңге дейінгі даму үрдісі аталып өтілген.

Қарастырып отырғанымыздай мектепте «музей кеңістігі» негізінде сабақты жүргізу арқылы «геоақпараттық жүйелерді» қолдану өте маңызды болып табылады. Себебі, Геоақпараттық жүйелер музей кеңістігіндегі қолданысы мектеп оқушыларына тарихи оқиғаларды талдауға, саралауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қарастырылған музей материалдарын сабақ барысында ГАЗ негізінде қолдану білім беру үрдісін көтеріп, сабақ сапасының маңыздылығын арттырады.

Зерттеу барысында М. Тынышпаев атындағы музейдің өлкетанулық бағыты мен ГАЖ құралдарының функционалдық мүмкіндіктеріне кешенді сараптама жасалды. Алынған нәтижелер ГАЖ-ды музей кеңістігіне интеграциялаудың келесідей тиімділігін көрсетті:

- Музейдегі археологиялық (мысалы, Жетісу сақ қорғандарынан табылған жәдігерлер) және этнографиялық коллекцияларға ГАЖ технологиялары арқылы гео-сілтемелеу (georeferencing) жасалды. Әрбір жәдігер тек визуалды объект емес, нақты координаталық нүктемен байланыстырылған дерекке айналды. Бұл келушілерге экспонаттың табылған жерін интерактивті картадан көруге, сол аймақтың ландшафты мен тарихи контекстін тереңірек сезінуге мүмкіндік береді.

- «Музей — Мектеп» моделіндегі визуалды-дидактикалық әсер - М. Тынышпаев атындағы музей базасында өткізілетін өлкетану сабақтарында ГАЖ құралдарын пайдалану оқушылардың «визуалды бейне» (visual image) қалыптастыру деңгейін 35-40%-ға арттырғаны байқалды. Дәстүрлі экскурсия кезінде ақпарат тек вербалды түрде берілсе, ГАЖ қолдану арқылы оқушылар Жетісудың тарихи нысандарының (мысалы, Тамғалы тас, Талхиз қалашығы) кеңістіктегі динамикасын, орналасу заңдылықтарын карта бетінде өздері модельдеуге мүмкіндік алды. Бұл теориялық білім мен практикалық танымның синтезін қамтамасыз етеді.

- Экспозициялық кеңістіктің 3D-модельденуі және навигация - музей залдарының ішкі кеңістігіне ГАЖ негізіндегі индор-навигация (Indoor GIS) элементтерін енгізу мүмкіндігі сараланды. М. Тынышпаевтың өмірі мен қызметіне арналған бөлімдер мен өлке тарихы залдарының логикалық байланысы цифрлық картаға түсірілді. Бұл келушілердің (әсіресе оқушылардың) музей ішіндегі қозғалыс траекториясын оңтайландырып, экспозицияны «оқу» деңгейін жүйелілікке келтірді.

- Пәнаралық интеграцияның күшеюі - зерттеу нәтижесі көрсеткендей, музей кеңістігінде ГАЖ қолдану тарих, география және информатика пәндерінің тоғысуын қамтамасыз етеді.

Қорытынды.

Музей кеңістігінде сабақтарды ұйымдастыру барысында геоақпараттық жүйелерді (ГАЖ) қолдану бірқатар маңызды нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Ең алдымен, ГАЖ технологиялары оқушылардың кеңістіктік деректерді жинау, өңдеу және талдау дағдыларын қалыптастырып, олардың географиялық ойлау қабілетін жетілдіреді. Музейдегі интерактивті экспонаттар нақты деректермен жұмыс істеуге жағдай жасап, білім алу процесін қызықты әрі нәтижелі етеді.

Сонымен қатар, ГАЖ әртүрлі пәндер – география, тарих, экология – арасындағы интеграцияны қамтамасыз етіп, оқушылардың кешенді дүниетанымын қалыптастырады. Бұл технология арқылы оқушылар ғылыми зерттеу жүргізу тәжірибесін игеріп, жобалық жұмыстарды әзірлеу үшін қажетті практикалық дағдыларды меңгереді. Мұндай тәжірибе олардың болашақ кәсіби қызметінде де пайдалы болуы ықтимал. Бұдан бөлек, ГАЖ музей экспонаттарын цифрлық форматта сақтауға және зерттеуге мүмкіндік беріп, мәдени мұраны қорғау мен ұрпаққа жеткізу ісіне үлес қосады.

Қорытындылай келе, мектеп жағдайында музей кеңістігінде сабақ жүргізу оқушылардың «визуалды бейне» арқылы тарихи танымын қалыптастырудың тиімді жолдарының бірі болып табылады. Музей оқушыларға көру және есту арқылы өз елінің тарихын танып-білуге, оны құрметтеуге және визуалды тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді. Демек, «музей кеңістігі» негізінде сабақ ұйымдастыру – оқушылардың тарихи білімін тереңдетіп, мәдени мұраға деген көзқарасын қалыптастырудың пәрменді әдісі. М. Тынышпаев атындағы тарихи-өлкетану музейі негізіндегі талдау көрсеткендей, ГАЖ-ды музей кеңістігіне енгізу — бұл жай ғана техникалық жаңарту емес, бұл мәдени мұраны қабылдаудың жаңа когнитивті форматы. Зерттеу нәтижелері аталған әдістеменің өлкетану бағытындағы музейлер үшін дидактикалық және ғылыми-ағартушылық әлеуетінің жоғары екенін дәлелдейді.

Әдебиеттер

Музейлердің мәдени-ағарту қызметінің нысандары. «Музей – білім беру кеңістігі Мұражай білім беру кеңістігі ретінде // <https://iwbe.ru/kk/british-monarchs/formy-kulturno-obrazovatelnoi-deyatelnosti-muzeev-koncepciya.html>.

Митриковская М.С., 2016 – Митриковская М.С. Музейная педагогика в школе // Молодой ученый. — 2016. — Вып. 113. — С. 1154–1157.

Knowles A.K., Hillier A., 2008 – Knowles A.K., Hillier A. Preface // Placing History: How Maps, Spatial Data, and GIS Are Changing Historical Scholarship. – 2008.

Donahue B., 2008 – Donahue B. Mapping Husbandry In Concord: GIS As A Tool For Environmental History // Placing History: How Maps, Spatial Data, and GIS Are Changing Historical Scholarship. – 2008.

Knowles A.K., 2000 – Knowles A.K. Introduction // Social Science History. – 2000. – Vol. 24. – №3.

Goodchild M.F., 2008 – Goodchild M.F. Combining Space and Time: New Potential for Temporal GIS // Placing History: How Maps, Spatial Data, and GIS are Changing Historical Scholarship. ESRI Press – Redlands, 2008.

Пирогов С.В., 2013 – Пирогов С.В. Горизонты исследований визуального // Вестник Томского государственного университета Философия. Социология. Политология 2013. № 4 (24), 124-130 бб.

Печурина А.В., 2007 – Печурина А.В. Визуализация социальных исследований: новые данные или новые знания ? [Электронный ресурс] // Социологический журнал. 2007. № 3. Электрон. Версия печат. Публ. – URL: http://www.isras.ru/files/File/Sociologymagazin/Socmag_03_2007/04_Pechurina.pdf (қаралым уақыты: 15.11.2019).

Дягилева Н. С., Журавлева Л.А., 2012 – Дягилева Н. С., Журавлева Л.А. Методологические основы применения визуального метода в социологических исследованиях // Философия и методология науки // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 4 (258). Философия. Социология. Культурология. Вып. 23. С. 75–79.

М.Тынышпаев атындағы Алматы облыстық тарихи-өлкетану музейі <http://museum.zhetisu.gov.kz/>

References

Muzeilerdiñ мәдени-ағарту қызметінің нысандары. «Музей – білім беру кеңістігі Мұражай білім беру кеңістігі ретінде [Forms of cultural and educational activity of museums. «Museum - educational space Museum as an educational space] // <https://iwbe.ru/kk/british-monarchs/formy-kulturno-obrazovatelnoi-deyatelnosti-muzeev-koncepciya.html>. (In Kaz.).

Mitrikovskaia M.S., 2016 – Mitrikovskaia M.S. Muzeinaia pedagogika v škole [Museum pedagogy at school] // Molodoi uchenyi. — 2016. — Vyp. 113. — S. 1154–1157. (In Russ.).

Knowles A.K., Hillier A., 2008 – Knowles A.K., Hillier A. Preface // Placing History: How Maps, Spatial Data, and GIS Are Changing Historical Scholarship. – 2008. (In Eng.).

Donahue B., 2008 – Donahue B. Mapping Husbandry In Concord: GIS As A Tool For Environmental History // Placing History: How Maps, Spatial Data, and GIS Are Changing Historical Scholarship. – 2008. (In Eng.).

Knowles A.K., 2000 – Knowles A.K. Introduction // Social Science History. – 2000. – Vol. 24. – №3. (In Eng.).

Goodchild M.F., 2008 – Goodchild M.F. Combining Space and Time: New Potential for Temporal GIS // Placing History: How Maps, Spatial Data, and GIS are Changing Historical Scholarship. ESRI Press – Redlands, 2008. (In Eng.).

Pirogov S.V., 2013 – Pirogov S.V. Gorizonty issledovani vizuālnogo [The horizon of visual studies] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta Filosofia. Sosiologia. Politologia 2013. № 4 (24), 124-130 bb. (In Russ.).

Pechurina A.V., 2007 – Pechurina A.V. Vizualizatsia sotsiālnykh issledovani: novye danye ili novye znania ? [Elektronnyi resurs] [Visualization of social studies: new data or new knowledge? [Electronic resource]] // Sosiologicheskii jurnal. 2007. № 3. Elektron. Versia pechat. Publ. – URL: http://www.isras.ru/files/File/Sociologymagazin/Socmag_03_2007/04_Pechurina.pdf (qaralym uaqyty: 15.11.2019) (In Russ.).

Dägileva N. S., Juravleva L.A., 2012 – Dägileva N. S., Juravleva L.A. Metodologicheskie osnovy primeneniya vizuālnogo metoda v sosiologicheskikh issledovaniakh [Methodological foundations of the application of the visual method in sociological research] // Filosofia i metodologia nauki // Vestnik Chelābinskogo gosudarstvennogo universiteta. 2012. № 4 (258). Filosofia. Sosiologia. Kūlturologia. Vyp. 23. S. 75–79 (In Russ.).

M.Tynyshpaev atyndaғы Almaty oblystyq tarihi-өлketanu muzei [Almaty Regional Museum of Local Lore named after M. Tynyshpayev] <http://museum.zhetisu.gov.kz/>. (In Kaz.).



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 262-273, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_262-273

THE EMERGENCE OF NOTARIAL ACTIVITIES IN TURKESTAN AND CONFLICTS IN THE MODERN LEGAL ORDER: HISTORICAL AND SOURCE ANALYSIS

Kholikulov Sherzod Bozorovich^{1,2}

¹Samarkand campus of the University of Economics and Pedagogy

²Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Samarkand, Republic of Uzbekistan

Doctor of Philosophy (PhD) in History, Associate Professor

 <https://orcid.org/0009-0006-4463-762X> E-mail: sherzod0102@mail.ru

³Valikhanov Institute of History and Ethnology

(28 house, Shevchenko St., 050010, Almaty, Kazakhstan)

Researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Xolikulov Sh.B., Zhumatay S. 2026

Abstract. Introduction. The development of notarial practice in Turkestan in the second half of the 19th century should be viewed as an integral part of the colonial transformation of the legal system, rather than as an isolated administrative innovation. This process was aimed at establishing documentary control over socio-economic relations and was accompanied by the coexistence of imperial and local mechanisms of legal legitimation. Purpose and objectives. The purpose of the study is to identify the essence and specifics of the implementation of the notarial system as an instrument of imperial legal policy, as well as to analyze its interaction with traditional forms of regulation. The study aims to reveal the functional characteristics of the notariat, determine the nature of the contradictions between various legal practices, and assess the degree of their impact on social relations. Materials and methods. The methodological basis of the study is formed by the principles of historical and legal analysis and source study comparison, based on the study of archival materials, regulations, and scientific works on this topic. This study utilizes a comprehensive approach, including a comparative analysis of notarial documents, kazihan materials, and administrative sources to identify structural differences and points of interaction. Discussion and results. The study demonstrates that the introduction of notarial institutions was accompanied by the development of parallel legal verification systems based on different principles of recognizing the legal force of documents. These contradictions were found to be most pronounced in property, trade, and family law relations, leading to the practice of dual documentation and complicated law enforcement. Conclusion. Thus, notarial practice in Turkestan

emerged as a result of the interaction of imperial and local legal models, which did not lead to the complete unification of the legal system. This suggests that notarial practice served not only as a tool for modernization but also as an indicator of legal differentiation in colonial society.

Keywords: Notarial practice, legal pluralism, judicial system, Sharia law, colonial administration, documentation, legal legitimacy.

For citation: Kholikulov Sh.B., Zhumatay S. The Emergence of Notarial Activities in Turkestan and Conflicts in the Modern Legal Order: Historical and Source Analysis // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 262-273. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_262-273

ТҮРКІСТАНДАҒЫ НОТАРИАТТЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІПТЕГІ ҚАЙШЫЛЫҚТАР: ТАРИХИ ЖӘНЕ ДЕРЕК ЗЕРТТЕУ ТАЛДАУЫ

Холикулов Шерзод Бозорұлы^{1,2}, Жуматай Самат³

¹Экономика және педагогика университетінің Самарқанд кампусы

²Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті
Самарқанд, Өзбекстан Республикасы

Тарих бойынша философия докторы (PhD), доцент

 <https://orcid.org/0009-0006-4463-762X>

E-mail: sherzod0102@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

Ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Холикулов Ш.Б., Жуматай С. 2026

Аңдатпа. Кіріспе. 19 ғасырдың екінші жартысындағы Түркістандағы нотариаттық тәжірибенің дамуын оқшауланған әкімшілік инновация ретінде емес, құқықтық жүйенің отаршылдық трансформациясының ажырамас бөлігі ретінде қарастырған жөн. Бұл процесс әлеуметтік-экономикалық қатынастарды құжаттық бақылауды орнатуға бағытталған және құқықтық заңдастырудың империялық және жергілікті механизмдерінің қатар өмір сүруімен қатар жүрді. Мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің мақсаты - нотариаттық жүйені империялық құқықтық саясаттың құралы ретінде жүзеге асырудың мәні мен ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ оның дәстүрлі реттеу нысандарымен өзара әрекеттесуін талдау. Зерттеу нотариаттың функционалдық сипаттамаларын ашуға, әртүрлі құқықтық тәжірибелер арасындағы қайшылықтардың сипатын анықтауға және олардың әлеуметтік қатынастарға әсер ету дәрежесін бағалауға бағытталған. Материалдар мен әдістер. Зерттеудің әдіснамалық негізі осы тақырып бойынша мұрағаттық материалдарды, ережелерді және ғылыми жұмыстарды зерттеуге негізделген тарихи-құқықтық талдау және дереккөздерді салыстыру қағидаттарымен қалыптасады. Бұл зерттеу құрылымдық айырмашылықтар мен өзара әрекеттесу нүктелерін анықтау үшін нотариаттық құжаттарды, қазыхан материалдарын және әкімшілік дереккөздерді салыстырмалы талдауды қамтитын кешенді тәсілді қолданады. Талқылау және нәтижелер. Зерттеу нотариаттық институттардың енгізілуі құжаттардың заңды күшін танудың әртүрлі қағидаттарына негізделген параллель құқықтық тексеру жүйелерінің дамуымен қатар жүретінін көрсетеді. Бұл қайшылықтар мүлдіктік, сауда және отбасылық құқық қатынастарында айқын көрінді, бұл қос құжаттау тәжірибесіне және

күрделі құқық қорғау органдарына әкелді. Қорытынды. Осылайша, Түркістандағы нотариаттық тәжірибе империялық және жергілікті құқықтық модельдердің өзара әрекеттесуі нәтижесінде пайда болды, бұл құқықтық жүйені толық біріктіруге әкелмеді. Бұл нотариаттық тәжірибе тек жаңғырту құралы ғана емес, сонымен қатар отаршылдық қоғамдағы құқықтық дифференциацияның көрсеткіші ретінде де қызмет еткенін көрсетеді.

Түйін сөздер: Нотариаттық тәжірибе, құқықтық плюрализм, сот жүйесі, шариғат құқығы, отаршылдық әкімшілік, құжаттама, құқықтық заңдылық.

Дәйексөз үшін: Холикулов Ш.Б., Жуматай С. Түркістандағы нотариаттық қызметтің пайда болуы және қазіргі құқықтық тәртіптегі қайшылықтар: тарихи және дерек зерттеу талдауы // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 262-273 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_262-273

ВОЗНИКНОВЕНИЕ НОТАРИАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ТУРКЕСТАНЕ И КОНФЛИКТЫ В СОВРЕМЕННОМ ПРАВОВОМ ПОРЯДКЕ: ИСТОРИКО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ АНАЛИЗ

Холикулов Шерзод Бозорович^{1,2}

¹Самаркандский кампус Университета Экономики и Педагогики

²Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова
Самарканд, Республика Узбекистан

Доктор философии по истории (PhD), доцент

 <https://orcid.org/0009-0006-4463-762X> E-mail: sherzod0102@mail.ru

Жуматай Самат³

³Институт Истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова

(28 дом, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Казахстан)

Научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Холикулов Ш.Б., Жуматай С. 2026

Аннотация. Введение. Формирование нотариальной деятельности в Туркестане во второй половине XIX века следует рассматривать как составную часть колониальной трансформации правовой системы, а не как изолированное административное нововведение. Данный процесс был направлен на установление документального контроля над социально-экономическими отношениями и сопровождался сосуществованием имперских и локальных механизмов юридической легитимации. Цель и задачи. Цель исследования заключается в выявлении сущности и специфики внедрения нотариальной системы как инструмента имперской правовой политики, а также в анализе её взаимодействия с традиционными формами регулирования. В рамках исследования ставится задача раскрыть функциональные особенности нотариата, определить характер противоречий между различными правовыми практиками и оценить степень их влияния на общественные отношения. Материалы и методы. Методологическую основу исследования составляют принципы историко-правового анализа и источниковедческого сопоставления, основанные на изучении архивных материалов, нормативных актов и научных работ по данной тематике. В работе применён комплексный подход, включающий сравнительный анализ нотариальных документов, материалов казихан и административных источников с целью выявления структурных различий и точек взаимодействия. Обсуждение и результаты. Проведённое исследование

показало, что внедрение нотариальных институтов сопровождалось формированием параллельных систем юридической верификации, основанных на различных принципах признания правовой силы документов. Установлено, что данные противоречия наиболее ярко проявлялись в имущественных, торговых и семейно-правовых отношениях, что приводило к практике двойного документирования и усложнению правоприменения. Заключение. Таким образом, нотариальная деятельность в Туркестане сформировалась как результат взаимодействия имперских и местных правовых моделей, не приведший к полной унификации правовой системы. Это свидетельствует о том, что нотариат выступал не только инструментом модернизации, но и индикатором правовой дифференциации колониального общества.

Ключевые слова: Нотариальная деятельность, правовой плюрализм, судебная система, шариатское право, колониальная администрация, документация, правовая легитимность.

Для цитирования: Холикулов Ш.Б., Жуматай С. Возникновение нотариальной деятельности в Туркестане и конфликты в современном правовом порядке: историко-источниковедческий анализ // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. 262-273. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_262-273

Введение. Введение нотариальной деятельности в Туркестане во второй половине XIX века было не просто административным нововведением, а важной составляющей колониальной правовой политики. Достигнув военно-политического превосходства в стране, Российская империя стремилась взять под документальный контроль не только управление территорией, но и имущественный оборот, отношения долг-требование, городские земли, торговые сделки, наследование и опеку. Нотариус был внедрен как институт, обеспечивающий эти процессы.

В туркестанском обществе нотариальные задачи понимались не только как заверение подписи или регистрация сделок, но и как широкий спектр действий, таких как передача имущества другому лицу, оформление долговых обязательств в письменной форме, регистрация залогового имущества, документирование имущественных последствий брака и развода, контроль за имуществом сирот, назначение опекунов и регистрация долей наследства. Большинство этих задач выполнялось через казиханов, в некоторых местах – биями и местными учеными.

Для империи нотариальное заверение было не только юридической, но и бумажной формой власти, то есть средством документального суверенитета. Для местного населения основным источником легитимности была печать судьи, документ, составленный в соответствии с шариатом, или коллективный договор, признанный общиной. Хаотичные переходы, переводческие адаптации и борьба за власть между этими двумя источниками легитимности составляют основное содержание данного исследования.

Российская империя использовала реформы судебной и нотариальной системы для регулирования отношений с местным населением с целью «выравнивания» социальных слоев и укрепления колониального господства. В то же время это показывает, что нотариальные конторы во многих случаях не могли в полной мере удовлетворять традиционные потребности местного населения, поскольку такие вопросы, как собственность, долги, «ибро», опека и подтверждение подлинности документов, по-прежнему решались в практике казиханов. Это служит отправной точкой для понимания противоречия между введением нотариального института в Туркестане и местным законодательством.

Цель и задачи. Цель исследования заключается в комплексном анализе процесса внедрения нотариальной системы в Туркестане во второй половине XIX века как инструмента колониальной правовой политики Российской империи, а также в выявлении особенностей взаимодействия и противоречий между имперской нотариальной практикой и традиционными формами юридической регуляции, основанными на шариатских и адатных нормах. Для достижения поставленной цели предполагается решение следующих задач:

Проанализировать правовые и административные предпосылки формирования нотариального института в Туркестане в контексте колониальной политики Российской империи, включая влияние «Положения о нотариальной части» 1866 года.

Выявить функциональное содержание нотариальной деятельности в регионе, рассматривая её не только как форму удостоверения документов, но и как механизм регулирования имущественных, долговых, наследственных, брачно-семейных и опекунских отношений.

Исследовать роль традиционных институтов (казийские суды, вакафная документация, местные правовые практики) в осуществлении нотариальных функций до и после внедрения имперской системы.

Определить характер и причины противоречий между двумя правовыми системами – имперской (централизованной, формализованной) и местной (основанной на религиозно-правовых и общинных нормах), включая различия в источниках юридической легитимности.

Рассмотреть проблемы, связанные с различиями в форме, языке, терминологии, системе датирования и методах документирования, а также их влияние на юридическую силу документов и практику их признания.

Проанализировать особенности применения нотариальных процедур в различных сферах общественных отношений, включая земельно-имущественные сделки, городскую экономику, торговлю, семейное и наследственное право.

Оценить степень эффективности нотариальных учреждений в Туркестане с учетом факторов социальной доступности, правовой грамотности населения, экономических издержек и уровня доверия к различным юридическим институтам.

Выявить специфику функционирования нотариальной системы в городских центрах (на примере Ташкента) и сравнить её с практиками в сельских и отдалённых регионах.

Обосновать необходимость комплексного источниковедческого подхода, включающего сопоставительный анализ нотариальных книг, казийских документов, вакфных актов, переводных материалов и административных архивных источников.

Материалы и методы. Изменения в судебной системе во второй половине XIX века, в частности создание нотариальных контор, являются темой, требующей отдельного научного исследования в области истории. С точки зрения историко-исторической науки и источниковедства, исследования Б.Е.Эргашева (Административная деятельность канцелярии генерал-губернатора Туркестана, 2018), А.А.Абдуллаева (Изменения в политико-административном управлении и судебно-правовой системе Амударьи, 2018), У.А.Султанова (Традиции, реформы и проблемы в ташкентском вакфском хозяйстве, 2016) и К.Х.Якубова (Институт вакфов в Хивском ханстве во второй половине XIX – начале XX веков, 2018) проливают свет на тему с другой важной точки зрения – через категории дарственной документации и местного имущественного права.

Большое значение для данного вопроса имеет изучение документов о социальных отношениях, хранившихся в ташкентских казиханах, Н.Мирзаевым, специалистом по исламской истории и источниковедству, поскольку оно раскрывает нотариальные функции казиханских тетрадей и документов. Автор показывает, что в казиханах хранились документы, касающиеся имущества, брака, развода, опеки, наследования, договоров и других отношений, что означает, что казиханская практика охватывала не только судебные, но и подтверждающие и нотариальные услуги в широком смысле. Это очень важно для понимания того, почему, когда в стране появился русский нотариус, местное население чаще обращалось к традиционным казиханам, чем к новому институту (Мирзаев, 2021).

Научную основу темы подкрепляют материалы аудита К.К.Палена (Народные суды Туркестанской области, 1909), классическое исследование Ф.С.Бакирова о взаимоотношениях суда, шариата и обычаев в царском Туркестане (Бакиров, 1967), работы Н.С.Зайнобиддинова по истории судебной системы Центральной Азии (Зайнобиддинов, 2006), исследование О.И.Брусиной о бракоразводных делах в народных судах Туркестана (Брусина, 2011) и работа М.С.Юсупова о судебной структуре Бухарского эмирата (Юсупов,

2016). Главным документом, систематически регулировавшим нотариальную сферу в Российской империи, был «Постановление о нотариальной деятельности», утвержденное 14 апреля 1866 года (Сборник новых судебных законов и судебных процедур суда, 1866).

Этот документ установил имперскую нормативную основу для таких действий, как нотариальное заверение, заверение выписок и копий, исполнение договоров и обязательств, а также ведение архивов документов. Постановление предусматривало нотариус в Туркестане как отдельный правовой институт, то есть ставило целью создание системы заверения документов, санкционированной государством, независимой от шариатского суда или местной обычной практики.

Причиной создания нотариальной деятельности в Туркестане было не только «повышение правовой культуры» или «установление европейского порядка», но и необходимость контроля за муниципальной собственностью, земельно-арендными сделками, долговыми ценными бумагами, передачей имущества, связанной с наследством, банковскими и кредитными операциями, а также договорами между мигрировавшим европейским населением и местным населением.

Первое и самое важное противоречие, возникшее с введением нотариальных контор в Туркестане, заключалось в противоречии или столкновении между двумя институтами и их полномочиями. С точки зрения российского имперского права, нотариус должен был быть институтом, действующим в рамках специфической государственно-правовой системы, формы которой были predeterminedены, а её утверждение признавалось централизованной судебной ветвью власти. В местной правовой среде действительность документа определялась судьёй, учёными, свидетелями и коллективным признанием, а не государственной централизацией.

Таким образом, одновременно действовали два источника правовой легитимности^c – государственная власть и местное признание. Если для одной стороны был достаточен документ кази, то для другой считалось необходимым нотариальное подтверждение. Это особенно проявлялось в сделках между субъектами с различным правовым статусом.

В имущественных или торговых отношениях между местным мусульманским населением, русскими и европейскими иммигрантами, торговцами и различными этническими группами вопрос о том, какой документ считается подлинным, всегда был актуален. Хотя документ, составленный в местной среде и заверенный кази, иногда признавался без проблем в общине, требовался дополнительный перевод, повторная заверка или нотариальное оформление в императорской канцелярии или суде. В результате возникла практика двойной формализации сделок, то есть сначала в местной форме, а затем в императорской форме (Холикулов, 2022).

Второй важный слой противоречий проявился в форме документа и методе его оформления. Российский нотариус требовал определенной формы, реестра, нумерации, государственной пошлины, архивной копии, определенной процедуры идентификации, подписания и проставления печати. Документация казиханы имела иную логику. В ней первостепенное значение имели такие элементы, как правила шариата, арабо-персидская юридическая терминология, местные тюркские, персидские письменные обычаи, имена свидетелей, печать кази, признание на уровне общины и махалы. Таким образом, когда обе системы облакали одни и те же отношения в письменную форму, язык, структура, датировка, установление дат и критерии определения доказательной ценности документа резко различались. Это различие вызывало проблемы перевода. Документ казиханы или вакфа мог быть составлен на арабском алфавите, в чигатайском или персидском стиле. Нотариус же, напротив, требовал текст, соответствующий русской, имперской юридической терминологии.

^c Легитимность (лат. *legitimus* – по закону, законный) – политико-правовое понятие, подразумевающее позитивную оценку институтов власти, действующих в государстве, населением страны, его многочисленными группами и общественностью, а также признание их легитимности.

Различия в системах датировки и учета также усугубляли противоречия. В то время как в местных документах использовались хиджрийская дата, местные границы, описания земель, признанные общиной, и выражения относительной стоимости, императорский нотариус требовал григорианскую дату, официальные названия административных территорий, конкретные единицы финансовых расчетов и стандартизированную идентификацию. Это различие было особенно значительным в документах, касающихся местоположения, стоимости и правового статуса собственности. Иногда земельный участок или дом описывались одним способом в местном документе и другим в административном реестре, что впоследствии вызывало споры.

Одно из наиболее острых проявлений противоречий проявилось в земельно-имущественных отношениях. В туркестанской правовой традиции виды собственности, их передача и ограничения формировались и реализовывались посредством шариата, обычаев, местного административного порядка и институтов вакуфов.

Для императорской администрации документальная регистрация земли и недвижимости была связана с определением налоговой базы, регулированием городской экономики и гарантированием торговли. В местном контексте права собственности часто обеспечивались казийским документом, границей квартала, признанием общины или условиями вакфа. Таким образом, даже если сделка с недвижимостью была законной по местным стандартам, императорская канцелярия могла не полностью признать её без дополнительного подтверждения. Увеличение требований к нотариальному заверению, особенно в отношениях, связанных с городской землей, продажей жилья, долгосрочной арендой и коммерческими зданиями, сузило местную документальную традицию до узкого круга (Положение об управлении Туркестанского края, 1886).

По мере роста городской экономики увеличивались и сделки, связанные с торговыми домами, магазинами, караван-сараями, складами, мастерскими и различными производственными объектами. Вопрос о том, как формализовать долгосрочную аренду, товарищества, ипотечные и кредитные договоры на такие объекты, часто становился актуальным.

Споры в области семьи, брака, развода и наследования были более юридически чувствительными. Тот факт, что бракоразводные дела в народных судах Туркестана рассматривались в основном в рамках норм адата и шариата даже при российском правлении, свидетельствует о том, что в этой области не произошло полного сближения с общим императорским правом. Вопросы, касающиеся условий брака, приданого, оснований для развода, левиратного^d брака и судьбы детей, решались на основе местных правовых норм и практики. В этом смысле нотариальные конторы не могли стать полноценным институтом в этой области.

Конфликты в наследственном праве также создавали теоретические и практические трудности. В то время как шариат определял доли наследства относительно четкими нормами, их практическое применение зависело от местных семейных структур, статуса женщин и опекунов, типа имущества и коллективных договоров. Императорский нотариус, с другой стороны, требовал точной идентификации, описания имущества и документальной преемственности при оформлении наследства. В некоторых случаях, между этими двумя подходами, документ кази был основным источником, в то время как в других нотариальное заверение использовалось только в качестве основы для судебного или административного решения.

Нотариальные конторы, конечно, могли эффективно функционировать в основном в административных и экономических центрах, в то время как в сельской местности, степи или

^d Левират (лат. *levir* – шури́н или брат мужа) – древний брачный обычай, согласно которому младший брат-вдовец женится на своем шурине. Он был широко распространен во многих странах в период кастовой системы, а также сохранился среди народов Кавказа, Центральной Азии и евреев.

отдаленных районах казихана или суд бий оставались реальным и близким институтом для населения.

Такие факторы, как расстояние, язык, юридическая грамотность, государственные сборы и необходимость в переводчиках, снижали вероятность обращения местных жителей к нотариусу. Казихана же, напротив, часто считалась более религиозно и юридически понятной, социально приемлемой и экономически более дешевой. Таким образом, введение нотариусов можно оценивать не только как юридическую необходимость, но и как вопрос выбора и юридического удобства для населения.

Важен был также вопрос общественного доверия, и документ, составленный с печатью кази и при участии местных свидетелей, во многих случаях мог считаться более надежным в глазах общества, чем нотариальный документ, поскольку он обладал не только юридической, но и моральной и религиозной легитимностью^е.

Правильно оценивать эти противоречия не как случайное или временное явление, а как структурную особенность колониального господства. Российская империя не спешила полностью ликвидировать местные правовые порядки в Туркестане, поскольку с их помощью можно было управлять населением относительно дешево и стабильно. Однако империя стремилась ввести собственные документальные стандарты в экономически важных отношениях, областях, требующих административного контроля, и правовых сферах, пересекающихся с русским населением. Нотариус был практическим механизмом этой политики.

Учитывая, что контроль над документами и архивами был важной особенностью колониализма, важность нотариальной работы становится еще яснее. Как Б.Э.Эргашев отметил, что суд и его процедура были не просто административной службой, а механизмом управления всей страной посредством документов (Эргашев, 2015).

Ташкент можно привести в качестве яркого примера внедрения нотариальной деятельности в Туркестане. С одной стороны, город, как политический центр колониальной администрации, место концентрации русского населения и торгового капитала, создал большую потребность в нотариальном заверении. С другой стороны, ташкентские казиханы активно вели учет документов, касающихся брака, развода, имущества, опеки, договоров и других социальных отношений. Таким образом, именно в столичной среде местная документация сосуществовала с нотариальной работой.

Обсуждение и результаты. Полученные результаты свидетельствуют о том, что внедрение нотариальных практик в Туркестане во второй половине XIX века представляло собой не обычное административное нововведение, а важный элемент колониального переустройства правового пространства. Создание нотариальных учреждений было связано с задачами фиксации имущественных переходов, обязательственных отношений, аренды, торговых соглашений и иных юридически значимых действий, находившихся в поле особого интереса имперской власти. Тем самым нотариат стал одним из инструментов упорядочения социально-экономических процессов через систему письменного контроля.

Анализ показал, что ключевая проблема заключалась в одновременном существовании двух разных принципов признания юридической силы документа. В рамках имперской модели решающее значение имели установленная процедура, официальная форма и утверждение документа уполномоченной инстанцией. В местной среде правовая убедительность акта определялась прежде всего его соответствием религиозно-правовым нормам, авторитетом казиза, участием свидетелей и признанием со стороны общины. В результате в регионе действовали два параллельных механизма юридического подтверждения.

Особенно заметно это проявлялось в контактах между группами с различным правовым статусом и культурно-правовым опытом. В сделках между местным населением,

^е Легитимация – это процесс, посредством которого авторитет, решение, учреждение или действие признаются легитимными и социально приемлемыми.

переселенцами, купечеством и другими социальными категориями регулярно возникала необходимость уточнять, какой именно документ может быть признан достаточным. Акты, составленные по традиционным правилам, нередко сохраняли силу внутри локальной среды, однако при обращении в колониальные органы часто требовали дополнительного оформления, перевода или повторного удостоверения. Это формировало практику параллельной документации одних и тех же действий.

Серьёзные различия выявлены и в области делопроизводственной техники. Имперская нотариальная система была ориентирована на формализованные образцы, регистрационные процедуры, архивное хранение, пошлины и единый порядок заверения. Местная документационная культура, напротив, опиралась на иную юридическую традицию, собственную терминологию, особые письменные стандарты и механизмы удостоверения. Поэтому документы, оформлявшие сходные отношения, существенно различались по языку, внутренней структуре, способу датировки и критериям доказательности.

Отсюда вытекали проблемы правового перевода и интерпретации. Локальные акты могли составляться на чагатайском или персидском языке и фиксироваться в иной письменной системе, тогда как официальные учреждения требовали текстов, приведённых в соответствие с русскоязычной юридической нормой. Дополнительные осложнения создавали различия в календарных системах, описании границ, наименовании объектов и способах оценки имущества. Подобные несоответствия нередко вели к расхождениям между локальными и административными регистрами, что становилось причиной конфликтов.

Наиболее напряжённо данные противоречия проявлялись в имущественно-земельной сфере. В местной практике права на имущество и способы его передачи определялись шариатскими предписаниями, обычными нормами, условиями вакфа и признанием на уровне общины. Для колониальной администрации первостепенное значение имела стандартизированная фиксация объектов как основа налогового учёта, контроля над городской средой и правового сопровождения хозяйственного оборота. Поэтому действия, считавшиеся законными в рамках местной традиции, не всегда признавались достаточными без дополнительного официального подтверждения.

Сходная ситуация наблюдалась в городской хозяйственной жизни. По мере расширения торговли и роста числа коммерческих объектов усиливалась потребность в более чётком оформлении аренды, партнёрских отношений, долговых обязательств и залога. Именно в этой сфере особенно ясно прослеживается стремление администрации распространить свои документальные стандарты на наиболее значимые экономические процессы. Однако местные формы оформления сделок не исчезли, а продолжали функционировать наряду с нотариальными практиками.

В семейно-брачных и наследственных вопросах устойчивость традиционной правовой среды проявилась ещё сильнее. Брак, развод, махр, опека, распределение наследства и связанные с ними имущественные последствия продолжали в значительной степени регулироваться нормами шариата и адата. Вследствие этого нотариальные органы не смогли занять здесь доминирующее положение. В ряде случаев решающим оставался документ, составленный в казихане, тогда как в других ситуациях требовалось дополнительное нотариальное оформление для придания акту силы в административно-судебной практике.

Исследование также выявило территориальную неоднородность распространения нотариальных процедур. В крупных городах и административных центрах они применялись значительно активнее, чем в сельских и отдалённых районах, где население продолжало обращаться к привычным институтам. На этот выбор влияли удалённость официальных учреждений, языковые трудности, недостаточный уровень правовой подготовки, финансовые расходы и необходимость посредничества переводчиков. В результате традиционные структуры во многих случаях оставались более доступными и социально приемлемыми.

Существенным фактором выступало и общественное доверие. Документы, скреплённые печатью казия и подтверждённые свидетелями, воспринимались местным населением как более надёжные не только в правовом, но и в морально-религиозном отношении. Именно

этим во многом объясняется, почему нотариальные учреждения, несмотря на поддержку со стороны государства, не превратились в единственную форму удостоверения юридических действий.

В совокупности эти наблюдения позволяют сделать вывод, что сосуществование нотариата и местной правовой практики отражало не случайные трудности переходного периода, а внутреннюю логику колониального управления. Имперская власть не отказывалась полностью от традиционных институтов, поскольку их сохранение облегчало регулирование повседневных отношений. Вместе с тем в сферах, имевших административное, финансовое и межобщинное значение, она стремилась закрепить собственные правила документального оформления. Поэтому нотариат следует рассматривать как один из механизмов расширения имперского контроля через письменную фиксацию, архивирование и стандартизацию юридических действий.

Наиболее наглядно данная модель проявилась в Ташкенте. Как центр колониальной администрации и крупный городской узел, он нуждался в активном использовании нотариальных процедур. Одновременно здесь продолжали функционировать казиханы, обслуживавшие широкий круг имущественных, семейных и договорных отношений. Это показывает, что даже в наиболее урбанизированной среде имперская и местная системы не исключали друг друга полностью, а существовали параллельно.

Таким образом, введение нотариальной деятельности в Туркестане следует трактовать не как последовательную правовую унификацию, а как процесс наложения двух различных нормативных порядков. Нотариальные учреждения заняли заметное место прежде всего в экономически и административно значимых сегментах, однако традиционные способы удостоверения сохранили своё практическое значение. В этом смысле нотариат стал не признаком завершённой модернизации, а индикатором правовой дифференциации колониального общества.

Заключение. Введение нотариальной деятельности в Туркестане стало процессом, объединившим два противоположных принципа. С одной стороны, Российская империя считала нотариальную работу необходимой для документального контроля рыночных отношений, муниципального имущества, торговли и административного управления и ввела её в страну на основании императорской хартии 1866 года и правил управления Туркестаном.

С другой стороны, поскольку в местном обществе существовали казихана, народный суд, учредительная документация и шариатско-обычная практика, выполнявшие нотариальные функции, новый институт не мог стать полной правовой монополией. В результате нотариальная работа в Туркестане установилась не как односторонняя модернизация, а как новый этап правовой стратификации.

С точки зрения источниковедческих исследований, одной из важнейших задач в этой области является взаимосвязанное изучение нотариальных книг, документов казихан, учредительных документов, копий переводов и административных документов.

Литература

Эргашев Б.Э. Административная деятельность канцелярии генерал-губернатора Туркестана (историко-источниковедческое анализ). Автореферат диссертации на соискание степени доктора исторических наук. – Ташкент. 2018.

Абдуллаев А.А. Изменения в политико-административном управлении и судебной-правовой системе Амударьи (1873-1924). Автореферат диссертации на соискание степени доктора философии в области исторических наук. Ташкент. 2018.

Султанов О.А. Традиции, реформы и проблемы в ташкентском вакфском хозяйстве (на основе исторических документов XVI – начала XX веков). Автореферат диссертации на соискание степени доктора философии. – Ташкент. 2016.

Якубов К.К. Институт вакфов в Хивском ханстве во второй половине XIX – начале XX веков (историко-источниковый анализ). Автореферат диссертации на соискание степени доктора философии (PhD) в области исторических наук. – Ташкент. 2018.

Мирзаев Н.М. Документы о социальных отношениях, хранившиеся в казиханах Ташкента в начале XIX–XX веков. Автореферат диссертации на соискание степени доктора философии (PhD) в области исторических наук. – Ташкент. 2021.

Доклад о пересмотре Туркестанской области, подготовленный высшим указом сенатского суда графа К.К.Палена. Народные суды Туркестанской области. – Санкт-Петербург: 1909.

Бакиров Ф. Суд, шариат и обычаи в Чор Туркестане. – Ташкент. Наука, 1967.

Зайнобиддинов Н.С. История развития судебной системы в Центральной Азии в XIX – начале XX веков: тезисы диссертации и кандидатская работа по историческим наукам. – Ташкент. 2006.

Брусина О.И. Славяне против Среднего Азия. Этнические и социальные процессы в конце XIX – начале XX веков. – Москва. 2001.

Юсупов М.С. Суд против Бухаре. Судостроительство и судопроизводство против Бухарского эмирата против концов XIX – начало XX в. Текст и вступительная статья: Ульфат Абдурасулов и Паоло Сартори. Ташкент – Вена. 2016.

Сборник новых судебных законов и судебных процедур суда. – Санкт-Петербург. Типография Л.Дечнса. 1866.

Холикулов Ш.Б. Роль нотариальных контор в административной системе Туркестанской области в конце XIX – начале XX веков: автореферат диссертации на соискание степени доктора философии в области исторических наук. – Самарканд. 2022.

Положение об управлении Туркестанского края. – Санкт-Петербург. 1886.

Эргашев Б.Э. Делопроизводство деятельности канцелярии Туркестанского генерал-губернаторства. – Ташкент. Наука, 2015.

References

Ergashev, 2018 — Ergashev B.E. Administrative Activities of the Chancellery of the Governor-General of Turkestan (Historical and Source Analysis). Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences. Tashkent, 2018. (In Russ.).

Abdullaev, 2018 — Abdullaev A.A. Changes in the Political and Administrative Management and Judicial and Legal System of Amu Darya (1873–1924). Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Historical Sciences. Tashkent, 2018. (In Russ.).

Sultanov, 2016 — Sultanov O.A. Traditions, Reforms and Problems in the Tashkent Waqf Economy (Based on Historical Documents of the 16th – Early 20th Centuries). Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy. Tashkent, 2016. (In Russ.).

Yakubov, 2018 — Yakubov K.K. Institute of Waqfs in the Khiva Khanate in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries (Historical and Source Analysis). Abstract of a dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences. Tashkent, 2018. (In Russ.).

Mirzaev, 2021 — Mirzaev N.M. Documents on Social Relations Stored in the Qazikhans of Tashkent in the Early 19th–20th Centuries. Abstract of a dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences. Tashkent, 2021. (In Russ.).

Palen, 1909 — Report on the Revision of the Turkestan Region, Prepared by the Supreme Decree of the Senate Court of Count K.K. Palen. People's Courts of the Turkestan Region. Saint Petersburg, 1909. (In Russ.).

Bakirov, 1967 — Bakirov F. Court, Sharia, and Customs in Chor Turkestan. Tashkent: Science, 1967. (In Russ.).

Zainobiddinov, 2006 — Zainobiddinov N.S. History of the Development of the Judicial System in Central Asia in the 19th – Early 20th Centuries. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Tashkent, 2006. (In Russ.).

Brusina, 2001 — Brusina O.I. Slavs versus Central Asia: Ethnic and Social Processes in the Late 19th – Early 20th Centuries. Moscow, 2001. (In Russ.).

Yusupov, 2016 — Yusupov M.S. Court versus Bukhara. Court Construction and Legal Proceedings against the Bukhara Emirate in the Late 19th – Early 20th Centuries. Text and Introduction: Ulfat Abdurasulov and Paolo Sartori. Tashkent – Vienna, 2016. (In Russ.).

Collection, 1866 — Collection of New Judicial Laws and Court Procedures. Saint Petersburg: L. Dechns Printing House, 1866. (In Russ.).

Kholikulov, 2022 — Kholikulov Sh.B. The Role of Notaries in the Administrative System of the Turkestan Region in the Late 19th – Early 20th Centuries. Abstract of a Dissertation for a Doctor of Philosophy in Historical Sciences. Samarkand, 2022. (In Russ.).

Regulations, 1886 — Regulations on the Administration of the Turkestan Region. Saint Petersburg, 1886. (In Russ.).

Ergashev, 2015 — Ergashev B.E. Records Management of the Chancellery of the Turkestan Governorate-General. Tashkent: Science, 2015. (In Russ.).



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 274-281, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI [ввести МРНТИ]
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_274-281

ҚАЗАҚСТАНДА МУЗЕЙ ІСІ ЖӘНЕ ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ҚОРҒАУ МАМАНДЫҒЫН ДАЯРЛАУ МЕН ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ МӘСЕЛЕСІ

Мейірманова Гүлжан Асанқызы¹, Баудиярова Құралай Батырбекқызы² Төлеубай Аида
Ғалымжанқызы³

¹ Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (71-үй, Әл-Фараби көшесі, 050040, Алматы, Қазақстан),
доцент, т.ғ.к.

 <https://orcid.org/0000-0003-3990-0172>. E-mail: meirmanovaga@gmail.com

² Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (71-үй, Әл-Фараби көшесі, 050040, Алматы, Қазақстан) аға
оқытушысы, т.ғ.к.

 <https://orcid.org/0000-0001-6341-8664>. E-mail: baudiyarovakb@gmail.com

³ Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (71-үй, Әл-Фараби көшесі, 050040, Алматы, Қазақстан),
магистрант

 <https://orcid.org/0009-0007-9015-5901>. E-mail: aida.toleubay@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Abdulina A.T., 2026

Аңдатпа. Кіріспе. Мақалада авторлар музей ісі және ескерткіштерді қорғау мамандығын даярлау, тәжірибе алмасу, мекемеден практикадан өту мен жұмыспен қамту мәселелерін қарастырады.

Мақаланың мақсаты – музей мамандығына қатысты теория мен практика, ғылыми зерттеу жұмыстары, оның тәжірибеде жан-жақты қамтылуы Қазақстандық музеология ғылымын жоғарғы деңгейге шығару, білікті мамандар даярлау. *Ізденіс материалы* жұмыс берушілердің талаптары, бітіруші түлектердің ұсынысы, оқу бағдарласы, музеологияға қатысты ғылыми зерттеулер. *Тақырыптың өзектілігі* – Қазақстандағы музеология ғылымының қалыптасуы, музейлердің қазіргі таңдағы жағдайы, жаңа музейлердің ашылуы, музей мамандарының тапшылығы. Мақалада жүйелеу, жіктеу, салыстырмалы талдау жүргізу әдіс-тәсілдері қолданылды. *Ізденіс нәтижесінде* музей мамандығының маңызы екендігі дәлелденді. Эмпирикалық талдаулар нәтижесінде ЖОО-да оқытылатын музей ісі және ескерткіштерді қорғау мамандығының қажеттілігі дәлелденді.

Түйін сөздер: Музей, музеология, музей ісі, Қазақстан музейлері, мамандық, тәжірибе, кәсіби біліктілік.

Дәйексөз үшін: Мейірманова Г.А., Баудиярова Қ.Б., Төлеубай А.Ғ. Қазақстанда музей ісі және ескерткіштерді қорғау мамандығын даярлау мен жұмыспен қамту мәселесі // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 274-281 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_274-281

ПОДГОТОВКА И ТРУДОУСТРОЙСТВО СПЕЦИАЛИСТОВ ПО МУЗЕЙНОМУ ДЕЛУ И ОХРАНЕ ПАМЯТНИКОВ В КАЗАХСТАНЕ

Мейрманова Гулжан Асановна¹, Баудиярова Куралай Батырбековна² Толеубай Аида Галымжановна³

¹ Казахский национальный университет имени аль-Фараби (71-дом, проспект Аль-Фараби, 050040, Алматы, Казахстан), доцент, к.и.н.

 <https://orcid.org/0000-0003-3990-0172> E-mail: meirmanovaga@gmail.com

² Казахский национальный университет имени аль-Фараби (71-дом, проспект Аль-Фараби, 050040, Алматы, Казахстан), старший преподаватель, к.и.н.

 <https://orcid.org/0000-0001-6341-8664> E-mail: baudiyarovakb@gmail.com

³ Казахский национальный университет имени аль-Фараби (71-дом, проспект Аль-Фараби, 050040, Алматы, Казахстан), магистрант

 <https://orcid.org/0009-0007-9015-5901> E-mail: aida.toleubay@mail.ru

Аннотация. Введение. В статье авторы рассматривают вопросы подготовки специалистов по музейному делу и охране памятников, обмена опытом, прохождения практики в учреждениях и трудоустройства. Цель статьи – подготовить квалифицированных специалистов через сочетание теории и практики музейного дела, научные исследования и их всестороннее применение на практике, вывести казахстанскую музеологию на высокий уровень. Материал исследования – требования работодателей, предложения выпускников, учебные программы, научные исследования по музеологии. Актуальность темы – становление науки музеологии в Казахстане, современное состояние музеев, открытие новых музеев, нехватка музейных специалистов. В статье использованы методы систематизации, классификации, сравнительного анализа. В результате исследования доказана значимость музейной специальности. Эмпирический анализ подтвердил необходимость преподавания специальности «Музейное дело и охрана памятников» в вузах.

Ключевые слова: музей, музеология, музейное дело, музеи Казахстана, специальность, практика, профессиональная квалификация.

Для цитирования: Мейрманова Г.А., Баудиярова К.Б., Толеубай А.Г. Подготовка и трудоустройство специалистов по музейному делу и охране памятников в Казахстане // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. сс. (На каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_274-281

TRAINING AND EMPLOYMENT OF SPECIALISTS IN MUSEUM STUDIES AND MONUMENT PROTECTION IN KAZAKHSTAN

Meirmanova Gulzhan Asanovna¹, Baudiyarova Kuralai Batyrbekovna², Toleybai Aida Galymzhanovna³

¹ Al-Farabi Kazakh National University (71-house, Al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Kazakhstan), Associate Professor, PhD in History.

 <https://orcid.org/0000-0003-3990-0172> E-mail: meirmanovaga@gmail.com

² Al-Farabi Kazakh National University (71-house, Al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Kazakhstan), Senior Lecturer, PhD in History.

 <https://orcid.org/0000-0001-6341-8664> E-mail: baudiyarovakb@gmail.com

³ Al-Farabi Kazakh National University (71-house, Al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Kazakhstan), Master's.

 0009-0007-9015-5901 E-mail: aida.toleubay@mail.ru

Abstract. Introduction. The article discusses the training of specialists in museum studies and monument protection, experience exchange, internships in institutions, and employment issues.

The purpose of the article is to advance museology of Kazakhstan to a higher level by preparing qualified specialists through the integration of theory and practice in museum studies, scientific research, and their comprehensive application in practice.

The research material includes employers' requirements, graduates' suggestions, curricula, and scientific studies related to museology. The relevance of the topic lies in the formation of museology science in Kazakhstan, the current state of museums, the opening of new museums, and the shortage of museum specialists.

The article employs methods of systematization, classification, and comparative analysis. The results of the study prove the importance of the museum profession. Empirical analysis confirmed the necessity of teaching the specialty "museum studies and monument protection" in higher education institutions.

Keywords: museum, museology, museum studies, museums of Kazakhstan, profession, practice, professional qualification.

For citation: Meirmanova G.A., Baudiarova K.B., Toleubay A.G. Training and employment of specialists in museum studies and monument protection in Kazakhstan // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 274-281. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_274-281

Кіріспе. Қазақстандағы мәдени мұраның сақталуы мен оны келешек ұрпаққа жеткізу ісінде музейлер мен ескерткіштерді қорғау саласының маңызы ерекше. Музей ісі – халықтың тарихи жады мен рухани құндылықтарын жинақтап, жүйелеп, ғылыми тұрғыда зерттеп, қоғамға ұсынатын мәдени институт. Ал ескерткіштерді қорғау – ұлттық тарих пен мәдениеттің материалдық айғақтарын сақтап қалудың негізгі тетігі. Бұл екі бағыттың тоғысуы мәдениет саласының стратегиялық дамуына ықпал етеді (Шляхтина, 2011).

Жаһандану жағдайында мәдени мұраға деген қызығушылық артып, оны ғылыми тұрғыда зерттеу мен кәсіби деңгейде қорғау қажеттілігі күшейді. Заман талабына сай музейлер өзгеріске ұшырап, көп қырлы кәсіби деңгейге айналған. Бастапқыда жәдігерлерді сақтайтын орын болса, қазір мәдени ошақ, білім беру және ғылыми-зерттеу орталығы болып отыр. Осыған байланысты жоғары оқу орындарында арнайы мамандықтар ашылып, музейтану, реставрация, археология және мәдениеттану бағыттары бойынша кадрлар даярлау қолға алынуда (Сундиева, 2007). Сондықтан Қазақстанда музей ісі және ескерткіштерді қорғау мамандарын даярлау мәселесі өзекті болып отыр. Музейлердің, ғылыми-зерттеу институттарының, мәдени орталықтардың және ескерткіштерді қорғау мекемелерінің кадрлық сұранысы артып келеді. Алайда еңбек нарығында бұл саладағы мамандардың орны мен мәртебесі әлі де толық қалыптасқан жоқ. Сонымен қатар, даярланған мамандарды жұмыспен қамту мәселесі де назардан тыс қалмайды. Сондықтан музей ісі мен ескерткіштерді қорғау мамандығын даярлау мен жұмыспен қамту мәселесін ғылыми тұрғыда талдау – мәдени саясаттың маңызды бөлігі болып табылады (Шляхтина, 2013).

Мақалада Қазақстандағы музей ісі және ескерткіштерді қорғау мамандығын даярлау жүйесінің қазіргі жағдайы, кадрлық саясаттың ерекшеліктері және жұмыспен қамтудағы өзекті мәселелер қарастырылады.

Материалдар мен әдістер. Мақала жазу барысында тарихилық принцип қолданылды. Себебі, Қазақстандағы музей ісінің қалыптасуы, музейлердің өзгеріске ұшырауы қарастырылды. Жүйелеу, жіктеу, салыстырмалы талдау жүргізу әдістері Қазақстандағы және шетелдегі музеологиялық принциптерге, әр бағыттағы ортақ жүйеге негіздеуге мүмкіндік берді. Музеология саласындағы білікті мамандарды даярлау, музейлік терминология, музей экспозициясы, ғылыми-қор жұмысы, менеджмент және маркетинг, музей коммуникациясы дағдыларын қалыптастыру аталған әдіс тәсілдер арқылы көрініс тапты (Родионова, Насонов, 2015).

Тарихнама. Қазақстанда музей ісі және ескерткіштерді қорғау мамандығының қалыптасуы мен зерттелуі бірнеше кезеңнен тұрады. Бұл тарихнаманы үш негізгі бағытта қарастыруға болады: мамандықтың ашылуы мен барысы, ғылыми-зерттеу орталықтарының дамуы және жұмыспен қамту мәселесі. Мамандықтың ашылуы мен барысы. 2003 жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде «Музей ісі және ескерткіштерді қорғау» мамандығы ресми түрде ашылды. Бұл Қазақстандағы алғашқы кәсіби бағдарлама болды. 2016 жылы бағдарлама халықаралық агенттігінің ACQUIN аккредитациясынан өтті. Бұл түлектердің дипломын Еуропа елдеріне мойындатуға мүмкіндік берді. 2017 жылы PhD докторантура бағдарламасы іске қосылды, ғылыми кадрлар даярлау жаңа деңгейі көтерілді. Осы арқылы мамандықтың даму деңгейін көруге болады. Ғылыми-зерттеу орталықтарының дамуына ҚазҰУ жанынан «Музейтану және ескерткіштану» ғылыми-зерттеу орталығының құрылуын жатқызуға болады. Орталық музейтану, реставрация, археология, мәдени мұраны қорғау бағытында жобалар жүргізіп келеді. Зерттеу тақырыптары: экспозиция жасау әдістемесі, реставрация және консервация, музей менеджменті, мәдени туризм, музей педагогикасы. Мамандықты бітірген түлектердің негізгі бөлігі Алматыдағы ірі музейлерде жұмыс істеді, аймақтық музейлерде музей саласының мамандары әліде жетіспеді. 2010 жылдары мәдениет және туризм министрлігі тарапынан кадрлық сұраныс арта бастады, бірақ еңбек нарығында тұрақты жүйе қалыптаспады.

Қазіргі таңда 2020-2026 жж. жыл сайын 40 бакалавр 10 магистр 2 докторант гранты бөлінеді. Дегенмен түлектердің барлығы бірдей мамандығы бойынша жұмысқа орналаса бермейді. Жұмыспен қамтуда негізгі қиындық еңбек нарығының толық қалыптаспауы және аймақтық музейлердің кадрлық тапшылығы. Музей ісі мамандығын даярлау тарихнамасы Қазақстанда 2003 жылдан бастап жүйелі түрде дамып келеді. Бұл тарихнама мәдени саясаттың, білім беру жүйесінің және еңбек нарығының өзара байланысын көрсетеді.

Шетелдік тәжірибеде музейге келудің екі жолы қалыптасқан. Оның біріншісі музей мамандығы бойынша ЖОО-да білім алып, практикаға барып, музейге жұмысқа орналасу. Екіншісі курстар мен кәсіби тренинг, семинарлар арқылы музей мамандығына бейімделу. Университетте алған білім музейдің дамуына әсер ететіні сөзсіз. Себебі, білім беру, ғылыми зерттеу жүргізу, қоғаммен байланыс орнату қызметтерін атқарады. Музей мамандығы бойынша теория мен практиканы тоғыстырады. Экспозиция құру, көрме жасау, ғылыми-зерттеу жүргізу, мәдени іс-шаралар ұйымдастыру, қаржылық басқару сияқты мәселерді қамтиды. Білім беру бағдарламалары арқылы кәсіби мамандар өз жұмысын атқарады (Simpson, 200: 86).

Елімізде осы тақырыпты қозғап жүрген музей саласының маманы Г. Файзуллина музеологияны дербес ғылым ретінде қарастырады. Қазақстандағы музей саласындағы ғылыми-зерттеулердің жүйесіздігін алға тартып, терең теориялық талдаулардың аздығын негізгі мәселе ретінде қарастырады. Музеологияны жоғарғы ғылыми деңгейге көтері үшін кәсіби қауымдастықты нығайтып, халықаралық стандарттарға сай мамандарды даярлап, теориялық базаны дамытуды ұсынады (Файзуллина, 2020: 133).

Талқылау. Қазіргі дамыған заманда қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетін сақтап қалу, оны келешек ұрпаққа абыроймен жеткізу, сонымен қатар мәдени мұраны, тарихи тәжірибені насихаттау маңызды болып табылады (Мәдени мұра, 2004).

Тарихи-мәдени ескерткіштер халықтың өткен өмірінен құнды деректер бере отырып, қоғамдық көзқарастың өзгеруіне, дүниетанымының кеңеюіне септігін тигізеді. Ескерткіштер мәдени мұра ретінде сақталып, әлеуметтік қызмет атқарады.

Музей әрқашан қоғамдық орын болғандықтан, қоғамдық сананы, ұлттық менталитетті, идеологияны қалыптастырады. Музей қызметкерлері келушілерге тарихи мәліметтерді жеткізумен қатар, тәлім-тәрбие, патриоттық сезім бере алады. Сондықтан мамандық терең білімді, тәжірибені, жауапкершілікті қажет етеді (Музееведение, 2004). Қазіргі күннің талабы сауатты, білікті, тәжірибелі маман иесі болу. Республика, қала, аудан орталықтары мен ауылдардағы музейлерде осындай мамандардың жетіспеуі қынжылтады. Бұл мамандықтың өзектілігін айқындайды.

Қазақстанда статистика бойынша 25 мыңнан астам тарих, археология мен монументалды құрылыстың жылжымайтын ескерткіштері бар. Оның ішінде республикалық маңызы бар ескерткіштер саны – 276, жергілікті маңызы бар ескерткіштер – 12 мың. Барлығы елімізде 286 мемлекеттік музей жұмыс жасайды: республикалық музей – 5, музей-қорық саны – 12, өлкелік тарихи-өлкетану музейі – 15, мемориалдық музей – 71, көркемөнер және аудандық, ауылдық музейлер – 16. Музейлердің экспозициялары мен қорларында 4 млн аса бірліктен тұратын мәдени құндылықтар бар. Оның ішінде 360 мың жәдігер ұлттық мәдени игілік ретінде танылған, 1 млн эспонат цифрлық форматқа көшіріліп, электронды каталогқа енгізілген.

Әлемдік мәдени және табиғи мұралардың қатарына Қазақстандық нысандарда кіріп отыр. Бұл халық пен мемлекет алдындағы үлкен жауапкершілікті қажет етеді. Ұлттық мұраны сол қалпында сақтап, ұрпаққа аманат ретінде тарту ету үлкен міндет

Тарихи-мәдени мұраны қорғау және сақтау бағытында еліміз дұрыс саясат жүргізіп отыр. ЮНЕСКО-ның тізіміне енген ескерткіштер, материалдық емес мәдени мұралар соның айғағы. Республика бойынша археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу, этнографиялық далалық экспедицияларға шығу, ашық аспан астындағы ескерткіштерге саяхат жас буын өкілдерінің археология, этнология және музеология мамандықтарына деген қызығушылығын оятты (Мустапаева, 2011).

Музей ісі бойынша академиялық стандартқа сай мамандарды даярлау мақсатында 5B041900 – «Музей ісі және ескерткіштерді қорғау» мамандығы 2003 жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде, 2006 жылы М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Университетінде ашылды. Қазіргі таңда мамандық республика бойынша тек Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде сақталып отыр. Мамандық бойынша оқу бағдарламасы жұмыс берушілердің талаптарына сәйкес, халықаралық стандарттарды есепке ала отырып жасалған. Өтілетін негізгі пәндер музейтануға кіріспе, музей экспозициясы, ғылыми-қор жұмысы, музей педагогикасы, теориялық музеология, музейлік менеджмент және маркетинг т.б. пәндерді қамтиды (Поляков, 2018).

Сонымен қатар оқу бағдарламасына білім алушылардың қызығушылығына, бейіміне сәйкес таңдау пәндері енгізілген. 2025 жылы музей саласында білімді жетілдіру мақсатында «Музеология және тарихи-мәдени туризм» оқу бағдарламасы енгізілді. Ерекшелігі ағылшын тілін тереңдетіп оқыту арқылы нарықтық бәсекеге тұра алатындай музеология және туризм саласында үш тілді меңгерген жоғарғы деңгейлі мамандарды даярлау.

Мамандықтың негізі қызметі музей жұмысын ұйымдастыру, дамыту, жетілдіру, заманауи ақпараттық технологияны қолдану, музей жәдігерлеріне сараптама және реставрация жүргізу, тарихи-мәдени ескерткіштерді сақтау, білім ордаларында оқу-өлкетану жұмыстарын жүргізу.

Мамандықтың басты міндеттері: Қазақстандағы музей ісін дамыту, музей мекемесі қызметінің сапасын көтеру, мемлекеттік саясатқа сәйкес ұлттық тарихи-мәдени мұраны сақтау жүйесін жақсарту, музей қызметіне заманауи ақпараттық технологияны енгізу.

Мамандықтың мазмұны:

- тарихи-мәдени құнды заттарды анықтап, ғылыми құжаттау;
- музей коллекциясын толықтыру;
- музей каталогтарын жасау;
- музей қорларын сақтау және қорғау режимін қалыптастыру;
- тарихи-мәдени ескерткіштерді реставрациялау және консервациялау;
- қорларды ғылыми тіркеу;
- көрмелер мен музей экспозициясының мазмұны мен әдістемесін жетілдіру;
- ғылыми музейлік және туристік басылымдарды: каталог, буклет, анықтамалық, проспектілер жасау;
- музей менеджменті мен маркетингі жүйесін жетілдіру;
- Қазақстаннан шетелге шығарылатын тарихи, мәдени, көркемсурет құндылықтарын кедендік сараптама жүргізуге қатысу;

– мектептік музей және өлкетануды дамыту.

Мамандықты бітірген түлектер жұмыссыз қалмайды. Себебі, барлық музейлерде қор сақтаушы, экскурсовод, гид, ғылыми қызметкер, ғалым хатшы, директордың орынбасары қызметтерін атқара алады. Сонымен қатар, ғылыми орталықтарда, мәдениет департаментінде, институттарда, халықаралық ұйымдарда кеңесші, сарапшы-өнертанушы, жетекші маман бола алады. Білім беру саласында жалпы білім беру және мамандандырылған мектептерде, лицей, колледж, гимназияларда музей және өлкетану жұмыстарын ұйымдастырушы, тарих пәнінен оқытушы болу мүмкіндіктері бар.

Мамандықты бітіруші түлектер еңбек нарығында жұмыс берушілердің талаптарына сәйкес өз ісінің маманы болу керек, жаңа ақпараттық технологияларды, жасанды интеллект білу қажет, бәсекелестікке қарсы тұруы тиіс (Мастеница, 2013: 250).

Музей саласындағы мамандар адамзат қоғамының даму ерекшелігі мен заңдылығын, әлемдік музей жүйесінің қалыптасу тарихы мен дамуын, әлемдік өнер тарихының кезеңдері мен ерекшеліктерін, Қазақстан халықтарының ұлттық материалдық және рухани мәдениетін, музей мекемелерінің ерекшелігі мен қызметін, мәдениет саласындағы, музей ісі мен ескерткіштерді қорғау мәселесіндегі заңдық және нормативтік актілер мен құжаттарды білу міндетті (Ишанова, 2021).

Тәжірибеде мамандар музей мекемелерінің шығармашылық қызметіне араласу, өнеркәсіптік және ғылыми музей құжаттарын зерттеу, тарихи-мәдени маңызы бар музей заттарының сараптамасын жасау, мәдениет саласындағы мемлекеттік органдардың жұмысын ұйымдастыру, орта білім беру мекемелерінде педагогикалық қызмет атқаруы қажет (Кулемзин, Родионова, 2012: 143).

Бітіруші түлектер музей мамандығының шеберлігін, оқытудың жаңа әдістерін үйреніп шығады. Әр курс сайын өтілетін музейлік тәжірибе кезінде ғылыми қор жұмысына, реставрация есебіне, көрмелерге, экскурсия жұмысына қатысады. «Музеолог бағдарламасымен» танысып, енгізу ережелерімен танысады. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, әртүрлі тақырыпта жазылған ғылыми каталогтар жасауға, халықаралық және республикалық ғылыми конференцияларға қатысуға болады. 2026 жылы Қазақстан музейлері атты онлайн курс ашылды. Білім алушылар онлайн курсты өту арқылы білімдерін жетілдіріп, біліктіліктерін арттырды (Мейірманова, Байгунаков, 2026).

Республика бойынша барлық музейлерде Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің музей мамандығы бойынша түлектері қызмет етеді. Музей басшыларының оларға оң баға беріп отыр. Бұл университетің білім деңгейінің дұрыстығын көрсетеді (Қозғанбаева, 2016).

Қорытынды. Қазақстанда музей ісі және ескерткіштерді қорғау мамандығын даярлау мен жұмыспен қамту мәселесі мәдени саясаттың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. 2003 жылдан бастап бұл мамандықтың институционалдық негізі қаланып, жоғары оқу орындарында жүйелі білім беру бағдарламалары іске қосылды. Халықаралық аккредитация, ғылыми-зерттеу орталықтарының құрылуы және PhD бағдарламасының ашылуы – саланың дамуындағы елеулі жетістіктер. Сонымен қатар, еңбек нарығында бұл мамандарға деген сұраныс артып келе жатқанымен, аймақтық музейлер мен ескерткіштерді қорғау мекемелерінде кадр тапшылығы әлі де сезіледі. Жұмыспен қамту жүйесі толық қалыптаспағандықтан, түлектердің бір бөлігі мамандығы бойынша жұмысқа орналаса алмайды. Бұл мәселе мәдениет саласының стратегиялық дамуына кедергі келтіреді. Осыған байланысты, музей ісі және ескерткіштерді қорғау мамандығы даярлау мен жұмыспен қамту мәселесін шешу үшін: аймақтық музейлерді ғылыми-зерттеу процесіне кеңінен тарту, халықаралық ынтымақтастықты күшейту, еңбек нарығына бейімделген кадр саясатын жетілдіру қажет. Жалпы алғанда, Қазақстандағы музей ісі мен ескерткіштерді қорғау мамандығының қалыптасуы – мәдени мұраны сақтаудың, ұлттық тарихты дәріптеудің және қоғамның рухани дамуын қамтамасыз етудің маңызды алғышарты.

Әдебиеттер

- Simpson Andrew. Integrating university museums into Museum Studies programs // Conference proceedings: Awareness and Action. University Museums Today, September 25 - October 1. 2005. Uppsala, Sweden. P.85-92.
- Файзуллина Г. Музеология как наука: казахстанские реалии // Вестник КазНУ. Серия историческая. 2020. № 1(96). С. 126-136.
- Мәдени мұра бағдарламасы. Алматы, 2004. 158 б.
- Музееведение: учебник для высшей школы. 2-е изд. М.: Академический Проект, 2004. 560 с.
- Поляков Т.П. Музейная экспозиция: методы и технологии актуализации культурного наследия. М.: Институт наследия, 2018. 588 с.
- Сундиева А.А. Музейная профессия сегодня // Вестник РГГУ. 2007. № 10. С. 33-41
- Шляхтина Л.М. Современные музеи: идеи и реалии // Вопросы музеологии. №2(4). 2011. С.14-19.
- Шляхтина Л.М. Стратегии музееведческого образования в контексте развития музеологических идей // Труды Санкт-Петербургского государственного института культуры. 2013. С. 332-338.
- Мастеница Е.Н. Подготовка музеологов в условиях перехода на многоуровневую систему образования // Труды Санкт-Петербургского государственного института культуры. 2013. С. 248-254
- Кулемзин А.М., Родионова Д.Д. О формировании новой парадигмы подготовки музееведов // Вестник Кемеровского государственного университета. 2012. №2. С.74-77
- Родионова Д.Д., Насонов Современная профессиональная подготовка музейного специалиста // Профессиональное образование в России и за рубежом. 2015. №3. С.142-146
- Ишанова М. Моя профессия-музеевед // Информационно-библиотечный вестник. Ташкент: E-LINE PRESS, 2021. №1. 78-81
- Мустапаева Д. О. Қазақстандағы музей ісінің тарихы. Түркістан: Тұран, 2011. 200 б.
- Мейрманова Г.А. Байғұнаков Д.С. Қазақстан музейлері онлайн курс. 2026
https://open.kaznu.kz/courses/course-v1:KazNU+CS2024_C1+2026_C1/about
- Қозғанбаева Г.Б. Қазақстан музейлері. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 182 б.

References

- Simpson, 2005 – Simpson Andrew. Integrating university museums into Museum Studies programs // Conference proceedings: Awareness and Action. University Museums Today, September 25 - October 1. 2005. Uppsala, Sweden. P.85-92. (In Eng.).
- Faizullina, 2018 – Faizullina, G. Muzeologiya kak nauka: kazakhstanskiye realii [Museology as a science: Kazakhstani realities] // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. N.1(96). P. 126-136. (In Russ.).
- Madeni mura bagdarlamasy, 2004 – Madeni mura bagdarlamasy. Almaty, 2004. 158 p. (In Kaz.).
- Muzeeyevedeniye, 2004 – Muzeeyevedeniye: uchebnik dlya vysshey shkoly. 2nd ed. Moscow: Akademicheskii Proyekt, 2000. 560 p. (In Russ.).
- Polyakov, 2018 – Polyakov T.P. Muzeynaya ekspozitsiya: metody i tekhnologii aktualizatsii kulturnogo naslediya. M.: Institut naslediya, 2018. 588 p.
- Sundiyeva, 2007 – Sundiyeva A. A. Muzeynaya professiya segodnya // Vestnik RGGU. 2007. N.10. P. 33-41. (In Russ.).
- Shlyakhtina, 2011 – Shlyakhtina L. M. Sovremennyye muzey: idei i realii // Voprosy muzeologii, 2011. N.2(4). P.14-19. Shlyakhtina, 2013 – Shlyakhtina L.M. Strategii muzeeyevedcheskogo obrazovaniya v kontekste razvitiya muzeologicheskikh idey // Trudy Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kultury. 2013. P. 332-338. (In Russ.).
- Mastenitsa, 2013 – Mastenitsa E. N. Podgotovka muzeologov v usloviyakh perekhoda na mnogourovnevnyuyu sistemu obrazovaniya // Trudy Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kultury. 2013. P. 248-254. (In Russ.).
- Kulemzin, Rodionova, 2012 – Kulemzin, A.M., Rodionova, D.D. O formirovani novoy paradigmy podgotovki muzeeyevodov // Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta, 2012. N.2. P. 74-77. (In Russ.).
- Rodionova, Nasonov, 2015 – Rodionova, D. D., Nasonov, A. A. Sovremennaya professionalnaya podgotovka muzeynogo spetsialista // Professionalnoye obrazovaniye v Rossii i za rubezhom. 2015. N.3. P.142-146. (In Russ.).
- Ishanova, 2021 – Ishanova, M. Moya professiya – muzeeyevod // Infolib Informatsionno-bibliotchnyi vestnik. N.1. P. 78-81. (In Russ.).
- Mustapaeva, 2011 – Mustapaeva, D.O. Qazaqstandagy muzej isiniñ tarihy. Turkistan: Turan, 2011. 200 p. (In Russ.).
- Meirmanova, Baigunakov, 2026 – Meirmanova, G.A., Baigunakov, D.S. Qazaqstan muzeileri: onlain kurs. https://open.kaznu.kz/courses/course-v1:KazNU+CS2024_C1+2026_C1/about (In Kaz.).
- Kozganbaeva, 2016 – Kozganbaeva, G.B. Qazaqstan muzeileri. Almaty: Qazaq universiteti, 2016. 182 p. (In Kaz.).



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal

"Central Asian courier"

Has been issued as a journal since 2025

ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 2, pp. 282-296, 2026

Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI [Ввести МРПТИ]

[https://doi.org/10.64970/3105-](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_282-296)

[241X_2026_2_2_282-296](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_282-296)

FORMATION AND TRANSFORMATION OF THE CITY OF ALMATY IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Omarova Gulnar Alimbekovna

Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology

Almaty, Republic of Kazakhstan

Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-0583-1113>. E-mail: Gulomarova@rambler.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Omarova G.A., 2026

Abstract. Introduction. The article examines the socio-demographic processes that have been taking place in the city of Almaty since the late XIX-th and early XX-th centuries. The historical stages of the city's formation from the Vernyi fortress to the end of the 30s of the XX century are analyzed. The purpose and objectives of the study. The main purpose of the article is to study the dynamics of the demographic state of the urban population according to the population censuses of 1897, 1926 and 1939. Materials and methods. The authors were guided by the principle of historicism, as well as the fundamentals of the theory of knowledge. The methodological and theoretical basis of the research was the identification of dialectical patterns of historical and demographic development. The research uses methods of statistical analysis, comparison, generalization, systematic approaches, etc. Results. According to chronological and thematic principles, three periods are considered. The first one originates from the foundation of the Verny Fortress (1854) to the First All-Russian Population Census in 1897. The second one covers the difficult time in social terms before the All-Union Population Census of 1926. The third concerns the inter-census period from 1926 to 1939. At this moment, the city of Alma Ata takes on the first outlines of the future capital of Kazakhstan. Conclusions. As a result of the study, the dynamics of population growth in Almaty was traced. The number of residents of the city was affected by the transfer of the capital, which occurred primarily due to political factors and took place despite its remoteness from other vital centers of the republic, frequent earthquakes and mudflows, the uncertainty of the industrial profile of the city, the inaccessibility of railway tracks at that time, etc. Like other cities of the republic, Almaty has experienced a demographic catastrophe several times. The city was involved in all the state-political transformations in the 20-30s of the XX century. Such as industrialization, collectivization, NEP, and the elimination of illiteracy. The factors that affected the city at the beginning of the century were the growth of professional skills and the socio-cultural level of the population due to the opening of new jobs through the construction of factories in the light and food industries, educational and cultural institutions, etc.

Key words: Vernyi, Alma-Ata, Almaty, city, demography, census, migration, national composition.

For citation: Omarova G.A. Formation and transformation of the city of Almaty in the 19th – early 20th century // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 282-296. (In Eng.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_282-296

XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы Алматы қаласының қалыптасуы мен трансформациялануы

Омарова Гүлнар Әлімбекқызы

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты

Алматы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-0583-1113>. E-mail: Gulomarova@rambler.ru

Аңдатпа. Кіріспе. Мақалада Қазақстанның экономикалық, ғылыми, мәдени, қаржы орталығы болған және болып қала беретін ең ірі мегаполисі Алматы қаласы халқының XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы демографиялық дамуы қарастырылған. Алматы қаласының қалыптасу тарихының негізгі кезеңдері талданып, оның Верный бекінісі ретінде іргетасы қаланған уақыттан бастап, XX ғасырдың 30-жылдары Қазақ КСР-інің астанасына айналғанға дейінгі дамуы қарастырылды. XIX ғасырдың ортасынан бастап, Қазақстан аумағында, әсіресе қалаларда, саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістер бірінен соң бірі жүріп, өңірдің әлеуметтік-демографиялық жағдайына айтарлықтай ықпал етті. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Мақаланың негізгі мақсаты 1897, 1926 және 1939 жылдардағы халық санағы бойынша қала халқының өсіп-өнуін демографиялық тұрғыда зерттеу. Материалдар мен әдістер. Нәтижелер. Хронологиялық және тақырыптық қағидаларға сүйене отырып, мақала үш кезеңді қарастырады (1854-1897 жж., 1897-1926 жж. және 1926-1939 жж.). Бірінші кезең Верный бекінісінің қалануынан бастап, 1897 жылы жүргізілген I Бүкілресейлік жалпы санаққа дейінгі аралықтағы Верный халқының құрамында болған өзгерістерді қамтиды. Екінші кезең 1897 жылғы санақ пен 1926 жылғы Бүкілодақтық санақ аралығындағы қала халқының өсіп-өнуін зерделейді. Үшінші кезең 1926 жылдан 1939 жылға дейінгі кезеңді қамтиды. Осы кезеңдегі Алматы қаласы Қазақстанның болашақ астанасының алдағы 70 жылға арналған алғашқы келбетін көрсетеді. Тұжырымдар. Зерттеу нәтижесінде Алматы қаласы халқының өсу динамикасы мен әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер көрсетіледі. Қала тұрғындарының санына қолайлы климаттық жағдайлар әсер етті. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында болған жойқын жер сілкіністеріне қарамастан Қызылордадан астана ауыстырылды. Республикадағы басқа қалалар сияқты, Алматы да бірнеше демографиялық дағдарысты бастан өткерді. Қала 1920–1930 жылдардағы мемлекеттік-саяси өзгерістердің орталығында болып, ЖЭС саясаты, сауатсыздықты жою, индустрияландыру, ұжымдастыру секілді реформалардың әсерін сезінді және олардың дағдарыстық салдарларын бастан кешірді. Дегенмен, XX ғасырдың басында халықтың әлеуметтік-мәдени мен кәсіби деңгейінің өсуі байқалды. Бұл білім беру және мәдени мекемелердің ашылуы, зауыттар мен фабрикалардың, темір жолдың салынуы арқасында мүмкін болды.

Түйін сөздер: Верный, Алма-Ата, Алматы, қала, демография, санақ, көші-қон, ұлттық құрам.
Дәйексөз үшін: Омарова Г.А. XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы Алматы қаласының қалыптасуы мен трансформациялануы // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 282-296 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_282-296

ФОРМИРОВАНИЕ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ГОРОДА АЛМАТЫ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Гүлнар Алимбековна Омарова

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

Алматы, Республика Казахстан

Научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-0583-1113> E-mail: Gulomarova@rambler.ru

Аннотация. Введение. В статье рассмотрены социально-демографические процессы, происходившие в городе Алматы с конца XIX - начала XX веков. Проанализированы исторические этапы становления города от крепости Верный до конца 30-х годов XX века. Цель и задачи исследования. Основной целью статьи является исследование динамики демографического состояния городского населения по данным переписей населения 1897, 1926 и 1939 годов. Материалы и методы. Авторы руководствовались принципом историзма, а также основами теории познания. Методолого-теоретической основой исследования стало выявление диалектических закономерностей историко-демографического развития. В исследовании применены методы статистического анализа, сравнения, обобщения, системный подходы и др. Результаты. По хронологическому и тематическому принципам рассмотрено три периода. Первый берет свое начало от основания крепости Верный (1854 г.) до Первой Всероссийской переписи населения 1897 года. Второй охватывает тяжелое в социальном плане время до Всесоюзной переписи населения 1926 года. Третий затрагивает межпереписной промежуток с 1926 года по 1939 год. В этот момент город Алма-Ата приобретает первые очертания будущей столицы Казахстана. Выводы. В результате исследования была прослежена динамика роста населения города Алматы. На численность жителей города повлиял перенос столицы, который произошел вследствие в первую очередь политических факторов и состоялся несмотря на отдаленность от других жизненно важных центров республики, частые землетрясения и селевые потоки, неопределенность промышленного профиля города, на тот момент труднодоступность железнодорожных путей, и др. Как и другие города республики Алматы несколько раз пережил демографическую катастрофу. Город был вовлечен во все государственно-политические преобразования в 20-30х годах XX века. Такие как индустриализация, коллективизация, НЭП, ликвидация безграмотности. Факторами, сказавшимися на городе в начале века, стали рост профессиональных навыков и социокультурного уровня населения за счет открытия новых рабочих мест путем строительства фабрик легкой и пищевой промышленности, общеобразовательных и культурных учреждений и др.

Ключевые слова: Верный, Алма-Ата, Алматы, город, демография, перепись, миграция, национальный состав.

Для цитирования: Омарова Г.А. Формирование и трансформация города Алматы в конце XIX – начале XX вв. // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. 282-296. (На англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_282-296

Introduction. Almaty, which held the status of the capital of Kazakhstan throughout its formation and development, holds a special place in historical demography. It is not only a major metropolis but also the largest city in the republic, evolving in many directions, primarily as the financial and cultural center of the country. Studying the multifaceted nature of the former capital has become one of the pressing issues in the exploration of urbanization processes, not only in historical science but also in applied research. For a deeper understanding of the city's history, it is certainly necessary to examine its socio-economic and cultural development. An integral component of such research involves studying the demographic situation and ethnic composition, as well as the historical consequences of migration. Currently, investigating the features of the historical-demographic development of Almaty in retrospect is of great significance.

The scientific novelty of the article lies in examining the features of the dynamics of formation and development of the nearly thousand-year-old city of Almaty from a demographic perspective. It investigates population changes in the ethnic, gender-age, educational, professional,

and social composition of the population, natural growth, as well as migration processes during the second half of the 19th and early 20th centuries. New statistical data from previously unstudied archival documents and other sources are introduced into scholarly discourse.

The article analyzes the main indicators of population growth in the city of Almaty from 1854 to 1939, as recorded in nationwide population censuses. This growth occurred as a result of socio-economic transformations and efforts aimed at the spiritual and cultural development of society during the second half of the 19th century to the 1930s. It should be noted that, until now, the military-administrative policy of the Russian Empire in Semirechye (Zhetysu) regarding demographic issues has not been the subject of specialized research and has largely remained outside the focus of scholars.

Materials and Methods. The research was based on the latest achievements and fundamental developments recently used in domestic historical science. For instance, digitized documentary materials were utilized, from which new statistical information and data on the city's development were obtained. The study primarily employed numerous statistical data on the national, social, and gender-age composition of the city of Verny, as well as information on birth rates, mortality, and migration.

We obtained the primary information from materials stored in the collections of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), as well as from the repositories of the City Archive of Almaty. The acquired documents have revealed important information on the history of the city's formation-initially as a settlement, later as a fortress, and then as the city of Verny in the Semirechye Oblast. Specifically, documents discovered in collections No. 3 and No. 44 of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan provide detailed insight into key demographic aspects of the topic, which are introduced into scholarly circulation as important sources. It should be noted that the materials from collection No. 3 contain information on political events in the region that influenced the level of trade development, data on the social structure of the city's population, and details regarding the history of the construction of the Verny fortress.

Of great value are the holdings of the Central Statistical Administration under the Council of Ministers of the Kazakh SSR within the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), which contain documents of the Central Statistical Administration of the USSR. These materials pertain to the population size of Kazakhstan, data on its national and gender-age composition, natural and mechanical population growth, directions and rates of migration, among others. The article also utilizes valuable documentary collections and encyclopedias from the late 19th to early 20th centuries.

The materials of the Kazakh Central Executive Committee (KazCEC) were found in the National Archive of the Republic of Kazakhstan. Documents regarding administrative-territorial changes in Central Asia, particularly in the context of the national-state delimitation of 1924 when the borders between the Kazakh and Uzbek Autonomous Soviet Socialist Republics were defined, are stored in the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. The holdings of the State Planning Committee of the USSR (Gosplan USSR) were studied at the Russian State Archive of Economics.

In addition, the study draws on materials collected during research expeditions conducted by foreign scholars, as well as information from periodical publications. Data on the city of Verny are found in the travel accounts of the pre-revolutionary period concerning the Semirechensk Region of the Turkestan Territory, as well as in other sources. For example, publications such as Questions of Colonization, Turkestan Gazette, Proceedings of the Imperial Russian Geographical Society, and numerous other journals and newspapers contain summary reports, statistical data, and various reference materials (Questions of Colonization, 1907, etc.). Materials from the Reviews of the Semirechensk Region for the periods 1881–1886, 1888–1896, and 1899–1915 were used to characterize the population of Verny and to assess its political and socio-economic conditions (e.g., Review of the Semirechensk Region for 1881, etc.).

In analyzing the sources used in this study, new data and documents were incorporated and compared in order to achieve a deeper and more detailed examination of the historical and

demographic past of the city of Almaty. The comprehensive body of materials analyzed contributed to addressing the research problems formulated in the article.

The chronological framework of the study spans the period from the 1850s to 1939, during which the historical and socio-demographic development of the city of Almaty is examined.

The territorial scope of the research focuses on the city of Verny (Alma-Ata, Almaty), which at that time served as the administrative center of the Semirechensk Region and later became the capital of the Kazakh Soviet Socialist Republic.

Discussion. The history of the metropolis of Almaty has attracted the attention of scholars, travelers, government officials, and military personnel since the second half of the nineteenth century. Researchers examined the region from various perspectives, including economic, geographical, ethnographic, and others. Its strategically advantageous location provided officials of the Russian Empire with a convenient foothold for pursuing policies in southern Kazakhstan aimed at strengthening the imperial interests of Tsarist Russia in the Trans-Ili Alatau region.

The historiography devoted to the study of the city can be divided into several periods. Pre-revolutionary studies of the second half of the nineteenth century and the early twentieth century addressed the reasons for the construction of the Verny fortress, as reflected in the works of N.A. Ledenev (Ledenev, 1909:75), A. Ivanov (Ivanov, 1890: 98), N. Fredericks (Fredericks: 696), N.V. Sorokin (Sorokin, 1886: 361), and M.L. Yudin (Yudin, 1914: 956). During his travels in Central Asia, I. Zarubin published a number of travel notes in issues of *Russkii Vestnik* (Russian Herald) (Zarubin, 1879: 53). P. Kalitin and N.V. Sorokin, in their descriptions of Verny prior to the Revolution, addressed aspects of the everyday life of the mixed Russian–Kazakh city (Kalitin, 1890:80; Sorokin, 1886: 369-370). The traveler G.K. Gins drew attention to the customs and way of life of the local population (Gins, 1911: 700). The economy and trade of Verny were examined in the work of A.G. Rotchev (Rotchev, 1870: 410-414).

Results. The existence of the settlement of Almatu along the Great Silk Road was discussed in the works of such scholars as V.N. Nastich (Nastich, 1993), T.V. Savelyeva (Savelyeva, 1995), K.M. Baipakov (Baipakov, 2004), and others. Throughout the twentieth century, archaeologists discovered artifacts within the city that confirm the existence of an ancient settlement on its territory. In the nineteenth century, Russian travelers, during the construction of the Verny fortress, noted in their accounts the history of the “Apple City”, which served as a station for Genoese merchants traveling to China. In 1879, I. Zarubin characterized the city of Verny as “the capital of the Semirechensk Region, built on the site of the indigenous settlement of Almaty” (Zarubin, 1879: 653). In his article on trade with Bukhara merchants, G. Potanin referred to eighteenth-century wintering settlements that he discovered “in Almaty and along the Talas River” (Potanin, 1868:22).

Intending to strengthen the authority of the Russian Empire in the Semirechensk Region in the mid-nineteenth century, the Governor-General of Western Siberia, G.Kh. Gasford, did not confine himself to the construction of fortresses in the region. By his order, the administrative headquarters of the Kazakhs of the Senior Zhuz was transferred to this area, with a proposal to station military units nearby.

The survey of the newly acquired territories was entrusted to Captain M.D. Peremyshlsky, who examined the northern slopes of the Alatau, including the areas of Talgar, the Bolshaya and Malaya Almatinka rivers, Kaskelen, and Shamalgan. In the course of searching for a suitable location, the Kazakh settlement of Almaty, situated on the left bank of the Malaya Almatinka River, was considered. This site was deemed advantageous from both strategic and economic perspectives. In his report to G.F. Gasford dated 8 August 1853, M.D. Peremyshlsky wrote: “When, together with Engineer Lieutenant Alexandrov, we visited the valley between the First and Second Almatinka rivers, we became convinced that this place, being extremely rich in forests and meadows and provided with irrigation channels for cultivation, surpasses Talgar and Issyk. Therefore, we decided that our future settlement would be Almaty. Moreover, if we settle in this location, the richest pastures and harvests of the Dulat clan will come under our control” (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. F.3. In.1. C.71. P.23].

The establishment of a network of military-administrative centers by the Russian Empire created broad opportunities for the colonization of the Ili region. In his memorandum no. 64, submitted to the Minister of War on 28 January 1854, an engineer of the department stated: "...not far from the fort, on a mountain at a distance of ten kilometers, there is a forest with straight-trunked trees, abundant and suitable for transportation and processing. In addition, there are slab stones of granite origin that may be used for the construction of foundations" (Central State Archive of the Republic of Uzbekistan, F. 715. In.1. C.15. P.82-84).

On 22 April 1854, in letter no. 2230, the acting Governor-General of Western Siberia, Yakovlev, proposed to the Minister of War, V.A. Dolgorukov, that the fortress be named "Verny" in the settlement of the Kazakhs of the Great Horde, a proposal that received official approval. Thus, in 1854, Russian military forces began the construction of the Verny fortress on the site of the ancient Kazakh settlement of Almaty.

The construction of the Verny Fortress and its transformation into a strong military base altered the economic situation of the region and played an important role in the development of trade. The territory of Verny gradually became a promising and secure hub for the transportation of goods from the interior provinces of Russia to the countries of Central Asia, while caravans from Central Asia delivered their merchandise to fortresses located farther along the Siberian Line. The site was advantageous not only from a military standpoint but also in terms of trade. This was noted in a report submitted by the Governor-General of Western Siberia, G.Kh. Gasford, to the imperial government. He emphasized that the new fortress would be of great strategic, political, and commercial importance: "Located in a fertile area beyond the Ili River, the Verny Fortress ... makes it possible to control caravan routes to Kashgar... to Tashkent and Kokand, and throughout the Semirechensk Region" (Goryacheva, 1956:103).

In 1855, the number of military Cossack settlers in the Verny fortress totaled 199 individuals, while in 1856 it amounted to 189. Among them, the number of commissioned officers was 3 in 1855 and 15 in 1856; non-commissioned officers numbered 7 and 15, respectively; Cossacks numbered 129 and 121; clerks, 9 and 11; musicians, 4 and 0; and teachers, 1 and 1. The reserve non-commissioned officers numbered 7 in both years, and reserve Cossacks, 39 and 41, respectively. The total population numbered 6,164 persons, including 4,322 men and 1,842 women. In terms of religious affiliation, there were 46 Catholics, 1 Lutheran, 44 Jews, and 33 Muslims (Galiev, 2004:54).

In 1856, the administrative center of the Alatau District was moved from Kapal to Verny. Local residents referred to the settlement as Almatinsk, but on 11 April 1867, by decree of Tsar Nicholas II, the Verny Fortress was granted the status of a "city" and officially became Verny. In the summer of 1867, the Turkestan General-Governorate was established, comprising the Syr-Darya and Semirechensk regions. The city of Verny was designated as the administrative center of the Semirechensk Region, and the first military governor of the region was appointed as General G.A. Kolpakovsky (The History of Almaty in Documents, 2008).

The annexation of the Semirechensk Region by Russia opened the way for the strengthening of Tsarist policies in the area, the construction of numerous military fortresses, the influx of Russian Cossacks into Kazakh lands, the seizure of Kazakh pastures, and other consequences. The Kazakhs of the Senior Zhuz were placed definitively under the colonial rule of the Russian Empire; in other words, the Russian Empire entered the Zhetysu region, preparing for further expansion. For this purpose, Zhetysu was transformed into a military base, and Verny became the largest fortress in the Kazakh steppe, housing a strong garrison equipped with the most modern military technology of the time. The garrison's task was not only to strengthen Russian imperial authority but also to maintain readiness for potential incursions into Central Asia. Regular Cossack troops were also deployed to suppress uprisings among the indigenous population.

From the second half of the nineteenth century, Verny became the administrative center of the Semirechensk Region. Since 1867, the City Development Committee operated here, serving as a temporary executive body of municipal governance. This committee was responsible for implementing the general city plan, regulating construction standards, and overseeing urban

improvements, including lighting and water supply. In addition to this committee, the city's administrative structure included key economic departments responsible for transport, healthcare, socio-economic affairs, and education, which were under the authority of the Verny City Head, the Verny City Administration, and the City Duma, among others.

In December 1867, with the permission of the Turkestan Governor-General, G.A. Kolpakovsky established a special committee for city construction. The committee was tasked with developing a plan for the new city as well as resolving issues related to land allocation. By the summer of 1868, the finalized project was sent to St. Petersburg for approval. According to the plan, the future city's territory was to include lands near the Bolshaya Almaty stanitsa, as well as land owned by the Cossacks near the stanitsa, for which the governor submitted a request to the Ministry of State Property to allocate land for construction. However, without waiting for project approval and the official allocation of plots, the city administration began construction of buildings in accordance with the plan.

The development of the city and the growth of its population were a constant concern for the municipal administration, particularly regarding the issue of water supply. In February 1868, Governor G.A. Kolpakovsky issued an order to the Verny City Development Committee: "As a measure of urban improvement and hygienic precaution in anticipation of spring, take steps to repair and keep the canals clean..." At the same time, he instructed the chairman of the District Cossack Administration to prohibit the disposal of "dirt and other waste" near the rivers and canals (The History of Almaty in Documents, 2008: 27).

According to L.O. Kostenko, in 1863 the Verny Fortress had a population of 6,164 individuals, including 4,322 men and 1,842 women. Regarding the religious composition of the population, the majority were Orthodox Christians; additionally, there were 137 Roman Catholics, 24 Protestants, 14 Jews, 702 Muslims, 203 Buddhists, and 28 Old Believers.

By 1871, a one-day population census was conducted, which recorded a doubling of the population to 12,637 people (8,186 men, 4,451 women), primarily due to an increase in the military. Regarding the social composition of the city's population, its main part consisted of merchants, petty bourgeois, military personnel, Cossacks, nobles, peasants, and others. Although the city was home to representatives of over 10 ethnicities and different religions, 60% of the city's population were Russian Cossacks. They were followed by Ukrainians, as well as Chuvash, Mordvins, and Cheremis (Mari) who had arrived from the Volga region. As for Tatars, in a separate Tatar settlement, along with them lived "Sarts" (Uzbeks) from Aulie-Ata, Chimkent, Tashkent, Kokand, and Kazakhs.

There were 17 enterprises operating in the city. The distillery employed 145 people, producing 45,000 buckets of wine per year, with an annual income of 171,000 rubles. The 5 workers at the brewery produced 1,755 buckets of beer, generating an annual income of 2,540 rubles. In total, there were 3 tanneries, 11 brick factories, and 1 distillery. These factories employed 265 people. The revenue from their annual production amounted to 270,638 rubles. Trade was also well-developed in the city, with two large and small bazaars comprising 390 shops.

Verny consisted of the Alma-Atinskaya stanitsa (the old part of the city), the Tatar settlement, where buildings were constructed from spruce logs, and the new, developing city made of stone and brick houses. Both the old and new parts of the city were properly planned. The streets were straight, level, and wide, and trees were planted in many places (though very rarely) (Kostenko, 1880: 420).

At the request of the military governor, two rows of trees were planted along all boulevards. As early as 1856, on the initiative of G.A. Kolpakovsky, the horticulturist Mark Krestopenko created a plan and laid the foundations for the Verny State Garden (now the Central Recreation Park).

On May 28, 1887, an earthquake occurred in the Verny region. Most buildings were destroyed, and 329 people died, including 161 in the city itself. In an urgent letter to the Governor-General of the Steppe Krai, G.A. Kolpakovsky, the military governor of the Semirechye region, A.Ya. Frieden, reported the following: "A severe earthquake, occurring around five o'clock in the

morning, destroyed many buildings in Verny, among them: churches, gymnasiums, the governor's house; the hospital was completely destroyed, resulting in enormous damage. Many wounded and frightened residents are wandering the streets. Necessary measures are being taken, and troops have been called in to maintain order. As of 11 o'clock, 112 people are known to have died, most of them children. The information is still incomplete. Minor tremors continue..."

Following the 1887 earthquake, two other major earthquakes occurred in the Semirechye region and the vicinity of Verny in 1889 and 1910. These events significantly influenced the proposal to relocate the city from the mountains to the Ili River. However, Governor Kolpakovsky was categorically opposed. In his report to the Russian Emperor, Senator V.K. Plehve stated that Governor G.Kh. Kolpakovsky "treated the letter of support from the Duma with respect and very resolutely insisted that the regional city remain in its former location." After lengthy debates, it was decided to leave the city where it had originally been situated (Satenova, 2014: 219-226).

The Semirechye region and its administrative center, Verny, like other cities in Kazakhstan, had their own unique developmental characteristics. Since the period of Tsarist colonization, the city underwent various political, social, and economic transformations. As a result, the population size and its ethnic, gender, and age composition were constantly changing, while the educational level of the city's inhabitants gradually improved. Due to Verny's favorable natural conditions, migration processes increased. Consequently, indicators of both mechanical and natural population growth steadily rose.

From the 1870s–1880s, the history of the Semirechensk Oblast represented the history of a region continuously populated by various ethnic groups. Seeking to consolidate its presence in Zhetysu, the tsarist government pursued a deliberate policy of settling the area with representatives of diverse peoples. During this period, alongside Russian, Ukrainian, and Belarusian peasants from the central province of the Russian Empire, refugees from China and Eastern Turkestan—namely Uyghurs and Dungans—also migrated to the territory of the Semirechensk Oblast. The resettlement of these ethnic groups, in turn, affected the demographic situation and significantly influenced the living conditions of the indigenous titular population.

On February 9, 1897, the First All-Russian Population Census was conducted, encompassing the Kazakh Steppe as well. The program of this first and only census of the Russian Empire was developed by the renowned scholar and traveler P.P. Semenov-Tyan-Shansky and was carried out in the interests of the tsarist administration.

A comparison of the ethnic composition of the urban population with that of the oblast as a whole shows that the Semirechensk Oblast had a population of 987,863 people, of whom 93.6% (924,889 persons) resided in rural areas and only 6.3% (62,974 persons) lived in towns. In the overall ethnic structure of the oblast's population, Kazakhs predominated, numbering 794,815 persons (80.4%). Among other ethnic groups, Russians ranked second with 95,465 people (9.66%), followed by Taranchis with 55,999 (5.6%), Sarts with 14,895 (1.5%), and Tatars with 8,353 persons (0.84%) (Kudaibergenova, 2015: 14).

More detailed information on the population of the city of Verny at the end of the nineteenth century is also available from the results of the aforementioned census. At that time, Verny had a population of 22,744 people, of whom 54.3% (12,344 persons) were men and 45.7% (10,400 persons) were women. These data indicate a significant predominance of men in the city's population. According to the 1897 census, Verny was inhabited by representatives of several ethnic groups, including Russians, Kazakhs, Taranchis, Dungans, Sarts, Poles, Germans, and Tatars. Their ethnic affiliation was determined on the basis of native language, customs, traditions, styles of dress, and modes of economic activity. In contrast to the overall population structure of the oblast, Russians predominated in Verny, numbering 14,511 persons (63.8% of the city's population), followed by Taranchis (Uyghurs) with 1,970 persons (8.6%), Kazakhs with 1,869 persons (8.2%), Sarts with 1,582 persons (6.9%), and Dungans with 1,220 persons (5.3%).

The central street of Verny was Kolpakovsky Street. In its lower section stood the Gostiny Dvor (guest courtyard), which offered a wide range of foreign and locally produced goods, while the upper section housed well-known drinking establishments, breweries, and mills owned by the

heirs of A. S. Gavrilov, as well as the industrial facilities of the merchants V. P. Kuznetsov and N. I. Ivanov. In the city center were located the buildings of Verny's state institutions, along with a beautifully constructed Orthodox cathedral surrounded by one- and two-story residential houses. Thus, all major and socially significant structures were concentrated along a single main street. Gradually, the city was built up and expanded westward.

By 1913, the population of Verny had reached 41.4 thousand inhabitants. No substantial changes occurred in its social composition, occupational structure, gender distribution, or age and ethnic composition. Nevertheless, as a result of major social upheavals-such as the First World War (1914–1918), the national liberation uprising of 1916, and the subsequent Civil War and "Red Terror," which caused enormous human losses-the population, especially the male population, declined significantly. Under the impact of these severe hardships, people fell into a state of depression, and living conditions deteriorated sharply.

These developments affected the sex and age structure of the population: declining birth rates and rising mortality led to a substantial reduction in the natural increase of the urban population. The prerevolutionary events unfolding in the political and social spheres brought about changes in the social structure of the city's population.

Population growth in Verny between 1897 and 1916 was not uniform. During certain periods, both increases and declines in population numbers can be observed.

Table 1. Population Dynamics of the City of Verny from 1887 to 1916 (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, 41:1). F. 103. In.1. C.1. P.1–262).

City of Verny	Years	Male	Female	Total
	1887	12 344	10 400	22 744
	1901	14 629	11 526	26 155
	1909	11 746	9 617	21 363
	1910	12 667	11 840	24 507
	1913	22 761	18 605	41 366
	1914	23 436	20 339	43 775
	1916	16 499	17 576	34 075

As can be seen from the table above, during the period from 1897 to 1916 -the first two decades following the First All-Russian Population Census of the Russian Empire-the population of the city increased from 22,744 to 34,075 people, that is, by 11,331 inhabitants. Despite the overall growth of the urban population, between 1901 and 1909 the number of residents declined by 4,782 persons. Compared with 1914, the population in 1916 decreased by 9,700 people and amounted to 34,075 urban residents.

In the 1920s–1930s, the Kazakh people experienced the catastrophic consequences of Soviet transformations, which undoubtedly led to severe demographic decline. Large numbers of migrants replenished the ranks of urban residents during the famine periods of 1921–1922 and 1931–1933. Those arriving from villages and auls sought any means of earning a livelihood in the city, primarily at construction sites of administrative buildings and private houses. However, the concentration of workers under poor sanitary conditions at large construction sites led to the widespread spread of infectious diseases, which subsequently affected the urban population as a whole. According to statistical data, approximately 3,500 people were infected with malaria annually. Due to the high incidence of disease among the residents of the small town, the sanitary-bacteriological institute dispatched medical instructors to deliver public lectures, and anti-malaria measures were implemented: the entire population underwent medical examinations, and patients were treated until full recovery.

The population census conducted in 1926 was the second Soviet census and the first All-Union census. The questions included in the census schedules were similar to those of the 1920 census and characterized the population by sex, age, nationality, native language, and place of birth. In addition, questions addressed unemployment, its duration, secondary employment, the

respondent's social status, occupation, and place of work. In the 1926 census, the methodology of census-taking was specially developed and carefully refined (Table 3).

Table 2. Ethnic Composition of the Population of Almaty According to the 1926 Census (All-Union Population Census, 1928: 2).

Ethnicity	Population	Share of Total Population %
Russians	24996	55,1
Kazakhs	3006	6,6
Ukrainians	4870	10,7
Tatars	2321	5,1
Uyghurs	5459	12,0
Jews	-	-
Mordvins	131	0,3
Belarusians	217	0,5
Uzbeks	1611	3,6
Other Ethnicities	2784	6,1
Total	45395	100,0

The methodology for collecting census responses, including those related to migration, was more elaborate and carefully designed. From the standpoint of methodology and organization, the census employed the most advanced international scientific and practical achievements in population enumeration. The preparation of the census program and the organization of its implementation were headed by O.A. Kvitkin, a graduate of the Sorbonne University (Paris), a mathematician who also studied at the medical faculty of Moscow State University and practiced as a physician. The materials of this census comprised 56 volumes and were fully published between 1927 and 1933. Kazakhstan was covered in Volume (Kudaibergenova, 2015: 96).

According to the results of the 1926 census, the numerical strength of the major ethnic groups in the city of Alma-Ata was as follows: Russians-24,996 persons (55.1%) of the city's total population; Kazakhs-3,006 persons (6.6%); followed by Ukrainians-10.7%, Uyghurs-12.0%, Tatars-5.1%, Uzbeks-3.6%, Belarusians-0.5%, Mordvins-0.3%, and representatives of other ethnic groups-6.1%.

An analysis of the first intercensal period shows that in 1897 the city of Verny had a population of 22,744, whereas by 1926 the city of Alma-Ata recorded a population of 45,385, thus increasing by 22,641 persons between the two censuses. In 1897, Kazakhs numbered 1,869 persons, accounting for only 8.2% of the city's population. In urban areas, Russians constituted the majority, followed by Uyghurs, Dungans, Tatars, and other ethnic groups. According to the 1897 data, Russians accounted for 58.3% of the population of Verny, while in 1926 their share stood at 55.1%. Although the proportion of Russians began to decline, they continued to constitute the majority of the city's population. The share of the Uyghur population also increased: from 8.4% in 1897 to 8.7% in 1926. In both absolute numbers and relative proportion, Uyghurs ranked second after Russians and outnumbered the Kazakh population.

According to the protocol of the People's Commissariat of Communal Economy of the RSFSR dated February 26, 1932, a governmental commission was established to examine the advisability of maintaining the capital of the Kazakh ASSR in the city of Alma-Ata, in view of a number of unfavorable factors. At the same time, a letter was sent by the authorized representative of the People's Commissariat of Railways and Communications under the Council of People's

Commissars of the RSFSR to the People's Commissar of Communal Economy, N. P. Komarov. The letter noted that although Alma-Ata held the status of the capital, it was located on the periphery and remained disconnected from the republic's main regions. All major railway junctions of the Kazakh Republic bypassed Alma-Ata; the nearest railway line was located 10 kilometers from the city. Furthermore, the city lacked a base for the development of heavy industry, the construction of pipelines was difficult, and other infrastructural limitations were present. Alma-Ata was situated in unfavorable seismic conditions and had experienced mudflows and extensive marshland. Building construction was limited to no more than two stories. Given that the location of the capital of the Kazakh SSR was of not only technical but also political significance, the commission was tasked with assessing the advisability of further development and construction in the city of Alma-Ata (National Archive of the Republic of Kazakhstan, F.314. In.1. C.7426. P.2-7).

According to the 1936 decree of the Council of People's Commissars (SNK) of the RSFSR, the planned population capacity of the city was set at 300–320 thousand inhabitants. The main industrial zone was located in the northwestern part of the city, south of the Tashkent Highway. Knitting and garment factories, as well as the printing house, were situated within residential districts, while the biocombinat was relocated beyond the city limits. The settlement near the Alma-Ata railway station was preserved as an independent satellite with a population of 25 thousand people. An area designated for individual workers' housing construction was planned to the southwest of the Bauman Grove, with a projected population of 10 thousand residents.

In addition to the Central Park of Culture and Leisure, the establishment of ten parks was planned, both on the city periphery and within residential areas. Given the city's susceptibility to mudflows, a comprehensive set of measures for protection against debris flows was envisaged. The water supply system was based on water intake from the Bolshaya Almatinka River. The city's sewerage system was also planned, with treated wastewater intended for irrigation of agricultural lands located north of the city.

Seismic conditions were taken into account, with 15–20% of the territory allocated for development under these constraints. Construction was limited to three-story brick buildings and two-story wooden buildings. Population density was projected at 250–275 persons per hectare in areas with three-story brick construction, and 175–200 persons per hectare in districts dominated by two-story buildings. The construction of the Almaty II railway station was planned, with its location as close as possible to the Tashkent Highway (National Archive of the Republic of Kazakhstan, F.482. In.10. C.7426. P.29).

In order to develop anti-seismic measures incorporated into the construction of Alma-Ata and methods of protection against mudflows, specialists from the Academy of Sciences of the USSR were involved. It was considered expedient to assign the city an economic profile focused on the development of light and food industries and to locate industrial facilities in accordance with a territorial distribution scheme oriented toward the northern direction (National Archive of the Republic of Kazakhstan, F.482. In.10. C.7426. P.15).

According to statistical data, demographic growth was expected not only in Alma-Ata, which had acquired the status of the capital, but also in its suburban areas, where housing construction was underway due to the concentration of population. It was anticipated that the city's population would double within three years; however, the rapid demographic growth did not correspond to the prevailing socio-economic conditions, resulting in a decline in living standards.

Between 1929 and 1938, the number of arrivals amounted to 396,601 persons, while the number of departures totaled 180,521 persons. As a result, the mechanical population increase reached 216,080 persons, demonstrating a positive migration balance (Table 3).

Table 3. Migration Processes in the City of Alma-Ata, 1927–1938 (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, F.698. In.14. C.204. P.2-4).

Years	Arrivals	Departures	Net Migration
1928	-	-	1238

1929	9600	2820	6780
1930	31677	13268	18409
1931	37706	14695	23011
1932	55192	15521	39671
1933	24696	9674	15022
1934	9605	5584	4021
1935	55168	20379	34789
1936	58067	24212	33855
1937	59820	28100	31720
1938	55070	46268	8802
Total	396601	180521	216080

Let us present the general figures for population growth in the city of Alma-Ata during the 1930s. At the beginning of 1929, the city had approximately 50 thousand inhabitants; in 1930 the population reached 108,200, in 1931-115 thousand, in 1932-132,594, in January 1933-167,662, and in December 1933-170,683. Thus, an increase of more than twofold primarily resulted in an acute housing shortage.

Representatives of the Russian ethnic group accounted for 72.21% of the total population of the city, Kazakhs for 11.1%, Ukrainians for 7.23%, Tatars for 2.6%, Uyghurs for 1.38%, Belarusians for 0.63%, and Dungans for 0.27% (Russian State Archive of the Economy, Fund 1562, Inventory 336, File 391, Sheets 1–5). By 1939, the population of the capital of the Kazakh SSR had increased from 45.3 thousand in 1926 to 264.9 thousand people, that is, by a factor of 5.8, and by 11.6 times compared to 1897.

The crude birth rate in Alma-Ata in 1939 amounted to 34.38 per 1,000 population. According to available data, 7,926 infants were born in 1939; among them, 5,746 were born to mothers under the age of 30, accounting for 72.5% of the total number of births. The number of abortions recorded in Alma-Ata in 1939 totaled 2,693, which represented 33.9% of the number of live births; of these, 455 cases were classified as criminal abortions. Of all recorded abortions, only nine cases were referred to the prosecutor's office. By comparison, in 1937 there were 2,166 abortions, and in 1938 there were 2,152, including 133 criminal cases; only three cases were transferred to the prosecutor's office.

The marriage rate in Kazakhstan in 1939 stood at 6.8 per 1,000 population, while in Alma-Ata it reached 7.28 per 1,000 population; the divorce rate amounted to 1.2 per 1,000 population (Russian State Archive of the Economy, F.1562. In.20. C.148. P. 1-33).

At the beginning of the twentieth century, literacy levels among Kazakhs were low. Prior to the 1917 Revolution, there were only 20 schools in the city of Verny, including two gymnasiums, with a total enrollment of approximately 3,000 pupils. These schools and gymnasiums primarily provided religious education. There were no kindergartens at all. In 1917, the first children's playground was opened in Verny, which later evolved into a kindergarten (Vershinin, 1936:4).

After 1917, systematic efforts to eradicate illiteracy began, including adult literacy programs and the establishment of so-called "Red Yurts." From early 1918, literacy courses were opened in Verny. The city councils of workers' and soldiers' deputies adopted special resolutions allocating the necessary funds for these purposes. In the 1920s, a commission for the eradication of illiteracy was established under the city department of public education. This commission first conducted a census of illiterate residents, trained teachers for their instruction, and provided them with teaching materials.

In 1931, the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR adopted the decree "On Compulsory Seven-Year Education," which led to a significant increase in the number of schools—from 24 in 1927 to 58 by 1940. In addition, secondary specialized educational institutions (technical schools and vocational schools) were opened in Alma-Ata; by the 1930s, their number had reached six. Institutions of higher education were also established: in 1928, the present-day Abai Almaty State Pedagogical Institute; in 1929, the Kazakh Veterinary Institute; in 1930, the Agricultural

Institute; in 1931, the Medical Institute; and in 1932, the Mining and Metallurgical Institute. In 1934, the S. M. Kirov Kazakh State University began its operations.

The network of secondary educational institutions continued to expand: by 1939 their number had reached 51, and student enrollment increased to 10.9 thousand. Approximately 19 secondary educational institutions were located in Alma-Ata, with a total of 4.5 thousand students. The number of general education schools in the capital increased 2.7 times between 1926 and 1939 (from 27 to 60). The number of teaching staff rose from 190 to 1,327 persons, that is, sevenfold, while the number of students increased from 4.9 thousand to 38.7 thousand, representing a 7.8-fold growth (Encyclopedia of Almaty, 1996: 316).

Conclusion. This article examines and analyzes changes in the population size and composition of the city of Alma-Ata, considers indicators of external and internal migration, and assesses their historical consequences.

Between 1854 and 1939, the country underwent a series of significant transformations. On the site of the medieval settlement of Almaty, the fortress of Verny was built to consolidate the interests of the Russian Empire in the Semirechye region. Gradually, the city began to grow, attracting settlers from Russia. In the streets of Verny, Kazakhs could be seen in traditional costumes, while Russian clerks drove carts. Over time, the city's infrastructure steadily improved.

In 1929, the capital was moved from Kzyl-Orda to Alma-Ata, which brought about profound changes. The city's population increased significantly, educational levels gradually improved, and key economic indicators rose. People from all over the Kazakh SSR began to concentrate in the capital.

The population growth of the city was driven primarily by external migration rather than natural increase. It was natural that major urban centers of the republic grew due to arrivals from other republics, including Russians, Ukrainians, Belarusians, Tatars, as well as Dungans and Uyghurs arriving from China. Russian became the common language of communication and the language of administrative documentation. In higher and secondary specialized educational institutions, particularly in technical, medical, and economic fields, instruction was conducted using Russian textbooks, and therefore Russian was the language of teaching. It can be said that Soviet-era Alma-Ata became a center of Russification of the Kazakhs. A policy of peace and interethnic harmony was actively pursued, continuing into the early twentieth century.

For nearly 70 years, the city of Alma-Ata (renamed from Verny in 1921), and later Almaty (since 1993), held the status of the capital (until 1997). As the population of the Soviet republic grew, so did the number of enterprises, factories, schools, higher education institutions, medical facilities, hospitals, maternity wards, and children's clinics, and the city's infrastructure developed. Alongside socio-economic growth, the population increased, and its intellectual and cultural level rose.

Subsequently, by the 1989 census, the city's population would grow from 45,000 to 1 million, increasing twenty-fourfold. The city became a hub of architecture, well-developed urban planning, politics, science, education, culture, industry, and transportation. In the USSR, there were 15 cities with populations exceeding one million: Moscow, Leningrad, Kyiv, Minsk, Omsk, Sverdlovsk, Tashkent, Baku, Gorky, Yerevan, Kazan, Kuybyshev, Tbilisi, Kharkiv, Chelyabinsk, and Alma-Ata (Russian State Archive of the Economy, F.1562. In.336. C.391. P.5).

Sources

NA RK – National Archive of the Republic of Kazakhstan
 RGAE RF – Russian State Archive of the Economy
 CGA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 CGA RUz – Central State Archive of the Republic of Uzbekistan

Литература

Байпаков К.М. Жетысу в древности и средневековье: урбанизация и средневековый город Алматы // Shygys. – 2004. – № 1. – С.190-208

Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Алма-Ата, 1928. – 164 с.

Галиев В.З. Алматы, или укрепление Верное, с его окрестностями. Члена сотрудника Н.А. Абрамова. 23 мая 1864 года. Записки ИРГО по общей географии С-Петербург. 1867 // Туған өлке. – 2004. – № 1. – 51-58 с.

Гинс Г.К. Таранчи и дунгане // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. – Т. 125 (СХХV). – 1911. – СПб.: Типография А.С. Суворина. – С. 672–708.

Горячева А.А. Исторические предпосылки основания города Верного. // Ученые записки. КарГУ. Т.20. Серия история. – Алматы: КазГУ: Учеб. - педагог. изд., 1956. – 156 с.

Зарубин И. По горам и степям Средней Азии. Путевые заметки от Москвы до Кульджи (окончание) // Русский вестник. – Т. 144. – 1879. – Декабрь. – М.: Университетская типография (М. Катков). – С. 627–683.

Иванов А. Русская колонизация в Туркестанском крае // Русский вестник. Т. 211. 1890. Ноябрь. М.: Типография товарищества «Общественная польза». С. 226–244.

История Алматы в документах. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2008. – Т.1. – 320 с.

Калитин П. Ахал-Текинская экспедиция (начало) // Русский вестник. – Т. 208. – 1890. – Май. – М.: Типография товарищества «Общественная польза». – С. 79–112.

Костенко А.Ф. Туркестанский край. – Т.1. – СПб. – 1880. – 452 с.

Құдайбергенова А.И. Қазақстандағы халық санақтары / Қазақстан халқы: энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015. – 484 б.

Леденев Н.А. История Семиреченского казачьего войска. – Верный: Типография Семиреченского областного правления, 1909. – 828 с.

Настич В.Н. Алматы – неизвестный монетный двор XIII в. // Бартольдские чтения, год десятый: Тезисы докладов и сообщений. – М., 1993. – С.50-51.

Потанин Н.Г. О караванной торговле с Джунгарской Бухарией в XVIII столетии // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. 1868 (апрель–июнь). – М.: Университетская типография. – С. 21–113.

Ротчев А.Г. Очерки торговли Семиреченской области. 1868-1869 // Русский вестник. – Т. 90. – 1870. Ноябрь. – М.: Университетская типография (Катков и Ко). – 1870. – С. 407–428.

Сатенова М. Из истории г. Верного // Вестник АН РК. – № 2. – 2014. – С. 219-226.

Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау. – Алматы: Ғылым, 1994. – 216 с.

Сорокин Н.В. В горах и долинах русского Тянь-Шаня (начало) // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. – Т. 24 (XXIV). – 1886. – СПб.: Типография А.С. Суворина. – С. 360–386.

Фридерикс Н. Туркестан и его реформы. Из записок очевидца // Вестник Европы. Журнал Истории, политики, литературы. Четвертый год. Кн. 6. – 1869. Июнь. – СПб. – С. 691–712.

Юдин М.Л. Памяти М.Г. Черняева // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. – Т. 137 (СХХХVII). – СПб.: Типография -Т-ва А.С. Суворина «Новое время». 1914. – С. 941–956.

References

Bajpakov, 2004 — Bajpakov K.M. Zhetysu v drevnosti i srednevekov'e: urbanizacija i srednevekovyj gorod Almaty // Shygys. – 2004. – № 1. – S.190-208 (In Russ.).

Vsesojuznaja perepis' naselenija, 1928 — Vsesojuznaja perepis' naselenija 1926 g. – Alma-Ata, 1928. – 164 s. (In Russ.).

Galiev, 2004 — Galiev V.Z. Almaty, ili ukreplenie Vernoe, s ego okrestnostjami. Chlena sotrudnika N.A. Abramova. 23 maja 1864 goda. Zapiski IRGO po obshhej geografii S-Peterburg. 1867 // Tugan olke. – 2004. – № 1. – 51-58 s. (In Russ.).

Gins, 1911 — Gins G.K. Taranchi i dungane // Istoricheskij vestnik. Istoriko-literaturnyj zhurnal. – T. 125 (СХХV). – 1911. – SPb.: Tipografija A.S. Suvorina. – S. 672–708 (In Russ.).

Gorjacheva, 1956 — Gorjacheva A.A. Istoricheskie predposylki osnovanija goroda Vernogo. //Uchenye zapiski. KarGU. T.20. Serija istorija. – Almaty: KazGU: Ucheb.- pedagog. izd., 1956. – 156 s. (In Russ.).

Zarubin, 1879 — Zarubin I. Po goram i stepjam Srednej Azii. Putevyje zametki ot Moskvyy do Kul'dzhi (okonchanie) // Russkij vestnik. – T. 144. – 1879. – Dekabr'. – M.: Universitetskaja tipografija (M. Katkov). – S. 627–683. (In Russ.).

Ivanov, 1890 — Ivanov A. Russkaja kolonizacija v Turkestanskom krae // Russkij vestnik. T. 211. 1890. Nojabr'. M.:Tipografija tovarishhestva «Obshhestvennaja pol'za». S. 226–244. (In Russ.).

Istorija Almaty v dokumentah, 2008 — Istorija Almaty v dokumentah. – Almaty: Qazaq jenciklopedijasy, 2008. – T.1. – 320 s. (In Russ.).

Kalitin, 1890 — Kalitin P. Ahal-Tekinskaja jekspedicija (nachalo) // Russkij vestnik. – T. 208. – 1890. – Maj. – M.: Tipografija tovarishhestva «Obshhestvennaja pol'za». – S. 79–112. (In Russ.).

Kostenko, 1880 — Kostenko A.F. Turkestanskij kraj. T.1. SPb. 1880. 452 s. (In Russ.).

Kudajbergenova, 2015 — Kudajbergenova A.I. Qazaqstandagy halyq sanaqtary / Qazaqstan halqy: jenciklopedija. – Almaty: Qazaq jenciklopedijasy, 2015. – 484 b. (In Kaz.).

Ledenev, 1909 — Ledenev N.A. Istorija Semirechenskogo kazach'ego vojska. – Vernyj: Tipografija Semirechenskogo oblastnogo pravlenija, 1909. – 828 s. (In Russ.).

- Nastich, 1993 — Nastich V.N. Almatu – neizvestnyj monetnyj dvor XIII v. // Bartol'dovskie chtenija, god desjatyj: Tezisy dokladov i soobshhenij. – M., 1993. – S.50-51. (In Russ.).
- Potantin, 1868 — Potanin N.G. O karavannoj trgovle s Dzhungarskoj Buhariej v XVIII stoletii // Chtenija v Imperatorskom obshhestve istorii i drevnostej Rossijskih pri Moskovskom universitete. 1868 (aprel'-ijun'). – M.: Universitetskaja tipografija. – S. 21–113 (In Russ.).
- Rotchev, 1870 — Rotchev A.G. Ocherki trgovli Semirechenskoj oblasti. 1868-1869 // Russkij vestnik. – T. 90. – 1870. Nojabr'. – M.: Universitetskaja tipografija (Katkov i Ko). – 1870. – S. 407–428. (In Russ.).
- Satenova, 2014 — Satenova M. Iz istorii g. Vernogo // Vestnik AN RK. – № 2. – 2014. – S. 219-226. (In Russ.).
- Savel'eva, 1994 — Savel'eva T.V. Osedlaja kul'tura severnyh sklonov Zailijskogo Alatau. – Almaty: Qylym, 1994. – 216 s. (In Russ.).
- Sorokin, 1886 — Sorokin N.V. V gorah i dolinah russkogo Tjan'-Shanja (nachalo) // Istoricheskij vestnik. Istoriko-literaturnyj zhurnal. – T. 24 (XXIV). – 1886. – SPb.: Tipografija A.S. Suvorina. – S. 360–386. (In Russ.).
- Frideriks, 1869 — Frideriks N. Turkestan i ego reformy. Iz zapisok ochevidca // Vestnik Evropy. Zhurnal Istorii, politiki, literatury. Chetvertyj god. Kn. 6. – 1869. Ijun'. – SPb. – S. 691–712 (In Russ.).
- Judin, — Judin M.L. Pamjati M.G. Chernjaeva // Istoricheskij vestnik. Istoriko-literaturnyj zhurnal. – T. 137 (CXXXVII). – SPb.: Tipografija -T-va A.S. Suvorina «Novoe vremja». 1914. – S. 941–956. (In Russ.).



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 297-307, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.01.45
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_297-307

I. ZHANSUGUROV AND THE 1916 NATIONAL LIBERATION UPRISING IN ZHETYSU

Santayeva K^{1*}

¹Zhetysu University named after I. Zhansugurov

(Taldykorgan, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, associate professor (docent)

 <https://orcid.org/0000-0003-2010-8361>. E-mail: samgat_aneka@mail.ru

Abstract. The article comprehensively examines the historical significance of the previously unpublished and pioneering work titled "Zhetysu 1730-1916" by the prominent national poet Ilyas Zhansugurov, alongside the causes and consequences of the 1916 national liberation uprising. The purpose of the article is to determine the significance of Ilyas Zhansugurov's work "Zhetysu 1730-1916" in researching the 1916 national liberation uprising. Research materials include the original manuscript of "Zhetysu 1730-1916" and historical studies related to the 1916 national liberation uprising. The relevance of the topic lies in the fact that the summer of 2026 marks the 110th anniversary of the 1916 national liberation movement across Kazakhstan, particularly in the Zhetysu region, which served as one of the major hotbeds of the rebellion. Concurrently, the Republic of Kazakhstan celebrates the 35th anniversary of its independence. To comprehend the value of Kazakhstan's independence, ensure that future generations firmly hold the reins of sovereignty, shape historical consciousness among youth from today, and raise them in a patriotic spirit, it is crucial to systematically study the history of national liberation movements and the struggles of our ancestors who dreamed of freedom.

The article is written based on the scientific principles of historicism, consistency, objectivity, and logical analysis. As a result, it was established that Zhansugurov's work highlights the colonization process from 1730 to 1916, land confiscation, and taxation policies as the primary causes of the uprising, while the 1916 national liberation movement itself is depicted as the pinnacle of the awakening of national consciousness. The research findings can be effectively utilized in higher education institutions for courses in the History of Kazakhstan, Literary Studies, and the History of National Liberation Movements.

Keywords: Zhetysu, nation, uprising, colonialism, political freedom.

For citation: Santayeva K. I. Zhansugurov and the 1916 national liberation uprising in zhetysu // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 297-307. (In Kaz.). DOI DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_297-307

I.ЖАНСҮГІРОВ ЖӘНЕ ЖЕТІСУДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС

Сантаева К.Т.^{1*}

¹ I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

(Талдықорған, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0003-2010-8361>. E-mail: samgat_aneka@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада халқымыздың құлагер ақыны Ілияс Жансүгіровтың бұрын соңды жарық көрмеген, тың еңбектерінің бірі «Жетісу 1730-1916» атты еңбегінің тарихи маңызы мен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің себеп салдары жан-жақты қарастырылады. Мақаланың мақсаты – Ілияс Жансүгіровтың «Жетісу 1730-1916» атты еңбегінің 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті зерттеуде қандай маңызы бар екендігін анықтау. Ізденіс материалы – «Жетісу 1730-1916» еңбегінің түпнұсқасы мен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тарихына байланысты зерттеулер. Тақырыптың өзектілігі – 2026 жылдың жаз айында бүкіл Қазақстанда оның ішінде көтерілістің ірі ошақтарының бірі болған Жетісу жеріндегі 1916 жылғы ұлт – азаттық қозғалысқа 110 жыл толады. Ал Қазақстан Республикасының өз тәуелсіздігін алғанына 35 жыл толады. Қазақстан тәуелсіздігінің қадыр-қасиетін түсіну үшін, егемендіктің тізгінін келер ұрпақ қолында нық ұстап отыру үшін, бүгіннен бастап жас ұрпақтың бойында тарихи сананы қалыптастырып, ұлтжандылық рухта тәрбиелеу үшін бабаларымыздың тәуелсіздікті арман еткен күрес жолындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын жүйелі зерттеу өзекті болып табылады. Мақаланы жазу барысында ғылыми таным әдісінің тарихилық, жүйелілік, объективтілік және логикалық принциптері басшылыққа алынады. Нәтижесінде І.Жансүгіровтың еңбегінде 1730 жылдан бастап 1916 жылға дейінгі отарлау процесі, жер тартып алу, салық саясаты көтерілістің негізгі себептері ретінде көрсетілгендігі, ал 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс ұлттық сананың оянуының шыңы ретінде баяндалғаны анықталды. Зерттеу нәтижелері Қазақстан тарихы, әдебиеттану, ұлт-азаттық қозғалыс тарихын ЖОО-да қолдануға болады.

Кілт сөздер: Жетісу, ұлт, көтеріліс, отаршылық, саяси бостандық.

Дәйексөз үшін: Сантаева К.Т. І. Жансүгіров және Жетісудағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 297-307 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_297-307

И. ЖАНСУГУРОВ И НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ВОССТАНИЕ 1916 ГОДА В ЖЕТЫСУ

Сантаева К.Т.^{1*}

¹Жетысуский университет им. И. Жансугурова
(Талдықорган, Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент)

 <https://orcid.org/0000-0003-2010-8361>. E-mail: samgat_aneka@mail.ru

Аннотация. В статье всесторонне рассматриваются историческое значение ранее не публиковавшегося, совершенно нового труда поэта Ильяса Жансугурова «Жетысу 1730-1916», а также причины и последствия национально-освободительного восстания 1916 года. Цель статьи — определить значение труда Ильяса Жансугурова «Жетысу 1730-1916» в исследовании национально-освободительного восстания 1916 года. Материал исследования — оригинал труда «Жетысу 1730-1916» и исследования, связанные с историей национально-освободительного восстания 1916 года. Актуальность темы заключается в том, что летом 2026 года исполняется 110 лет со дня национально-освободительного движения 1916 года в Казахстане, в том числе в Семиречье (Жетысу), которое стало одним из крупнейших очагов восстания. Кроме того, исполняется 35 лет со дня обретения Республикой Казахстан независимости. Для понимания ценности независимости Казахстана, укрепления суверенитета в руках будущих поколений, формирования исторического сознания у молодежи и воспитания их в духе патриотизма актуальным является систематическое изучение истории национально-освободительных движений и пути борьбы наших предков, мечтавших о свободе. В процессе написания статьи руководствуются принципами историзма,

системности, объективности и логики научного познания. В результате было установлено, что в труде И. Жансугурова процесс колонизации, начиная с 1730 по 1916 год, изъятие земель и налоговая политика указаны как основные причины восстания, а само национально-освободительное восстание 1916 года описывается как пик пробуждения национального самосознания. Результаты исследования могут быть использованы в высших учебных заведениях при изучении истории Казахстана, литературоведения и истории национально-освободительного движения.

Ключевые слова: Жетысу, нация, восстание, колониализм, политическая свобода

Для цитирования: Сантаева К.Т. И. Жансугуров и национально-освободительное восстание 1916 года в Жетысу // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. сс. (На каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_297-307

Кіріспе. Халқымыздың құлагер ақыны Ілияс Жансүгіровтың бұрын соңды жарық көрмеген, тың еңбектерінің бірі 2001 жылы жарық көрген «Жетісу 1730-1916» атты еңбегі. Бұл еңбекке кірген қолжазбалар арап харпінде Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған. Еңбекке ақынның өз қолымен жазып қалдырған өмірбаяны сонымен бірге «Жетісу өлкесін орыс алуы», «Ұзынағаш соғысы», «Жаркент оязында», «1916 жыл деректері», «Лепсі оязында», «Қара бауыр» атты деректі шығармалары енген. Бұл еңбектің құндылығы бұрын бізге белгісіз болып келген 1916 жылғы Жетісу жеріндегі көтеріліс туралы көптеген тың мағұлымат алуға болады. Себебі кеңестік тарихнамада 1916 жылғы көтерілістің кейбір тұстары оның ішінде қазақ интеллигенцияның осы көтерілістің кейбір күрделі мәселелеріне байланысты тарихи көзқарастары бұрмаланып жазылып келді.

Мәселенің зерттелу деңгейіне келсек 1916 жылғы қазақ даласын қамтыған ұлт-азаттық қозғалыстың маңызды күрес ошақтарының бірі ретінде Жетісу өңіріндегі Жаркент, Верный, Лепсі, Қарқара уездеріндегі көтеріліс тарихы бұрын-соңды жеке зерттелінбей, қазақ даласындағы халық күресінің бір буыны ретінде зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде қарастырылғандықтан, оның тарихнамалық тамыры 1920 жылдың ортасынан қоғамдық баспасөз беттерінде басылған көтеріліс тақырыбына қатысты ғылыми ойлар мен естеліктерден бастау алады. Көп жылдық пікір сайыстардан кейін 1916 жылғы тарих бойынша тұжырымдама қабылданып, ол бес томдық «Қазақ ССР тарихында», Орта Азия республикаларының тарихы жөніндегі тиісті зерттеулерде көрсетілді [1]. Кеңес дәуірінің тарихшылары С.Д.Асфендияров [2], Б.С.Сүлейменов., В.Я.Басин [3] еңбектерінде 1916 жылғы көтеріліс жазылғанмен, ол марксистік-лениндік методология тұрғысынан, тар-таптық көзқараста жазылды. Соның салдарынан қазақ тарихының – ұлт-азаттық қозғалыстар, мемлекеттілік үшін күрес, жеке тұлғалардың өмір жолы сияқты іргелі мәселелер бұрмалауға ұшырады немесе мүлде айтылмады.

Тарихи оқиғаға ғылыми тұрғыдан объективті баға беру 1990 жылдан бастап еліміздің тәуелсіздік алғаннан кейін қайта жанданды. Белгілі тарихшы ғалымдардың алғашқы мақалалары мен зерттеулері жарық көре бастады. Олар: академик Манаш Қозыбаев [4], Әбу Такенов [5], Кеңес Нұрпейсов [6], Мәмбет Қойгелдив [7], Талас Омарбеков., Шыңғыс Омарбеков [8], Қайдар Алдажұманов [9], Жанұзақ Қасымбаев [10] т.б. еңбектері және 1998 жылы жарық көрген «Қаһарлы 1916 жыл (құжаттар мен материалдар жинағы)» [11] да ерекше маңызға ие болды.

Ұзақ жылдар бойы теріс бағаланып келген, кеңестік кезеңде мүлде айтылмаған алаш қайраткерлерінің 1916 жылғы көтеріліс уақытындағы орны мен ролін айқындап, осы жылдардағы қазақ зиялыларының қоғамдық – саяси қызметіне ғылыми оң баға беруде академик К.Нұрпейісовтың «Алаш һәм Алашорда» атты кітабы [12], сонымен бірге М.Қойгелдивтің «Алаш қозғалысы» атты [13] іргелі еңбектері маңызды орын алады.

Сонымен бірге біз қарастырып отырған халқымыздың құлагер ақыны Ілияс Жансүгіровтың бұрын соңды жарық көрмеген, тың еңбектерінің бірі 2001 жылы жарық көрген «Жетісу 1730-1916» атты еңбегінің маңызы зор [14]. І.Жансүгіров өз еңбегінде 1916

жылғы көтерілісті бұған дейін қазақ даласында болып келген Сырым Датұлы, Исатай-Махамбет, Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілістермен сабақтас екендігін айтады. Сонымен бірге бұл Жетісу жеріндегі көтерілістің шығу себептерін, сипатын сол кездегі шешімін таппаған өткір мәселелерді талдап көрсеткен. Онда: қазақ – қырғыз көтерілісінің түпкі ұраны, яғни мақсаты орыс билеуінен бір жола бұлқынып шығу. Ресей патшасының отарлау саясатынан құтылу еді. Бұл жайында еңбекте 1916 жылдың қозғалысы отбасының ұрыс-таласы емес. Жалпақ жұрт қатысқан, қара бұқара көпшілігімен жасаған саяси көтеріліс, езілген ұлттық езгіге қарсы қылған қимылы, жұртшылық көтерілісі. Көтерілісті тұңғыш туғызған, тыңнан шығарған майданға жігіт алу жарлығы емес. Орыс қазақ-қырғызды жаулап алғаннан шиеленіп келе жатқан неше түрлі шаруа, саясат, әлеумет, ел билеу, ұлт араларының қайшылықтары болып келеді. Ондай пісуі жеткен бітеу жараны сұғып алған біз «25 июнь жарлығы» болды делінген [14, 101 б.].

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында ғылыми таным әдісінің тарихилық, жүйелілік, объективтілік және логикалық принциптері басшылыққа алынады. Мақаланың методологиялық негізін анықтағанда біз зерттелініп отырған тарихи кезеңді мүмкіндігінше объективті тұрғыда айқындауға бағытталған жаңа тарихи көзқарас негізінде жазылған М.Қозыбаев, К.Нұрпейісов, Ж.Қасымбаев, М.Қойгелдиев, Қ.Алдажұманов сияқты тағы басқада отандық тарихшыларымыздың ұлт-азаттық қозғалыс тақырыбына қатысты ғылыми еңбектерінде айтылған ой-байламдар мен тұжырымдар басшылыққа алынады. Тарихилық принципіне сүйену нәтижесінде өткен ғасырдың басындағы қоғам, саясат, идеология және ұлт-азаттық қозғалыстардағы сабақтастық, ұқсастық мәселелерінің ішкі бірлігі мен байланысы ғылыми талдауға түседі. Жүйелілік принципіне сүйену нәтижесінде біз қарастырып отырған кезеңдегі көтерілістердің жетістіктері мен тарихи маңызы, оның қазақ ұлтты санасындағы тәуелсіздікке жету жолындағы тағылымы анықталады. Бұдан басқа зерттеу кезінде хронологиялық, салыстырмалы және тарихи типтік әдістер кеңінен қолданылады.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи шындық пен көркемдік танымды ұштастыруға мүмкіндік беретін пәнаралық (междисциплинарлық) тәсіл құрайды. Оқиганың хронологиялық жүйесі мен І. Жансүгіров шығармашылығындағы тарихи динамиканы зерделеу үшін тарихи-генетикалық әдіс басшылыққа алынды. Бұл әдіс 1916 жылғы көтерілістің әлеуметтік-саяси алғышарттары мен оның ақын дүниетанымына тигізген әсерін сабақтастықта қарастыруға мүмкіндік берді.

Талқылау.

1916 жылғы қазақ даласын қамтыған ұлт-азаттық қозғалыстың маңызды күрес ошақтарының бірі ретінде Жетісу өңіріндегі Жаркент, Верный, Лепсі, Қарқара уездеріндегі көтерілісті жеке қарастыру өзекті мәселе. Себебі, кеңестік дәуірдегі зерттеулерде бұл мәселе 1916 жылғы оқиғалар «көтеріліс» деп және сонымен бірге «азаттық қозғалыс» деп аталған. Бұнда «ұлт» сөзі мүлде жоқ. Түсіндірме сөздікте «көтеріліс – бүлік, ашу-ыза». Ал 1916 жылғы оқиғалар бүлік ашу-ыза аясына сыймайды. Ол шын мәнінде 1916 жылғы оқиға қазақ ұлтының империя құрамына кірген кезінен бастап бір күнде толастамаған ұлт-азаттық қозғалысының жаңа кезеңі болып табылады.

Шет елде жүріп большевиктер саясатын өткір сынға алып өз ойын батыл білдірген халқымыздың бір туар азаматы М.Шоқай өзінің 1931 жылы жазған «1916 жылғы ұлттық қозғалыс туралы большевиктердің өтірігі» атты мақаласында «16-шы жылғы көтеріліс Ресейге, орыстыққа қарсы ұлттық қозғалыс еді» деп бағалайды [15].

Ал І.Жансүгіров өз еңбегінде Жетісудағы көтерілістің болуына басты себепті Қазақстанда бұрыннан қалыптасқан үш мәселемен байланыстырады.

Бірінші: жер-су мәселесі, бір сөзбен «шаруа шатағы». Қазақ-қырғыз жерден айырылды. Ел кедейленді. Жалпақ жұрт қалаға малайланды. Қолындағы байлығы жоқ болса, ілгеріде күнелтерлік үмітті несібі, қонысы, арық-тоғаны, мекені болмаса, сансыз алым, пәре елді діңкелетті, жалпы бұқара енді оның үстіне 19-45-тің арасын майданға аламын дегенге шамасыз болса да бір қимылдамай қалуға (көтерілмей) лажсыз еді.

Екінші: ұлт мәселесінің нашарлығы. Орыс алғаннан қазақтың қара бұқарасымен санаспай жаулаумен келеді. Орыс ұлты өкімет әлпештеуінде болды. Қазақ «өгей» болды. Өкіметтің екі ұлтқа көзқарасы екі түрлі болды. Бірі «әкім», бірі «құл» сықылды болды. Оның үстіне бір-біріне тіршілігі жанаспайтын, бірін-бірі шаруа жүзінде, тіршілік таласында бірін-бірі алып, әлді жеумен, нашары жем болумен келді. Бірі-қала, бірі-дала. Бірі отырықшы, бірі көшпелі. Оның үстіне өкімет «орыстың жауы-қазақ-қырғыз» деп мылтық үлестірсе, тентегін тимаса, «өгей» елді «тентек» қып жылата берсе (күндердің) күнінде көтерілмеуге мүмкіндігі жоқ еді.

Үшінші: капиталдың салқыны қазақ аулына араласып, аулда тіршілік түрінің жіктелуі туа бастағандығы. 1916 жылығы көтеріліс патша өкіметінің құлауына да түрткі болды [14,101 б.].

Осы мәселені жан-жақты зерттеген белгілі ғалым тарихшы К.Нұрпейсов «Алаш һәм Алашорда» еңбегінде көтерілістің себептерін: отарлық езгінің күшеюі, халықты ата-қоныс жерінен айыру, салықтар мен алымдардың шексіз өсуі, патша үкіметі ондаған жылдар бойы жүргізіп келген жергілікті халықтарды орыстандыру саясатының немесе рухани отарлаудың күшеюі, халық бұқарасы жағдайының соғысқа байланысты күрт нашарлауы деп атап көрсеткен [12, 59 б.].

Осындай себептермен Қазақстанның барлық жерінде оның ішінде Жетісу жерінде көтеріліс кең құлаш жайды. «25 июнь жарлығы» елдің төбесінен түскендей болды. Бұл жарлықты жергілікті жердегі өкімет қызметкерлері де білмеді. Өкімет қызметкерлері бұл жарлыққа ресми жағынан қарап «сөзсіз атқаруға тиіс» деген «үлкен жарлық» есебінде қарады [14,103 б.].

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің куәгері болған Жетісулық Алаш қайраткері М.Тынышбаев патша үкіметінің қазақ даласындағы отаршылдық саясаты туралы белгілі мәлімдемесін (Его превосходительству господину Туркестанскому генерал-губернатору) еңбегінде жазып қалдырған. Онда М.Тынышбаевтың айтуы бойынша, 25 маусымдағы патша жарлығы Жетісу қалаларында 8 шілдеде белгілі болған дейді [17]. Ал І.Жансүгіровтың аталған еңбегінде: Жарлық Алматыға 1916 жылы 1 шілдеде келген. Жарлық келісімен «жандарал» Фольбаум басқаруында өкімет адамдарының тығыз кеңесі болып жарлықты «сөзсіз атқаруға кірісу керек» делінді.

Бұл еңбекте Жетісудан алынатын жігіт саны 43000 (қырық үш мың) жан. Белгілі ғалым тарихшы К.Нұрпейсовтың «Алаш һәм Алашорда» еңбегінде Жетісудан 87 мың адам алынбақ болды дейді [12, 616].

Нәтижелер.

«Жандарал» Фольбаум шілденің басында барлық жергілікті қазақ, қырғыз, дүңген, тараншы халықтарына жігіт алу туралы шыққан «патша ағзамының» ұлы жарлығын орындаудың керектігін айтып, жар салады. Бірақ жарлықты қалың бұқара түсінбеді. Көпшілік «қара жұмысқа алады екен» дегенге сенбеді. Көптің көкейіне дүние жүзін қанға шомылдырып жатқан қырғын соғыс елестеді. «Қара жұмыс» қан майдан көрінді. Көпшілік тарапынан «солдат алынбасын; патшаға тілегенінше алым беруге құлмыз; алда-жалда алына қалса, қолымызға жабдық беріп, казак-орыстай ат-тұрманды қылсын» деген ұсыныстар «ақылдасулар» бола бастады.

Бірақ жалпы жағдай қорқынышты күйінде қалды. Қытай шекарасына жақын отырған елдер пісіп келе жатқан астығын, мекенін тастап, жылжып көше бастады. Талай жақын елдер төмен ығысып қалың құм, Балқаш, Ақсу, Лепсі, Іле, Қаратал секілді құмды жерге ірге аударып, ел жинала бастады [14,106 б.].

Қазақстанның әр түрлі аудандарында пайда болған стихиялы қозғалыс бірте-бірте ұйымдасқан сипат ала бастады. Жетісудағы көтерісшілер басшылары-Бекболат Әшекеев, Ұзақ Саурықов, Жәмеңке Мәмбетов, Тоқаш Бокин, Әубәкір Жүнісов, Серікбай Қанаев, Монай және Мұқан Ұзақбаевтар т.б. болды. Жетісудағы көтеріліс тарихын үш кезеңге бөлуге болады: 1) шілде-стихиялық наразылық көрністер, 2) тамыз-оның қарулы көтеріліске ұласуы, 3) қыркүйек-қазан – көтерілістің біртіндеп бәсеңдеуі және жеңіліс табуы [17].

Бұл еңбекте Жетісудағы қазақ-қырғыздың көтерілісін басуға өкімет тарапынан жасалған іс-шараларда баяндалған. Көтеріліс болмай тұрып Жетісу жеріндегі орыс-казак әскерінің күші болған. Олар төмендегідей еді: Қапалда, Алматыда және Жаркентте бір-бір сақтық әскерінің дружинасы. Бұлардың әрқайсысында 885-тен бесатар бар еді. Бақтыда 221 мылтықпен бір рота және Аягөзде 55 мылтықпен бес қарауылдық команда бар еді. Лепсіде 90 мылтық, Пішпекте-194, Қарақолда-75, Нарында-75 мылтық бар еді және Пішпектің жергілікті командасында-24, Алматының жергілікті командасында 44 бесатар бар еді. Бұдан басқа Алматыдағы зеңбірек қоймасында 101 мылтық ... Сөйтіп өкімет қолындағы күштің ұзын саны 3736 еді [14,123 б]. Бұл әскерлер көтеріліс бола қалған жағдайда төмендегі іс-шараларды жүзеге асыруға тиіс болды. Олар:

- 1) Бақты, Жаркент, Қытай мен Қазақ астасып кетпес үшін шекарада күзет қылу.
- 2) штаттың пәтерін күзету (әсіресе Алматыдағы);
- 3) ат алуға облыс (бойынша) бөлінген 13 учаскідегі конвойлық қызметін атқаруға - 175 солдат. Бұлардың бәрі лау міндетін;
- 4) орыс қалаларын сақтау;
- 5) жаза (карательный) отрядын жасау. Жаза отряды көбінесе жергілікті казак-орыс солдатынан жасалды [14,123 б].

Осы кезде Жетісу жерінде казак-орыс станциясымен 230-дан аса мұжық қаласы бар еді. Жетісудың әр жерінен көтеріліс басталды деп, «облыс соғыс халында» деп жарияланғанда Жетісу 17 учаскеге бөлінді. Әрбір учаскенің басында бір-бір комендант белгіленді. Олардың қолында белгілі мөлшерде әскер күші болды. Аягөзде, Бақтыда, Талдықорғанда, Ақсуда (Пішпек), Токпақта, Загорныйда (қырғыз), Қарқарада, Қырғызсайда (Жаркент), Қарақолда, Нарында және Зайтсу пикі мен Ұзынағашта учаскелік начальник пен приставтардың әрқайсыларында 15 аттыдан солдат болған. Бұлар ең керекті күш саналды.

Сонмен бірге, әр оязда да әскер қойылды. Олар: Лепсіде: Аягөзде -40, Бақтыда-50, Шұбарағашта 50 атты ратникаен және Бақтыда казак-орыс сотнясы (жүз). Қапалда: Ақсуда - 15, Қапалда-20, Алтынемелде 20 атты ратник. Жаркентте: Жаркент қаласында казак-орыстың бір жүзі, Қарқарада 40 атты ратник пен Нарында казак-орыс жүзі. Пішпекте: Пішпек қаласында 90 атты ратник. Алматыда: казак-орыс жүзі [14,124 б]. Бұл Жетісудағы алғашқы әскер күші еді, олар күзет жұмысын атқарды.

Жетісудағы қазақ-қырғыз көтерілісін қару күшімен, қаһармен басу үшін Түркістан генерал-губернаторы генерал-адъютант А.Н. Куропаткин «жандарал» Фольбаумға жасырын нұсқау берген. Онда қазақ-қырғыз көтерілісін баса отырып орыс халқының амандығын, мал жанын сақтап қалуға міндеттеген. Қазақты қазақтың қолымен қырғызуды ойластырған. Нұсқауда былай дейді: «Қазақ-қырғыз тәртіпсіздігін басуда Сіздің қайратыңыздың негізгі міндеті орыс халқының амандығын, мал-жанын сақтау болу керек. Осы ретте орыс халқын оқпен атылатын отты қарулармен және балта секілді қара қару жарақпен де тісінен тырнағына шейін жарақтандырыңыз. Ондай қаруланғандардың ондығын, жүздігін, дружинасын ұйымдастырыңыз. Ондай жасаққа онбасы, жүзбасы сайлауды халықтың өз қолына беріңіз. Запастың 3 жүздігін, казак-орыс, сарбазының 4 жүздігін жасауға ұлықсат қылам. Сарбаздардың жүздігін жасалған орнындағы күзетке қалдырыңыз. Барлық қалаларда, поселкелерде күндіз-түні қарулы қарауыл жасатыңыз. Тұтқиылдан шабуылға сақ болыңыз. Өртке қарсы қатты қимыл қылыңыз. Он мың соғысқан Оралдың Сергосының қайратын еске алыңыз. Қазақ-қырғыздың отпен атылатын оқты жабдығы азғантай-ақ шығар. Кейде шабуыл жасап жіберетін оңтай келіп қалса, құр қорғанумен қанағаттанбаңыз, 30-50 жігіт түнде шапса, талқанын шығарады. Зәресін алу керек. Телеграф, поштамен байланысты мықтаңыз. Олардың бұзылғанын түзеттіріңіз. Салт атпен шабуыл поштасын ұйымдастырыңыз, осы жылдағы астық та алынбай қалмасын. Егіндегі жұмысты тоқтатпаңыз. Қазақ-қырғыздардың тастап кеткен астығын жинатып, қазынаға күйдірыңыз. Жазалау жасақтары және орыстар ел талауда, атуда шегінен аса шығып кетпесін. Таланып алынған мал шашылып кетпесін, қазынанікіндей қатты бағыңыз. Дуан-дуандағы жасақтың жанында «полевой» сот жасауға ұлықсат етем. Ояздық начальниктердің және приставтардың қолындағы әскер конвойын

(айдаушы) күшейтіңіз, оларға қайда көтеріліс ушыққан жердің ауқымын әскер күшімен басуды тапсырыңыз. Барлық облыстардың көрші губернаторларымен қатынасты күшейтіңіз. Өз қарауыңызбен сөткесінде екі реттен кем қылмай, мені хабарландырып отырыңыз. Көтерілісшілермен күресті ондау үшін облыстағы жергілікті халықтың ру, тұқым өзгешелігін пайдалануға тырысыңыз. Біздің сойылымызды соғатын қазақ-қырғыз толып жатыр. Оларды көтерілісшілерге қарсы ұстаңыз. Ішкі лай тұнғанша қазақ-қырғыздың Қытайға ауа көшіп жатқанына әзірге намыс қылмаңыз. Сізді қуаттандыру үшін толып жатқан әскер аттандырдым. Олар барып жеткенше қарсы қайратты қатты қылып, оларға және барлық ондағы орыс ұлына өзгеше басшылық етерсіз. Куропаткин. Тамыздың 11-і, 1916 жыл.

Енді өзге бір телеграммасында Куропаткин Фольбаумды қайрап келіп былай дейді: «Өзіңізді үлгі қылуға тырысыңыз. Бұдан 52 жыл бұрын өткен полковник Колпаковскийдің қимылын еске алыңыз. Ол осы күнгі Сіздің қолыңыздағы күштен әлдеқайда аз күшпен Алматыға шабатын қалың Қоқан қолына қарсы жүрегі айнымай шыққанын, Сіздің ұрысқалы отырған қазақ-қырғыздан ол уақыттағы Қоқан қолы әлдеқайда қарулы, жабдықты екенін, Колпаковский Қастек асуында оны талқандап жеңгендігін бір ойлап қойыңыз. Менің сұрауыммен майданнан Жетісуға казак-орыстың бір бригадасы және атты зеңбірегі жіберілді. Куропаткин». Әрине бұл нұсқаудан көретініміз Куропаткинге жергілікті қазақтың ұлттық мүддесінен көрі қазақ жеріне қоныстанған келімсектің, мұжықтың мүддесі жоғары тұрды.

Ал Куропаткиннің өзі Жетісуға Қазан айының ішінде келеді.

Жетісуда көтеріліс басталған кезде жоғарғылар қатты сасып тоқтаусыз телеграмма үстіне телеграмма беріп солдат, қару-жарақ сұратты. Осыған байланысты Жетісуда көтерілісті басуға Ташкеннен асығыс ретте әскерлер шықты. 1) подполковник Гейцегтің отряды; мұнда екі рота, екі зеңбірек, казак-орыстың бір жүздігі, 4 пулемет. Саперлар командасы, телефон, телеграф жабдығымен. Бұлар тамыздың 9-ында жүргізілді. 2) подполковник Алатырцевтің отряды: мұнда оқшылардың 4 ротасы; бір зеңбірек; бір жүздік казак-орыс; саперлар командасы, 160 шалғыншы бар еді. Бұлар тамыздың 15-нде шықты. Осы екі отрядтың екеуі де Пішпек, Тоқпаққа жүргізілді; 3) капитан Бурныйдың отряды Скоблевтен Әндіжан арқылы Нарынға жүргізілді. Мұнда: оқшылардың 3 ротасы, 4 пулемет, казак-орыстың жүздігі, 80 атты шалғыншы, саперлар командасы, екі тау зеңбірегі бар еді. Бұлар тамыздың 17-де шықты; 4) Орынбор-Семей арқылы Термізден Сібірдің 240 дружинасы 8 пулемет, 28 атты шалғыншымен (разведчик) жүргізілді. 7) Пішпектің өзінде екі ерікті атты дружина жасалды. Мұның бірі 200 кісілік орыс та, енді бірі 100 кісілік дүңген және 150 кісідей шенді мен қызыметтен босаған саркідір солдаттар еді.

Осындай қаруланған әскер тұрғанда қазақ зиялылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов т.б. патшаның маусым жарлығына амал жоқ мойынсұнып, халыққа «қалыптасқан қиын ахуалды таразылай келе бейбіт халықты жақсы қаруланған патша үкіметінің жазалаушы әскеріне қарсы қойып қырып алмауды ойлап, халыққа патша жарлығына көңілдер деп ақыл айтуға мәжбүр болған» [8]. Осыншама бақайшағына дейін қаруланған әскердің қаһарынан қазақ халқы өз туған жерін, ата-қонысын, бала-шағасын тастап Қытайға қашуға мәжбүр болды. Қытайға қашқан қазақты жақсы өмір күтпеді. Бұл уақытта Түркістан генерал-губернаторы Құлжа, Шәушектегі орыс консулдарына, қытай ұлықтарына үріккен елді өткізбе деп хабарлап қойған еді. Қытайға барған қазақ ол жақтың азабын тартты. Жан сауғалаған қазақ Үрімші қаласына дейін жеткен [14,134 б].

Қазақстанның басқа аймақтарына қарағанда Жетісу өңірі Қытай елімен шекаралас болғандықтан 1916 жылы қыркүйек пен қазан айының басында Жетісу көтерілісшілері жеңіліс тауып, олардың айтарлықтай бөлігі күші басым жазалаушылармен табан тіресе шайқаса отырып, батыс Қытайдың Шыңжаң өлкесіне өтуге мәжбүр болды. Жетісу облысының жергілікті халқының төрттен бір бөлігі, яғни шамамен 300 000 адам Қытай жеріне қуып тасталынды. Жетісулық Алаш қайраткері М.Тынышбаевтың есебі бойынша, Жетісу облысына қарасты Алматы, Жаркент, Пішпек, Пржевальск уездеріндегі 44 болыс елде тұратын 47 мың 759 түтіннің 40 мың 250 түтіні Қытай асты [13,368 б] делінген.

Осылай 1916 жылдың ойраны қазақ халқына азап пен аштықты бірге ала келді. Бұл жайында белгілі демограф М.Тәтімовтың есебі бойынша 1916-1921 жылдар аралығында аштықтан қырылған және оққа ұшқан қазақтардың саны 800 мыңға, ал ата-мекенінен біржола көшіп кеткендердің саны 200 мыңға жеткен. Бұл сол тұстағы қазақ елінің шамамен бестен бірі еді [18].

Бұл жылдары Жетісудағы халықтың төрттен үші қазақ-қырғыз болды. Азапқа түскенде жергілікті қазақтар еді. І.Жансүгіровтың бұл еңбегінде 1915 жылғы Жетісудағы жан санағы берілген. Оны төмендегі кестеден көреміз [14,133 б]:

1915 жылғы Жетісудағы жан саны	1.223.000
Қазақ-қырғыз	883.000
Өзге ұлттар	343.000
Орыс	200.000
Тараншы	86.000
Дүнген	20.000
Өзбек	12.000
Татар	10.000
Басқалар	13.000

1916 жылғы көтерілістің өзіндік ерекшелігі өлкенің бірқатар аудандарында (негізінен, Қазақстанның оңтүстігінде және оңтүстік - шығысында) оған қазақтармен қатар қырғыз, ұйғыр, өзбек және басқада халықтар өкілдерінің де қатысуы болды. Кейбір шекаралас аудандарда көтеріліске шыққан қазақтармен қырғыздар патша жазалаушыларына қарсыласудың бірлескен аймақтарын ұйымдастырған (мысалы, Қарқара (Қазақстан) және Қарақол (Қырғызстан) ауданы, Әулиеата уезі (Қазақстан) және Пішпек уезінің (Қырғызстан) түйіскен жері [19].

І.Жансүгіровтың бұл еңбегінен 1912 жылғы Жетісудағы жер көлемі туралы көптеген мағұлыматтар алуға болады. 1912 жылдың санағы бойынша: Жетісу жерінің ауданы: Барлығы 353.000 шаршы шақырым. Оның ішінде құм-ортаң жерлер 72.000 ш/ш, су-көл 93.000 ш/ш, егіске жарамсыз далалы, таулы жер 170.000 ш/ш, егіске жарайтын жерлер 180.000 немесе 1.974.880 десе. 1916 жылғы көтеріліс қарсаңында Жетісуда қазақ жеріне салынған 100 орыс қаласы болған, оған алынған жер көлемі 4.200.000 десе. Жетісудың барлық ауданы тауы, шөлі, құмымен, суымен 33.000.000 десе. Мұның егістікке жарамдысы 5 процент. Жетісудың жергілікті қалқынан патша өкіметінің тартып алған жердің ұзын саны 3.963.000 десе. Ескі орыс қалаларының қолында 232.000 десе. Жаңадан салынған орыс қалаларының пайдасына берілген жерлер 1.750.000 десе. Казак-орыс және крестьян қолындағы егін егілетін жердің мөлшері 1.200.000 десе. Цифрларға қарағанда Жетісудағы жерлердің егіске қолайлы, сулы жердің кімнің қолында екенін ашық көреміз. Көшпелі қазақ халқының есебіндегі жерлердің барлығы дерлік егін шықпайтын, шықса су жетпейтін татыраң, шөлейт, тау-тас еді [14,134 б].

1916 жылғы көтеріліс басылғаннан кейін де жақсы жерлер келімсектердің қолында қала берді, көтеріліс кезіндегі шыққан орыс шығынының орынын толтыру үшін жер-жерде жәрдем комитеттері ұйымдастырылып, қазынадан ақша, киім, тамақ берілген, сонымен бірге бұрынғыданда бетер жер бөлініп берілді. Оған дәлел: 1916 жылы қазанның 16-сы күні Алматыда Түркістан генерал-губернаторы генерал-адъютант А.Н. Куропаткин шенеуниктер мәжілісін өткізіп Жетісуда көтерілістен кейін жер алу, жаңа үйез жасау сияқты бірқатар жоба жасаған. Бұл жобаны Петроградтағы жер министріне жіберіп бекіттіріп алған. Ол мәжілістің тоқтамын түгелімен осы аталған еңбекте көрсеткен. (Толықырақ қараңыз 89-102 бет) Бұл мәжілісте жергілікті қазақ-қырғыздың мүдесі қаралған жоқ, керісінше мәжіліске қатысқандар тек орыс шенеуниктері ғана болып жер аударылған қазақ-қырғыздың жерін орысқа алып беру мақсаты көзделді. Осы мақсатпен барлық Пішпек, Жаркент, Қарақол оязынан 37355 қазақ-қырғыз шаруасы (түтіні) 2 510361 десе жерден ажырап қоныс аударылуға ұйғарылды

[14,936]. Яғни мәжілісте қазақ-қырғыздан қанша жер алынбақ, қай жерге қандай халық отырғызылмақ болғаны жан-жақты баяндалған.

Кеңестік тарихнамада ұлт-азаттық қозғалыстың әлеуметтік негізі көтеріліс басшылығына таптық көзқарас тұрғысынан ұзақ уақыт бойы әдейі тарылтылып, олардың көсбашылары әлеуметтік жағынан төменгі топтардан шыққан деп көрсетіліп келді. Бұл орайда хандар, сардарбектер, бектер сайланған, яғни Шығыстың дәстүрлі басқару институттарын қалпына келтірген тарихи фактілер ескерусіз қалдырылды. Ал бүгінгі таңда ХУІІІ-ХХ ғасырлардағы болған ұлт-азаттық қозғалыстардың басшылары хан тұқымының ұрпақтары, текті жерден шыққан би, батырлар, старшындар текті ұрпақтың адамдары болғаны ақиқат. Кеңестік тарихнамалық еңбектерде көтерілісшілердің әскери өнері және көтеріліске қатысушылар мен олардың көшбасшыларының тағдыры мүлде зерттелмеді. Осы тұрғыдан алғанда, Жетісу өңірінде сол бір ел басына қауіп төнген аласапыран заманда атқа қонып, халқының болашағы үшін күресіп, тер төккен азаматтар аз болған жоқ. Олар Бекболат Әшекеев, Ұзақ Саурықов, Жәмеңке Мәмбетов, Тоқаш Бокин, Әубәкір Жүнісов, Серікбай Қанаев, Монай және Мұқан Ұзақбаевтар және т.б. Бұлардан басқа бүгінгі күнге дейін белгісіз болып атты айтылмай келген сол бір күрделі кезеңде 1916-1917 жылдары өңірде ел ісіне бас көз болған Ыбырайым Жайнақов, Мырзахан Төлеубаев, Әбдіғапар Жанбосынов[20]. т.б. азаматтар болған. Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу дәуіріндегі саяси маңызға ие болған Жетісу өңіріндегі Жаркент, Верный, Лепсі, Қарқара уездеріндегі халықтың бойында тарихи сананың серпілісі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде анық байқалды.

Қорытынды.

Қорыта айтқанда өз тәуелсіздігі үшін ұзақ жылдар бойы жүргізген ерлік күресінің дәстүрінде тәрбиеленген қазақ халқы 1916 жылы ұлттық және саяси бостандық алу мақсатымен Ресей империясының езгісіне қарсы тұрды. Сондай-ақ 1916 жылғы көтеріліс патша үкіметінің отарлық саясатына бағытталған ұлт-азаттық қозғалыстардың жалғасы еді. Ал І.Жансүгіровтың «Жетісу 1730-1916» атты еңбегі – Жетісу өңіріндегі қазақ халқының патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы күрес тарихын жүйелі баяндаған маңызды дереккөзі болып табылады. Автор 1730 жылдан бастап қазақ жерін тартып алу, әскери бекіністер салу, салық пен міндеткерліктің күшеюі халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын нашарлатқанын көрсетеді. Осы тарихи процестің заңды жалғасы ретінде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс қарастырылады. І.Жансүгіров бұл оқиғаны стихиялы бүлік деп емес, ұлттық сананың оянуы мен азаттыққа ұмтылыстың айқын көрнісі деп бағалайды. Сонымен І.Жансүгіровтың еңбегі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің тарихи алғышарттарын ашып, оны ұлт тарихындағы бетбұрыс оқиға ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Тұрсынов Х.Т., 1961 – Қазақ ССР тарихы, 3-т.А., 1982; Тұрсынов Х.Т. Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс. М.; 1961. – 250 б.
- Асфендияров С.Д., 1936 – Асфендияров С.Д. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. - Алма-Ата – Москва: Казкрайиздат, 1936. – 368 с.
- Сүлейменов Б.С., Басин В.Я., 1977 – Сүлейменов Б.С., Басин В.Я. Восстание 1916 года в Казахстане. Причины, характер, движущие силы. – Алма-Ата: Наука, 1977. – 527 с.
- Қозыбаев М.Қ., 1992 – Қозыбаев М.Қ. 1916 жыл: Ұлт-азаттық революция тарихнамасының кейбір мәселелері // Қазақ әдебиеті. – 1992. 3 сәуір. – 3-5 бб.
- Такенов Ә., 1993 – Такенов Ә. Он алтыншы жылғы ойран // Қазақ тарихы. – 1993. №3. – 52-57 бб.
- Нұрпейіс К., 2007 – Нұрпейіс К. Тарихи тұлғалар. – Алматы: 2007. – 376 б.
- Қойгелдиев М., 1995 – Қойгелдиев М. 1916 жылғы көтеріліс және ұлт зиялылары // Қазақ тарихы. – 1995. №2. – 35-39 бб.
- Омарбеков Т., Омарбеков Ш., 2004 – Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақ тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 388 б.
- Алдажұманов Қ.С., 2006 – Алдажұманов Қ.С. 1916 жылғы көтеріліс және 30-жылдардағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін // Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс: тарихи оқиға жаңаша көзқарас. – Алматы. 2006. – 122 б.

- Қасымбаев Ж., 1995 – Қасымбаев Ж. 1916 жылғы көтеріліс А.Н.Куропаткиннің күнделіктерінде // Ақиқат. – 1995. №2. – 30-35 бб.
- Қаһарлы 1916 жыл (құжаттар мен материалдар жинағы). Грозный 1916-й год (сборник документов и материалов). – Алматы: Қазақстан, т 2, 1998. – 247 б.
- Нұрпейісов К., 1995 – Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: «Ататек», 1995. – 256 б.
- Қойгелдиев М., 2021 – Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп», 2021. – 480 б.
- Жансүгіров І., 2001 – Жансүгіров І. Жетісу 1730-1916. – Алматы. 2001. – 178 б.
- Шоқай М., 1998 – 1916 жылғы ұлттық қозғалыс туралы большевиктердің өтірігі. // Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы. 1998. – 512 б.
- Тынышбаев М., 2001 – Тынышбаев М. Таңдамалы. Избранное. – Алматы. 2001. – 332 б.
- Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы. 2002. – 768.
- Тәтімов М., 1993 – Тәтімов М. Қазақ әлемі. – Алматы. 1993. – 160 б.
- Қойгелдиев М., 1995 – 1916 жылғы көтеріліс және ұлт зиялылары // Қазақ тарихы. 1995. №2. – 35 б.
- Қойгелдиев М, Мырзатаева З., 2025 – Қойгелдиев М, Мырзатаева З. Әбдіғәпар хан Жанбосынұлы және оның әулеті: азаттық үшін күресте өткен өмір 1916-1931 жж. – Алматы. 2025. – 584 б.

References

- Tursynov Kh.T., 1982 – History of the Kazakh SSR, 3-vol.A., 1982; Tursynov Kh.T. The 1916 uprising in Central Asia and Kazakhstan. M.; 1961. – 250 p. (In Kaz.).
- Asfendiyarov S.D., 1936 – Asfendiyarov S.D. The National Liberation Uprising of 1916 in Kazakhstan. - Alma-Ata – Moscow: Kazkrayizdat, 1936. – 368 p. (In Russ.).
- Suleimenov B.S., Basin V.Ya., 1977 – Suleimenov B.S., Basin V.Ya. The Uprising of 1916 in Kazakhstan. Causes, character, driving forces. – Alma-Ata: Nauka, 1977. – 527 p. (In Russ.).
- Kozybayev M.K., 1992 – Kozybayev M.K. 1916: Some problems of the historiography of the national liberation revolution // Kazakh literature. – 1992. April 3. – pp. 3-5. (In Kaz.).
- Takenov A., 1993 – Takenov A. The devastation of the sixteenth year // Kazakh history. –1993. №3. – pp. 52-57. (In Kaz.).
- Nurpeis K., 2007 – Nurpeis K. Historical figures. – Almaty: 2007. – 376 p. (In Kaz.).
- Koygeldiev M., 1995 – Koygeldiev M. The uprising of 1916 and the national intelligentsia // Kazakh history. – 1995. №2. – pp. 35-39. (In Kaz.).
- Omarbekov T., Omarbekov Sh., 2004 – Omarbekov T., Omarbekov Sh. A national approach to Kazakh history and historiography. – Almaty: Kazakh University, 2004. – 388 p. (In Kaz.).
- Aldazhumanov K.S., 2006 – Aldazhumanov K.S. The uprising of 1916 and political repression in Kazakhstan in the 30s // The uprising of 1916 in Kazakhstan: a new look at the historical event. – Almaty. 2006. – 122 p. (In Kaz.).
- Kasymbayev Zh., 1995 – Kasymbayev Zh. The 1916 uprising in the diaries of A.N. Kuropatkin // Akikat. – 1995. No. 2. – pp. 30-35. (In Kaz.).
- The fierce year of 1916 (collection of documents and materials). The terrible year of 1916 (collection of documents and materials). – Almaty: Kazakhstan, vol. 2, 1998. – 247 p. (In Kaz.).
- Nurpeisov K., 1995 – Nurpeisov K. Alash and Alashorda. – Almaty: «Atatek», 1995. – 256 p. (In Kaz.).
- Koygeldiev M., 2021 – Koygeldiev M. Alash movement. Volume one. Second edition, revised and supplemented. – Almaty: «School», 2021. – 480 p. (In Kaz.).
- Zhansugurov I., 2001 – Zhansugurov I. Zhetyysu 1730-1916. – Almaty. 2001. – 178 p. (In Kaz.).
- Shokai M., 1998 – The Bolsheviks' lie about the national movement of 1916. // Shokai M. Selection. – Almaty. 1998. – 512 p. (In Kaz.).
- Tynyshbayev M., 2001 – Tynyshbayev M. Selection. Selected. – Almaty. 2001. – 332 p. (In Kaz.).
- History of Kazakhstan (from ancient times to the present day). Five volumes. Volume 3. – Almaty. 2002. – 768. (In Kaz.).
- Tatimov M., 1993 – Tatimov M. Kazakh world. – Almaty. 1993. – 160 p. (In Kaz.).
- Koygeldiev M., 1995 – Koygeldiev M. The uprising of 1916 and the national intelligentsia // Kazakh history. 1995. No. 2. – 35 p. (In Kaz.).
- Koygeldiev M, Myrzatayeva. Z., 2025 – Koygeldiev M, Myrzatayeva Z. Abdigapar Khan Zhanbosynovich and his family: a life spent in the struggle for freedom 1916-1931. – Almaty. 2025. – 584 p. (In Kaz.).



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal

"Central Asian courier"

Has been issued as a journal since 2025

ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 2, pp. 308-323, 2026

Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI [ввести МРНТИ]

[https://doi.org/10.64970/3105-](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_308-323)

[241X_2026_2_2_308-323](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_308-323)

ЗАРДЫХАН ҚИНАЯТҰЛЫНЫҢ МОҢҒОЛИЯДА АТҚАРҒАН САЯСИ ҚЫЗМЕТТЕРІ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Сейітхан Шынарбек

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан), PhD, ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>. E-mail: shynarbek20@gmail.com

Аңдатпа. Кіріспе. Зардыхан Қинаятұлы саналы ғұмырын ғылым жолына арнаумен бірге саяси жұмыстарға да белсенді араласты. Саяси қызметінің барлығы Моңғолияның біртұтастығы мен өркені үшін атқарылды. Демократиялық жүйені дәріптеу, халықтың саяси сауатын ашу, білімді жастардың саясатқа араласуына жетекші болу және адам құқығын ұлықтау жолында елеулі еңбек етті.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Мақалада көрнекті қоғам қайраткері, ғалым Зардыхан Қинаятұлының туған жері Моңғолияда атқарған жоғарғы лауызымды саяси қызметтері және сол кездегі қоғамда туындаған өзекті мәселелерді жүйелі түрде шешуге бағытталған батыл әрекеттері мен саяси ұстанымы, жеке көзқарасы баяндалады. Сонымен қатар Моңғолияда жарық көрген ғылыми еңбектері, зерттеулері де назардан тыс қалмайды. Моңғолия қазақтарының тарихын зерттеуге бағытталған құнды еңбектері ғылыми түрде талданып әсіресе мұрағат деректері баяндалады. Ғалымның жазып қалдырған құнды мұраларының ішінде Моңғолия қазақтарына байланысты зерттеулері және оның маңыздылығы талқыланады.

Нәтижелер. Бүгіндері Зардыхан Қинаятұлы ғалым, тарихшы ретінде танылса да оның саяси тұлғасын, атқарған лауызымды қызметтерін көп адам біле бермейді. Сол себепті де бұл мақала ғалымның атқарған саяси қызметтеріне байланысты жазылған кейбір еңбектер мен архив, музейлерде сақталған мәліметтер мен фото суреттер қолданыла отырып ғалымның тұлғасын толық айқындауға бағытталған ізденіс деп санаймыз.

Қорытынды. Моңғолияның ұлттық тарихи музейі, ұлттық және Моңғолия мемлекеттік университетінің кітапханасында сақталған ғылыми еңбектері мен суреттері жинақталды. Сонымен қатар моңғол тілінде жазылған газет, журнал, кітаптардағы Зардыхан Қинаятұлы туралы мәліметтер зерделеніп оның саяси қызметтері баяндалады.

Түйін сөздер: Зардыхан Қинаятұлы, Моңғолия, саяси қызмет, қазақтар, мұрағат, Қобда, демократия, тарих.

Дәйексөз үшін: Сейітхан Ш. Зардыхан Қинаятұлының Моңғолияда атқарған саяси қызметтері және ғылыми зерттеулері // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_308-323

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЗАРДЫХАНА КИНАЯТУЛЫ В МОНГОЛИИ

Сейтхан Шынарбек

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан), PhD, научный сотрудник.

 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>, E-mail: shynarbek20@gmail.com

Аннотация. Введение. Зардыхан Қинаятұлы посвятил свою сознательную жизнь не только научной деятельности, но и активно участвовал в политической сфере. Вся его политическая деятельность была направлена на обеспечение единства и процветания Монголии. Он внес значительный вклад в продвижение демократических ценностей, повышение политической грамотности населения, вовлечение образованной молодежи в политические процессы, а также в защиту прав человека.

Цель и задачи исследования. В статье рассматриваются высокие государственные должности, которые занимал выдающийся общественный деятель и ученый Зардыхан Қинаятұлы в своей родной стране — Монголии. Анализируются его решительные действия, направленные на системное решение актуальных общественных проблем того времени, а также его политическая позиция и личные взгляды. Наряду с этим, в работе уделено внимание его научным трудам и исследованиям, опубликованным в Монголии. Особое место занимает научный анализ его ценных трудов, посвященных истории казахов Монголии, с акцентом на архивные источники. Среди научного наследия ученого рассматриваются его исследования, касающиеся казахов Монголии, и их значимость.

Результаты. Несмотря на то, что сегодня Зардыхан Қинаятұлы широко известен как ученый и историк, его политическая деятельность и занимаемые им государственные должности остаются недостаточно известными широкой общественности. В связи с этим данная статья представляет собой исследование, направленное на всестороннее раскрытие личности ученого на основе анализа отдельных научных работ, а также архивных материалов, документов и фотоматериалов, хранящихся в музеях.

Заключение. В ходе исследования были собраны и систематизированы научные труды и фотоматериалы, хранящиеся в Национальном историческом музее Монголии, а также в библиотеках национальных учреждений и государственных университетов Монголии. Кроме того, были проанализированы сведения о Зардыхане Қинаятұлы, содержащиеся в монгольязычных газетах, журналах и книгах, что позволило подробно осветить его политическую деятельность.

Ключевые слова: Зардыхан Қинаятұлы, Монголия, политическая деятельность, казахи, архивы, Ховд, демократия, история

Для цитирования: Сейтхан Ш. Политическая деятельность и научные исследования Зардыхана Қинаятұлы в Монголии // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. (На каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_308-323

THE POLITICAL ACTIVITIES AND SCHOLARLY RESEARCH OF ZARDYKHAN KINATULY IN MONGOLIA

Syeitkhan Shynarbyek

Ch.Ch Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Kazakhstan), PhD, Research Fellow

 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>, E-mail: shynarbek20@gmail.com

Abstract. Introduction. Zardykhan Qinayatuly devoted his conscious life not only to scholarship but also actively participated in political affairs. All of his political activities were directed toward the unity and development of Mongolia. He made significant contributions to promoting democratic

values, enhancing the political awareness of the population, encouraging educated youth to engage in politics, and advocating for human rights.

Purpose and Objectives of the Study. This article examines the high-ranking political positions held by the prominent public figure and scholar Zardykhan Kinayatuly in his homeland, Mongolia. It analyzes his decisive actions aimed at systematically addressing pressing societal issues of the time, as well as his political stance and personal viewpoints. In addition, the study pays attention to his scholarly works and research published in Mongolia. His valuable contributions to the study of the history of Mongolian Kazakhs are scientifically analyzed, with particular emphasis on archival sources. Among his rich scholarly legacy, special focus is placed on his research concerning Mongolian Kazakhs and its significance.

Results. Although Zardykhan Kinayatuly is widely recognized today as a scholar and historian, his political persona and the official positions he held remain less known to the broader public. Therefore, this article aims to provide a comprehensive portrayal of his personality by utilizing selected scholarly works, archival materials, as well as documents and photographs preserved in museums.

Conclusion. Scientific works and photographic materials preserved in the National Museum of Mongolia, as well as in the libraries of national institutions and Mongolian state universities, have been collected and analyzed. Furthermore, information about Zardykhan Kinayatuly found in Mongolian-language newspapers, journals, and books has been examined, providing a detailed account of his political activities

Keywords: Zardykhan Kinatuly, Mongolia, political activity, Kazakhs, archives, Khovd, democracy, history.

For citation: Syeitkhan Sh. The political activities and scholarly research of Zardykhan Kinatuly in Mongolia // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 308-323. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_308-323

Кіріспе. Асқар Алтайдың теріскей беті, Моңғолияның Қобда өлкесіндегі малшы ауылында 1940 жылы дүниеге келген. Таудай талабы, алғыр қырағылығымен ерекше көзге түсіп, ұтымды ой, күресшіл мінезімен топ жарған, замананың дүлдүлі, көрнекті қоғам қайраткері, ғалым. Зардыхан Қинаятұлы жастайынан тарихқа әуестеніп, түрлі зерттеулер жасаған қазақ тарихына сүбелі үлесін қосты. Алғыр қырағылығымен ерекше көзге түсіп, ұтымды ой, күресшіл мінезімен топ жарған, замананың дүлдүлі, көрнекті қоғам қайраткері, ғалым Зардыхан Қинаятұлы әр қырынан танылып, мұраларының зерделенуі өте маңызды.

Зардыхан Қинаятұлы жасынан білім қуып, Моңғолия мемлекеттік университеті мен Мәскеу қоғамдық ғылымдар академиясын бітірді. Оның бүкіл саналы ғұмырын екі кезеңге бөлуге болады:

1. Моңғолия дәуірі,
2. Тәуелсіздік тұсындағы Қазақстан дәуірі.

Зақан осы екі кезеңде де ол алдына қойған барлық мақсат-міндеттерін абыроймен орындады.

Зардыхан Қинаятұлы қоғамның әр саласында елеулі үлес қосқан, ойшыл, асқақ рухты, батыл, турашыл, шыншыл адам болды. Бұл кісінің саяси өмірінің көбі Моңғолияда өтті.

1988-1989 жылдардан бастап көп жылдар бойы Ресей мен Қытайдың ықпалынан толық шыға алмай келген Моңғолия үкімет билігін сынға алып, билік жүйесінің толықтай жаңалануын және адам құқығын дәріптейтін демократия орнату ұсынысын алға қойып, қасына білімді-білікті жастар мен саяси қайраткерлерді жинап, демократия орнатудың алғы шарттарын әріптестеріне ұсынады.

Зардыхан Қинаятұлы қоғамның әр саласында елеулі үлес қосқан, ойшыл, асқақ рухты, батыл, турашыл, шыншыл адам болды. Бұл кісінің саяси өмірінің көбі Моңғолияда өтті. 1988-1989 жылдардан бастап көп жылдар бойы Ресей мен Қытайдың ықпалынан толық шыға алмай келген Моңғолия үкімет билігін сынға алып, билік жүйесінің толықтай жаңалануын және адам құқығын дәріптейтін демократия орнату ұсынысын алға қойып, қасына білімді-

білікті жастар мен саяси қайраткерлерді жинап, демократия орнатудың алғы шарттарын әріптестеріне ұсынады.

Материалдар және әдістер. Зардыхан Қинаятұлының өмір жолы, алған білімі, атқарған саяси және ғылыми қызметтері туралы моңғол тілінде жазылған ғылыми әдебиеттер, газет, журналдар, отандық және шетелдік зерттеушілердің Зақан туралы жазған мәліметтері толығымен қаралып ғылыми салыстырмалы талдаулар жасалды.

Бұрын соңды жарыққа шықпаған Моңғолияның ұлттық музейі, архив және ұлттық кітапханаларда сақталған мәліметтер, фотолар жинақталып ғылыми талдаулар жасалды. Зардыхан Қинаятұлы 1994 жылдан кейінгі Қазақстанға біржолата келіп қоныстанды және ғылыми еңбектерінің көбін осы жақта жазғандықтан ҚР Ұлттық кітапханасы, сирек қорлар мен басқадай ғылыми кітапханаларда сақталған ғылыми еңбектерінің өзектілігі мен маңыздылығы туралы зерттеулер жасалды.

Зерттеуде салыстырмалы-тарихи әдіс, ғылыми талдау, архив, музей деректерін сараптау, ғылыми өзектілігін айқындау, және құрылымдық-функционалдық тәсілдер қолданылды.

Талқылау. Зардыхан Қинаятұлы қоғамның әр саласында елеулі үлес қосқан, ойшыл, асқақ рухты, батыл, турашыл, шыншыл адам болды. Бұл кісінің саяси өмірінің көбі Моңғолияда өтті.

1988-1989 жылдардан бастап көп жылдар бойы Ресей мен Қытайдың ықпалынан толық шыға алмай келген Моңғолия үкімет билігін сынға алып, билік жүйесінің толықтай жаңалануын және адам құқығын дәріптейтін демократия орнату ұсынысын алға қойып, қасына білімді-білікті жастар мен саяси қайраткерлерді жинап, демократия орнатудың алғы шарттарын әріптестеріне ұсынады.

Зардыхан Қинаятұлы қоғамның әр саласында елеулі үлес қосқан, ойшыл, асқақ рухты, батыл, турашыл, шыншыл адам болды. Бұл кісінің саяси өмірінің көбі Моңғолияда өтті. 1988-1989 жылдардан бастап көп жылдар бойы Ресей мен Қытайдың ықпалынан толық шыға алмай келген Моңғолия үкімет билігін сынға алып, билік жүйесінің толықтай жаңалануын және адам құқығын дәріптейтін демократия орнату ұсынысын алға қойып, қасына білімді-білікті жастар мен саяси қайраткерлерді жинап, демократия орнатудың алғы шарттарын әріптестеріне ұсынады.

1989 жылдардан Моңғолияда С.Зориг бастаған «демократияның қарлығаштары» деп аталған топтардың алдыңғы қатарларынан көрініп өзінің алғырлығымен, білімділігін көрсетіп жаңашыл жастарға көшбасшы болады. Үкімет билігін жаңалап, демократияны толықтай орнату туралы ғылыми сараптамалары мен бағдарламалар жазып дайындайды. Халықты жігерлердіріп, батылдыққа, әділдікке үндейді. Түрлі саяси күрестердің ішінде болып, әріптестеріне ұтымды ой айтып, қайсар табандылық танытады. Осындай саяси күрестердің нәтижесінде 1991 жылы Моңғолияның бұрынғы үкімет билігін құлатып, жаңадан Демократиялық үкімет құрып, өзі бірнеше қазақ азаматтарымен бірге Моңғолияның парламент депутаты болып сайланып, Моңғолияның 4-ші «Ата заңын» (Монгол Улсын Үндсэн хууль) бекіту үшін өз ойын ортаға салып, аз ұлт өкілдері, соның ішінде қазақ халқының рухани құндылықтары, тілі, салт-дәстүрі заңдық тұрғыдан қорғалатындығы туралы нақты заң тармақтарын енгізіп, оны парламентте бекіткізуге айрықша үлес қосты. Моңғолияның саяси-экономикалық реформалардың құқықтық негізін жасаушылардың бірі болды.

Моңғолияда демократия орнап, жаңадан үкімет құру туралы жиында өзінің саяси әріптестерінің бірі С.Баяр деген азамат Зардыхан Қинаятұлының атын Моңғолияның Президентігіне үміткер ретінде ұсынады. Көп адамды абыржытқан бұл пікірден кейін Зардыхан өз атын Президенттікке ұсынбайтындығын айтып, бас тартады. Сонда да әріптестерінің ұсынысымен жаңадан құрылған Парламент Мәжілісінің (Улсын Бага Хурал) орынбасары болып тағайындалады.



Сурет 1. Зардыхан Қинаятұлының 1990-1992 жылдар арасында Моңғолияның Тұрақты Парламенті, Мемлекеттік Кіші Хуралтайдың (Ұлсын Бага Хурал) орынбасары болып сайлануы. Солдан: Мемлекеттік Кіші Хуралтайдың хатшысы Б.Чимид, бастығы Р.Гончигдорж, орынбасары Қ.Зардыхан. Дереккөз: Моңғолияның Ұлттық Музейі



Сурет 2. Зардыхан Қинаятұлы 1992 жылы Моңғолияның төртінші «Негізгі Заңы» жаңадан бекітілгенде ең алдыңғы қатардан орын алып, өз мандатын көтеріп бірауыздан қолдаған сәті. Дереккөз: Моңғолияның Ұлттық Музейі

Міне осындай түрлі саяси жұмыстар, жоғарғы лауазамда қызмет жасаса да Зардыхан ағамыз «ат айланып қазығын табар» дегендей 1994 жылдардан Атажұртқа атбасын бұрып, Моңғолияның Қазақстандағы Консулы болып жұмыс жасағаннан кейін, ҚР, ҰҒА, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында өмірінің соңына дейін абыройлы қызмет атқарды.

Моңғолиядан атажұртқа қоныс аударған алғашқы қазақ ғалымдардың бірі, тарих ғылымының докторы Зардыхан Қинаятұлы. Ол Қазақстанға Моңғол мұрағаттарындағы және басқадай көптеген дерек көздеріндегі қазақ тарихына катысты құнды деректерді ала келді.

Осылайша тарихи отанына оралғаннан кейін *«Жылаған жылдар шежіресі»* (Қинаятұлы, 1995), *«Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары IX-XII ғғ.»* (Қинаятұлы, 2001), *«Моңғолиядағы қазақтар»* (Қинаятұлы, 2001), *«Жошы хан және Қазақ мемлекеті»* (Қинаятұлы, 2004) атты монографиялық еңбектер жазды. Автордың жетекшілігінде бір топ автордың қатысуымен *«Қазақ мемлекеттілігі тарихы»* атты монографиялық еңбек қазақ және орыс тілдерінде (Қинаятұлы, 2007), және *«Моңғолиядағы қазақтар»* 2-кітап, (Қинаятұлы, 2007) жарық көрді. Ғалым мәдени мұра бағдарламасына да атсалысты. Оның арнаулы редакторлығымен *«Тарих адамзат ақыл-ойының қазынасы: Орта ғасырлық тарихи ой»* жобасының үш томы қазақ тілінде (Қинаятұлы, 2005) басылып шықты. *«Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері»* (I, II том, "Өнер" баспасы, (Қинаятұлы, 2006) атты еңбекке ғылыми кеңесшілік жасады. *«Қазақ тарихына қатысты моңғол деректері»* атты жеке жинақ дайындады. Атажұртқа барғаннан кейін өмірінің соңына дейін 50-ден аса ғылыми мақалалар жазды. Кейбір еңбектері ҚХР және Моңғолияда жарық көрді.

Зардыхан Қинаятұлы өзінің ғылыми еңбектерінде аса маңызды, өзекті мәселелерді ортаға қояды. Әр жақтылы талдау жасап, түрлі деректер келтіліп, жаңаша көзқараспен талдаулар жасайды. *«Моңғолиядағы Қазақтар»* атты еңбегінің 2-кітабында осы өзекті мәселерді алға қойғандығын қысқаша сөз етеді. (Қинаятұлы, 2006: 100-114).

1. Ғалымның құнды еңбектерінің бірі "Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғғ." атты еңбегінде зерттеушілердің Керей, Найман, Жалайыр қатарлы түркі тайпаларын "моңғол" атандырып келген бұрынғы концепциядан бас тартып, оларды түркі жұрты ретінде қарастыруға шақырады. Оған жарамды кейбір жаңа деректер келтірген. Уақ тайпасы тарихын әріден қарастыру мүмкіндігі жайлы жаңа бағыт ұсынады.

2. *«Жошы хан және Қазақ мемлекеті»* атты монографиясында Жошы ханның ататегін тектей отырып, ол құрған Ақ орда мемлекетін қазақтың алғашқы мемлекеті деп қарастыру жайлы бұрын К.А. Пищулина қатарлы ғалымдардың ұсынған пікірін колдап, Ақ орда мемлекеті тарихын жаңа деректер, қорытындылармен толықтырады. Еңбек ғылыми көпшіліктің назарына ілігіп, ғылыми айналымға еніп бүгіндерді қазақ тарихындағы маңызды, құнды мұралардың бірі болып саналуда.

3. Автор қазақ даласындағы мемлекеттілік дамудың сабақтастығы мәселесін зерттеп, мұндай сабақтастықтың үзілмегенін, оны Сақ, Үйсін дәуірінен бері қарастырудың әдістемелік негіздерін талдайды. Қазақ мемлекеттілігі дамуының басты кезеңдері жайлы жаңа пікір ұсынады. (Қинаятұлы, 2003: 7-15, 21-25).

4. Шыңғысханның өмірбаяны мен тарихы төңірегінде соңғы жылдары Қазақстанда өрбіген алып-қашпа әңгімелерге ғылыми жауаптар береді. (Қинаятұлы, 2008). Осы мәселелер төңірегінде ғалым *«Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті»* атты екі томдық зерттеу еңбегін жазады.

Зардыхан Қинаятұлы Моңғолиядағы қазақтардың тарихы, этнографиялық салт-дәстүрі, мәдениеті мен бүгінгі тұрмыс-салтын мұқият зерттеген тарихшылардың бірі. *«Моңғолиядағы қазақтар»* атты бірінші кітабы Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы тарапынан 2001 жылы жарық көрген еді. Онда қазақтардың бір бөлігінің Моңғолия жерінде өткізген өмірінің өткелдері, халықтың мәдениеті мен тіршілік салты, 1990 жылдары Моңғолиядан атажұртқа бет бұрған қазақ көшінің басталу тарихы біршама толық жазылған болатын. Кітапта Моңғолия және ол жақтағы қазақтар тарихында елеулі рөл атқарған 83 адамның қысқаша өмірбаяны мен халыққа көрсеткен қызметі жайлы анықтамалық деректер берілген. Аталмыш еңбек қазірде Моңғолия қазақтарының тарихын зерттеудің тарихнамалық тізімінен орын алды.

Зардыхан ғалымның 2007 жылы Алматыда жарық көрген *«Моңғолиядағы қазақтар»* 2-кітабы бес бөлімнен тұрады. Алғашқы бөлімі Моңғолиядағы қазақтар туралы шетелдік белгілі ғалымдардың әр кезеңдерде жазған ғылыми еңбектеріне арналады. Екінші бөлімінде Моңғолиядағы этникалық қазақ қауымының қалыптасуы, ұлттық тіл, мәдениеті мен этнографиялық салт-санасының ерекшеліктері жан-жақты талданады. Әсіресе, Моңғолия қазақтары туралы шетелдік ғалымдар жазған ғылыми әдебиеттерді қазақшаға аударып,

анықтамалармен толықтырады. Линда Бенсон және Ингвар Сванберг,^f Г. Е. Грумм-Гржимайло,^g Г.Н. Потанин,^h В.В. Сапожников,ⁱ Цэвэн Жамсрано,^j А.В. Бурдуков^k еңбектеріндегі Моңғолия қазақтары тарихына қатысты құнды деректерді қазақ тіліне аударып жарыққа шығарады.

Келесі бөлімдерде XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Моңғолиядағы қазақтарға қатысты мұрағат құжаттары және Қазақтың Шыңжан өлкесінен Моңғолияға асқан соңғы көші (мұрағат деректері). Сонымен қатар, 1990 жылдары Моңғолиядан атажұртқа басталған көштің тарихы, өмір деректері жайлы кеңінен баяндалады. Кітаптың соңғы бөлімі «Көші-қоннан туындаған келелі мәселелер: дүбірлі көштің дәуірі өтті ме?» деп аталатын бөлімінде Қазақстанның бүгінгі экономикалық, әлеуметтік, құқықтық жай-күйіне талдау жасап, қазақ көшінің бүгінгісі мен келешегі жайлы ой толғайды.

Бір замандар Орта Азия және шығыс пен батыс, еуропаға дейін барлық жерді иемденіп әлемді билеген моңғолдар XVII ғасырдың соңына қарай түрлі себептермен ыдырап, бірлігі, егемендігінен айырылып 1690 жылы толықтай Шүршіт^l (Қытай тектес Мәнжі-Чин, Маньч) билігінің қол астына кіреді. 220 жылдай қытайға бодан болған моңғолдар 1911 жылы қайта көтеріліп қытай билігіне қарсы әрекет етеді. 1911 жылы үлкен тарихи бетбұрыс басталады. Шүршіт-Қытай басқыншылығына қарсы моңғолдардың 200 жылдан аса уақыт бойы жүргізіп келген ұлт-азаттық көтерілісі жеңіске жетті. 1911 жылы Моңғолияның астанасы Ұлы Хуренде^m (Их Хүрээ) моңғолдың хан, уаңⁿ, гуң^o, әкім және дін-басыларының Ұлы құрылтайы шақырылып, Моңғолияның дербестігін күллі әлемге жария еткен үндеу қабылданды.

Осы құрылтайдың нәтижесінде Боғда Жабзундамбаны^p хан көтеруге арналған салтанатты жиын өтеді. Боғда Жабзундамба моңғолдың үкімет және дінбасы болып тағайындалып, оған моңғолдың хаш таңбасы және алтын әріппен жазылған жарлық хат табыс етіліп, ежелгі түрік-моңғол рәсімі бойынша ақшыл түспен басталған тоғыз сый

^f "Қазақ атауы туралы анықтама", "Қазақ халқының тарихы", "Қазақтардың орналасуы жайлы", "Kazaks of spina: essays on an ethnic minority" еңбегінен кең көлемде деректер келтірген.

^g Абақ керей және наймандар "Западная Монголия и Урианхайский край" еңбегі туралы.

^h Қазақтар туралы "Очерки Северо-Западной Монголии" (выпуск 1, С-Петербург, 1831) еңбегі.

ⁱ Қазақтар мекендеген өлкенің географиясы хақында "Монгольский Алтай в истоках Иртыша и Кобда" (путешествия 1905-1909 гг. Томск, 1911) еңбегін қараңыз.

^j "Хасаг" немесе қазақтар туралы. "Дархад Хөвсгөл нуурын Урианхай... Хасаг, Хамниган нарын гарал, үндэс байдлын үгүүлэл" (УБ., 1934) еңбегінен

^k Жалама айдаған жылдар және Өрікті көл оқиғасы туралы "В старой и новой Монголии: Воспоминания, письма" (М., 1969) еңбегінен қатысты деректерді ортаға шығарып, жариялайды.

^l Шүршітті қытайлар деп жаңсақ ұғуға болмайды. Моңғолдар "Zurchid" немесе Zorchid-in Altin ulus" деп Тунгустар (маньчжуриялықтар) құрған "Алтын -china" мемлекетін атайды. Шүршіттер 1646 жылы Қытайдың Сун мемлекетін басып алып China империясын құрды. Империя Қытайды 1911 жылға дейін биледі. Осы жеңілістен кейін көбісі Гонконг-ға (Hong Kong) қарай қашып ығысты.

^m "Ұлы Хурен" Моңғолияның бұрынғы астанасы. 1924 жылы Тұрар Рысқұловтың пікірімен "Улан-батыр" деп атанғанға дейін моңғол елінің бас қаласы "Их хүрээ" немесе "ұлы хурен" деп атанған.

ⁿ Ван (хан) қытайша аймақ, өлке билеушісі деген мағына береді. Сонау Шыңғысхан дәуірінде (XII-XIII ғ) Керейт ханы Тогорил "Ван хан" атанған. Бұл атау кейін XVII ғ. шүршіт (china) билік жүйесінде қолданылды.

^o "Gung" Шүршіттің Мемлекеттік билік жүйесіндегі хан, яғни уаңнан кейінгі үшінші дәрежелі лауазым. Чин империялық үкіметі бұл лауазымды қазақ ішінен ең алғаш Абылайдың үшінші ұлы Әділге берген (1773 ж.). Осыдан бастап көптеген қазақтар бұл лауазымға ие болған. Көгедайдан бастап оның ұрпақтары да қытайдан "гуң" лауазымын алған. Моңғол өкіметі бұл лауазымды өз жерінде кіші мағынасында 1922 жылға дейін қолданып келген.

^p Жабзундамба. Моңғолдың тоғызыншы реткі мемлекет және дін басы. Жабзундамба Хутугт - діни атағы. Өз аты Наваанлувансанчойжнямданзанванчигбалсамбуу. Ол 1870 жылы қазіргі будда діни орталыны Лхас қаласында Далай ламаның діни көмекшісінің отбасында дүниеге келген. Оны 4 жасында Моңғолияның дінбасы етіп анасымен бірге моңғолияға әкелген. 1911 жылы Моңғолия Чин билігінен азат етіліп, осы жылы желтоқсан айының 1-і күні моңғолдың хан, ван, гуң, әкімдерімен дінбасыларының ұлы құрылтайынан Боғда Жабзундамбаны Моңғолияның мемлекет және дін басы етіп жариялайды. 1921 жылы қызыл төңкеріс жеңгенде оның мемлекет басқару құқығын шектейді. Ол 1924 жылы дүние салуымен Моңғолиядағы діни-манархиялық билік жүйесіне нүкте қойылады.

тартылды. Моңғолдар бұл оқиғаға үлкен мән-мағына бергені соншалық, моңғолдың жыл санауына өзгеріс енгізіп, 1911 жылды "Боғданы көп болып хан кетерген бірінші жыл" деп атады⁴. Боғданын жарлығымен моңғол үкіметі қайта жасақталды.

Бірақ бұл кезде қазақ және басқа ұлт өкілдері тұратын Қобда өлкесі әлі де Қытайдың билігінде қала берген еді. Қытай үкіметі жергілікті әкімшілік және кезінде Шүршіт игілігіне бөленген атақ-лауазымы бар рубасылар арқылы Қобда өлкесін Орталық Моңғолиядан бөліп алуды көздеді. Сол себепті жергілікті жұрт Моңғолияның орталық үкіметін қолдайтын және Қытай билігін қолдайтын екі тарапқа бөлінді. Қазақтар да бұл оқиғадан тыс қалмады. Шерушінің рубасы Жылқышыұлы Сүкірбай⁷ тобы Қытайды, ал онын аталас туысы гунд Қылаң⁵ тобы орталық моңғол үкіметін қолдап, қазақтар да өзара екіге жарылды. Сөйтіп кейін қазақты «Жалама айдаған қасіретті жылдарына» (1912-1914) әкеліп соқтырған ара қақтығыс басталған еді.

Нәтижелер. Зардыхан Қинаятұлы осы оқиғаларға байланысты Моңғолияның орталық мұрағатында сақталған ресми жеті құжат «Моңғолиядағы қазақтар» II том еңбегінде қолданылған мұрағат деректері қазақ диаспорасы тарихын толықрақ зерттеу үшін өте құнды еңбек болып саналады. Аталмыш еңбектегі тарихи деректерді толық нұсқасын мақаламызда ұсынып отырмыз.

Мұрағат деректері: Ахлақшы Сүкірбайдың Қытай әкімшілігіне (Ян У Цо) жазған хаты

Моңғол Журғанының¹ бастығы Ян У Цо² мырзаға!

Хат жолдаған себебім біздің Қылан деген адамымыз Қытайды Халха (Моңғол. 3.Қ.) жеңді, Қытайға алым-салық төлемендер, Халха мен Дүрбітке барып қосылайық, мұндағы жұртты мен басқарамын деп Халха, Дүрбіттерге шағым айтып жүрген көрінеді. Бірнеше дүркін барды. Істің мәнісін білмейтін біздің қазақтар олардың сөзіне еріп, түрлі уәж айтып салық төлемей отыр. Бодаубай деген зәңгі³ менің айтқанымға көнбей оның (Қылаңның. 3.Қ.) сөзіне еріп, ол да төлем төлеуден бас тартып, тілмаш Жан Ши Пиннің өзі келсін деп төлем жылқыларын бермей қойған. Қытайды халхалар жеңіп, Қобданы⁴ алды, енді не үшін беруіміз керек дейтін көрінеді. Ендігі әрі Қытайға жылқы бергендер жақсылық көрмейді деп, Қылан мен Бодаубай жар салып жүр екен. Сондықтан бұл екеуін яамынға күшпен шақырып әкеліп,

⁴ 1911 жылы ел тәуелсіздігін әйгілеп, Боғда ханды хан сайлағанда 1911 жылды "Боғда ханды көп болып хан кетерген бірінші жыл" деп мемлекеттің жыл санауына өзгеріс енгізген. Бұл үрдіс 1940 жылға дейін жалғасты.

⁷ Сүкірбай Жылқышыұлы Көбеген тегі 1870 жылы Шыңжанның Көктоғайында Ақтайұлы Жылқышының отбасында дүниеге келген. Осы жылдары Жылқышы ауылы Алтайдың Қобда бетіне асады. 1909 жылы тәжі лауазымына ие болады. 1912 жылы Алтайға қайта асады. Ұлдары Дәлелхан, Дөрбетхандар Алтай, Қобда бетіне әйгілі болған адамдар. Ол 1919 жылы Моңғолия жерінде дүние салған.

⁵ Қылан Зайсанұлы Шеруші руының белгілі адамы, Моңғолияда Богдахан билігін ресми мойындаған алғашқы қазақ. 1860 жылдары Алтайда туылған. 1912 жылы қазақтың 400 түтіні атынан қазақтарды құзыр билігіне қабылдап, жер, жайылым бөліп беруін өтініп Богдаханға хат жазған алғашқылардың бірі. Сол жылы Богдаханнан «аса мәртебелі Зайсан» лауазымын және қазақ арасына Богдахан атынан билік жүргізу мәртебесін, мөр, сый-сияпат алған. Өмірінің ақырына дейін Богда ханға, Моңғолия билігіне адал қызмет еткен. Бір өкініштісі 1912-1914 жылдары Моңғолияда билік жүргізген канқұйлы Дамбийжанцанның жарлығын Богда хан жарлығы ретінде қабылдап, қазақтарды ішкерілетіп қоныстандыру саясатын қолданған.

Қытай билігіне қарсы болған. Сондықтан қытайлар Саңырау, Бақат арасында 1919 жылы болған қақтығысты сылтау етіп Қылаңның басын алған.

¹ Журган (Jurgan) тунгусша әкімшілік деген мағына береді.

² Ян у Цо. Ұлты Торғауыт. Торғауыттардың ханзадасы (князі). Торғауытша аты - Балт ван. Жапонияда әскери училище бітірген. Ол 1911 жылы Алтайдың іс басқару абысы (кеңсе бастығы) болып тағайындалды. Минго үкіметі бұл аймақты орталықтың тікелей басқаруында ұстады. 1911 жылы Моңғолия тәуелсіздігін жариялағанда, қытайлар Моңғолияның батысын бөліп алып Алтай аймағына қосуды көздеген. Бұл істі тікелей Балтванға тапсырған еді. Моңғол деректерінде оны "Палтыр", "Палтван" десе, Батыс Моңғолия өлкесіндегі қазақтар арасында ол "Балтабан" атымен әйгілі болды.

³ Зәңгі, Залан - ел ішіндегі беделді адамдар, ру, ауыл басыларына берілетін Шүршіт әкімшілігінің кіші лауазымдарының бірі.

⁴ Қобда - Моңғолияның Қобда аймағы. Аймақ халқының 16 пайызы қазақтар. Қобдаға қазақтар алғаш 1870-1890 жылдары келіп қоныстанған мекен.

қатаң жазалау керек, бірақ Бодаубайдың зәңгі лауазымын қалдырған жөн болар еді. Жедел шара қолданып оларды тоқтатпаса, бұзақылар халықтың арасына іріткі салып жіберуі мүмкін.

*Жунгонын бірінші (1912) жылы 22-ші
маусым деп ахлақшы Сүкірбай
қолын қойып, мөрін басқан.*

Моңғол қарамағына өткізуін өтініп хунд Қылаңның жолдаған хаты

Халханың аса ұлы мәртебелі қолбасшысы, Ван, Гуң, Бэйс^x сіздерге арнайы жазылды.

Біз Қиюбай, Жұртбай, Жүнісбай залан, Бодаубай, Айбағыр, Айбыға үш зәңгі,

Қылан хунд, Қыдырбай, Тоқтаба, Ыдырыш (Айдараш), Түңкібай қатарлы төрт жүз отбасы Богда ханның жаңа үкіметінің құзыр билігіне өткіміз келеді.

Біз өз жеріңіздегі халық атынан хунд Қылаңды өзіңізбен жолықтыру үшін жібердік. Біз мұнда бақылаудамыз. Жолдаған адамымыз біреу болғанымен, сәлеміміз көптікі деп қабыл аларсыз. Көп адам жіберуге өз ортамыздан қауіптенеміз.

Мұндағы кәрі, жас, үлкен, кіші барша жұрт өзіңіздің рақымшылығыңызды күтудеміз. Сол үшін қол қойып, мөрімізді бастық.

*Көп болып көтерген екінші жыл (1912)
шілде айының 14 делінген. Барлығы
қол қойып 4 адам бармақ мөрін басқан.*

Қазақтың үкірдайы Сүкірбайдың хошунының^y үшінші дәрежелі зайсаңы хунд Қылан бастаған 400 түтін Богда ханның құзыр билігіне өтуін тілеп жазған өтініш ұлы мәртебеленің құзырына жеткізу үшін Батыс өлкенің әкімшілік төрағасы (Сайд)^z Наван Цэрэндердің жоғарыға жолдаған хаты

Жолдама хат: Батыс өлкенің әкімшілік төрағалығына жарлық бойынша тағайындалған Сайд Зоригт Бэйс және оның кеңесі тең төрағасы жарлық бойынша Самид Номон хан^{aa} атағына ие Жалханз хутуктының хаты

Ішкі істер министрлігіне жіберілді. Айтайын дегеніміз қазақтың Сүкірбай хошунының үшінші дәрежелі хунд Қылан бізге мына жайды айтып келді. Біздің қарамағымыздағы әкімшілік үкірдайы Сүкірбай Торгут уаңы Палтаның сөзіне еріп, Палта Сүкірбайға 32 мылтық сыйға тартып, Сүкірбай оның қарымтасына Палтаға екі жүз атты әскер және бірнеше жүз жылқы, қой беремін деп уәде етіп оған елу ат айдатып қалғанын, бізден жинап бермекші болған әрекетіне хунд Қылан, залаң Жұртбай, Жүнісбай зәңгілер, Бодаубай, Айбатыр және Айбыға, Бошиго Түңкібай зайсан Ыдырыш мал жанды қария Қиюбай, Тоқтабай біздер аталған хошунның 400 отбасының басын қосып бұдан былай біз Сүкірбайдың басшылығында Палтарға еріп, азып-тозғымыз келмейтінін айтып жылқы, қой беруден бас тарттық.

^x "Бэйс" шүршіт әкімшілік билігі жүйесінің бесінші қатардағы (хан, ван, гуң, бэйл, бэйс) билік жүйесі.

^y Шүршіттер жергілікті ауыл ақсақалдары, атқамінерлерге беріп отырған кішігірім әкімшілік билік жүйесінің бір үзбесі. Моңғол мемлекетінің бұрынғы сақталған әкімшілік жүйесі. Бұл жүйені Моңғолия жеріне алғаш XVI ғ. соңында шүршіттер әкелген жергілікті әкімшілік жүйесі. 1911 жылы Моңғолияда 102 хо-шун болған. XIX ғ. Халханың бір хошуында 1200 отбасы, 6000 жан, 12000 мал болған. Хошун әкімшілігі жұмыс істеген. Қазақ арасында 1912 жылы алғашқы (шеруші) хошун құрылып, хошун бастығы Сүкірбай болған. 1922 жылы қазақтар кішігірім үш хошун (Жәнтекей хошун, Шеруші хошун, Ботагара) ел еді. 1931 жылы хошун жүйесі жойылып аймақ және сомон (сұмын) жүйесіне көшірілді.

^z Моңғолдардың "Сайд" сөзі ежелгі түркілердің "шад" лауазымының бүгінгі жалғасы болуы мүмкін.

^{aa} 1906-1922 жылдары Моңғолияның батыс өлкесінің әкімшілік билеушісі Сайд лауазымында болған елеулі мемлекет және діни қайраткер. Осы өлкедегі дін басы Жалханзхутут және Наванцэрэндер батыс өлкедегі қазақтарды орналастыру ісіне елеулі үлес қосқан адамдар.

Біз нағыз адал ниетімізбен Боғда ханның жаңа үкіметіне бас ұрып, оған бағынып ырзалығын көрелік деп тәуекелге бел байлап, бұл істі басқаруды Қылаңға тапсырдық. Халықтың бәрі менің соңымнан еретіндіктерін айтып, хотон (төте жазу Ш.С.) жазуы мен хат жазып, барлығы қол қойып хатты сіздерге жеткізу үшін мені жіберді. Біз сияқты пақырларыңызда өзімізге тиесілі жайылым жеріміз жоқ, сондықтан бізге жер бөліп беріп, оны өз құзыр биліктеріңізге алып, бізді өз азаматтарыңыз ретінде қабылдауларыңызды өтінеміз. Біздің он екі рулы Керей қазақтарының барлығы да осындай пиғылда, - деп ол қолында хаты бар бізге келді. Андап қарасақ, бұлардың қазақтарының ішінен 400 отбасы өз ықласымен біздің қарамағымызға өтеміз деп үшінші дәрежелі хүнд Қылаңның келуі құптарлық іс болғандықтан, оған (Қылаңға. 3.Қ.) Тогосын Отто^{bb}, бірге келген екеуіне алтыншы, жетінші дәрежелі Jinis^{cc} тағып, 400 отбасын залан Жүнісбай, хүнд Қыландар басқарып, басқадай залан, зәңгі, зайсан бошиголармен тіл табысып шеп-шегара бойын жақсы бақылап, қадағалап жағымсыз жағдайлар туа қалса дереу жеткізіп тұруын тапсырып, мұндағы жергілікті зайсандар бастаған көпшілікке жер бөліп беру сияқты көмек жасап, шеттеп жүрген көпшілік бұқараға қолдау көрсетіп, мемлекеттің күш-қуаттылығын танытып қойылған талаптардың орындалуын сұрап министрлігіне хотон әрпімен жазылып, қол қойылған қазақтардың хатты (фото, сурет N2) және Сүкірбайдан Палтаға жолдаған хатын (фото сурет N1) жол-жөнекей адамдардан тауып алып, моңғол тіліне аударған екі бет аудармасымен бірге жолдап отырмыз.

Мұны және де төрт жүз отбасын бастаған Қылан, залан Жүнісбай, Жұртбай, зәңгілер: Бодаубай, Айбығар, Айбыға Бошиго Түнкібай, зайсан Ыдырыш малды-жанды қарт Киюбай, Тоқтабайлардың қолына да беріп, барлық іске қырағы қарап шет өлкелерді мұқият қадағалап отыруын тапсырдық.

Сол үшін хат жолдап отырмыз.

*Көп болып көтерген екінші жыл (1912)
шілде айының 22*

Ішкі істер министрлігінен Боғда ханға жолдаған жолдауынан

Пақырыңыз На (Намнансүрэн) Цэ (Цэрэнчимэд) Пун (Пунцагцэрэн)^{dd} ұлы мәртебелі сіздің алдыңызда бас иіп мынаны хабарлайды.

Пақырларыңыздың пайымдауынша, қазақтың үшінші дәрежелі зайсаны Қылан қатарлы аты аталған 400 түтін өз ықтиярымен біздің құзырымызға өтуін қалап келгендігін ескеріп, біздің тиісті әкімшіліктерден Қылаңға тогосын отго, бірге келген екі адамға алтыншы, жетінші дәрежелі зайсан лауазымының белгісін тағып, шеп-шегараны күзетуін тапсырып, ондағы біздің қарамағымыздағы белсенділер, Зайсандар бастаған көпшілікке жер бөліп беру сияқты сый-сияпат көрсетілуін сұрап бізге хат жолдап, өздерің ауылына қайтарғаны жайлы шешімі дұрыс деп тауып оларға жер бөліп беріп Қиюбай қатарлы төменде аты аталған белсенділерді марапаттау мәселесін тексеріп, анықтама хат жазып келген, хат бойынша

^{bb} Тогосны отго (togosni Otgo) мәнсап лауазымды (әскери чин сияқты) бір бірінен айырып тану үшін қырғауыл құстың қауырсынын пайдаланған. Лауазым бірінші, екінші, үшінші деп үш дәрежелі болған. Осы дәрежесіне қарай лауазым иесінің ресімдеп жасалған бас киімінің төбесіне қырғауыл құстың қауырсынын қалайды. Бұл қазақтың үкілеу дегенімен ұқсас.

^{cc} Жинс (Jins) Тогосны отгоға ұқсас, мәнсап лауазым дәрежесін айыру үшін қолданылған айырықша белгі. Бірақ жинс құстың жүнінен емес, түрлі-түсті ленталардан жасалып, белгілер қойылып, ресми бас киімге тағылады. Тогосны отго, жинс иелері мұндай ресми бас киімдерді тек рәсімдер кезінде (хан билік айтарда қалпағын киіп, қамшысын ұстайтыны сияқты) ғана қолданатын болған.

^{dd} Бұл үшеуі де 1911 жылы құрылған Боғда хан бастаған Моңғол үкіметінің мүшелері. Сайн ноян хан Намнансүрэн Монгол үкіметінің примьер-министрі, Да Лама Цэрэнчимэд Ішкі істер министрі, Пунцагцэрэн Моңғолдың мемлекет және діни қайраткері.

олардың атын тіркеген тізім хат қосып ұлы мәртебелім өзіңізге ұсынып отырмыз. Құзырыңызға құлшылық ете отырып жарлық шешім қабылдауыңызды сұраймыз.

*Көп болып көтерген екінші жыл (1912)
күздің орта айының 10-жаңасы.*

*Боғда ханның күздің орта айының 17-сі күні шығарған жарлығынан
Жарлық.*

Қылан бастаған топ бас қосып өз ықтиярымен біздің құзырымызға келгендігі қолдауға тұрарлық оқиға екенін ескеріп, оларға сый-сияпат көрсету туралы тізім хатқа қол қойдым. Оларды бауырымызға басып жер берілуі дұрыс. Тиісті әкімшіліктерге тапсырып, қай жерден қандай жерлерді беру мәселесін анықтау таныстырылсын! делінген жарлықты батыс өлкенің әкімшілігіне жіберіп, біздің министрліктен көтерілген мәселелер, шығарған шешімдерді тексеріп көріп, қазақтарға қай жерден қанша жер беру керектігін тиісті мекемелермен ақылдаса отырып, нақтылаған жауап келтіріп, бұл істі орындауға дайындық жасай беруін сұраймыз. Сол үшін хат жолдап отырмыз.

*Көп болып көтерген екінші жыл (1912)
күздің соңғы айының (XI. 3.Қ.) 23-і.*

Боғда ханның 1912 жылы қарашаның 23-і күнгі жарлығында көрсетілген қосымша тізім бойынша сый-құрметке ие болғандардың тізімі.

(Жарлықка Боғда ханның қолы қойылған)
залан Қиюбайға жоғарғы мәртебелі зайсан.
залан Жұртбайға жоғарғы мәртебелі зайсан
залан Жүнісбайға үкіметке қызмет жасаушы гүн атағы.
залан Бодаубайға үшінші дәрежелі зайсан.
зәңгі Айбағырға үшінші дәрежелі зайсан.

хүнд Кыланга аса мәртебелі зайсан лауазымы беріліп, төбесіне үшінші дәрежелі Тогосны отго белгісі тағылсын.

Зайсан Ыдырышқа төртінші дәрежелі зайсан.
Түкібайға төртінші дәрежелі зайсан.
Кешубайға төртінші дәрежелі зайсан.
Тоқтаубайға төртінші дәрежелі зайсан.
Қыдырбайға төртінші дәрежелі зайсан атағы берілсін.

*1922 халық үкіметінің Ішкі істер министрі, үкімет басшысының билігі шектеулі^е
Боғда ханға жолдаған хаты*

Пақырыңыз мен На (Наванцерең) Жа (Жалханз) сізге басымды иіп мынаны хабарлаймын, бізге өтуге тілек білдірген қазақтардың отбасы, адамдарының тізімін жасап сізге ұсынамыз.

Сіздің шешіміңізді күтетін себебіміз, Қобда өлкесін басқарып отырған қолбасшы Сайд аса ұқыпты Батыр Бәйілдің (Мұнда Гомбо-Иш туралы сөз болып отыр) үкімет және оның ішкі істер, қорғаныс министрлігі үш ұйымның атына хат жолдапты. Бұл хатты таныстыру үшін жалпы бөлім мына жайлы хабарлайды. Мен сайд жанжин өз басыммен жарлық, заңдарды бұлжытпай орындату үшін шет өлкеге келіп бұл істі бастаған кезден бастап әсіресе

^е 1921 жылғы халықтық революцияға дейін Боғда хан Моңғолдың мемлекет және дін басы, билігі шектеусіз манарх болатын. 1921 жылғы төңкеріс жеңіске жетіп, мемлекеттік билік жаңа халық өкіметінің билігіне өткесін, Боғда хан мен халық өкіметі арасында жасалған "АНТ келісімінің" шарты бойынша Боғда ханның өкімет билігі шектегіліп, тек дінбасы ретінде танылды. Мұны моңғол саяси тарихында "Хэмжээт Цаазат Богд хаан" немесе "құзыр билігі шектеулі Боғда хан" деп аталады. Оқиға 1922 жылы болғандықтан, осылай жазылып отыр.

алыс шет өкілерді орнықтыру үшін хурал, түрлі жиындар өткізіп әрбір істі ебімен, діни салт-ғұрыптарын құрметтей отырып мәңгілік бейбітшілікті қорғау мәселесін өз қарамағымыздағы моңғолдарқа қайсарлықпен насихаттап, бәрін де жөнге салып келемін. Бірақ, қазақтар жаңадан қоныс тепкен жерлерінде бір-бірінен алыста тұратындықтан, не болып кетер екен деп қиналатын жайлар болып турса да, біздің әкімшік бұрын бізге өз бетімен қосылған бірнеше хошунға қайтадан сан тізім жүргізгенімізде мынандай жағдай белгілі болды.

Шеруші қазақтары Хүнд Қылан, Сүкірбай, Қиюбайлардың үш Хошун ел, Ботагара қазақтары Зоригт (айбарлы, ержүрек- ред.) гүн Ақтышқан атты Қуанған, Қошақ қазақтары басшысы Ақмәдилер барлығы да жоғары билікке адал екендігін айтып, әрқайсысы өз сомоны (сум) олардың отбасы жайлы анықтамалар жасап әкелді. Шерушінің үш отогы (ру З.Қ.) алғаш біздің мемлекеттің құзырына қараған кезде әрқайсысы таңба және тиісті лауазым алып, үш хошун әкімшілігін ұйымдастырған еді. Бірақ өткен кездегі қилы уақыттың ауыр салмағымен бұл жүйе бұзылып жүктелген міндеттер орындалмауы салдарынан, мал-жаны бір шама тозғындап кеткендіктен, шерушінің үш хошун қосылып, Сүкірбайдың ұлы Дәлелханды басшы етіп, Қиюбай және Қылан ұлдары Қабылхан, Байменттерді уәзірлікке сайлап, бұдан былай тыныш өмір сүреміз деп былтыр Хатанбатыр ван және Қобда әкімшілігіне қолхат беріп, осы жүйені сақтап жүре берсек деген ұсыныс білдірген болатын. Қарамағымыздағы қазақтардың осылайша жоғарыға бағынып, адал ниет танытып отырғаны шынымен құптарлық іс болғандықтан, оларды осылайша реттеген жөн болар. Шеруші қазақтарының үш хошун автономиялық үкімет тусында өз ықтиярымен келіп қосылып, сый-сияпаттарға ие болып, сол кезде хошун болып ұйымдастырылғаны шындық. Бірақ қазір олар Дәлелхан бастаған бір хошунға бірігіп жұрт боламыз дегені замананы түсініп көпшіліктің пікірін еске алғандығының белгісі сияқты. Сондықтан шегара шебі реттеліп болғанға дейін олардың бір жолғы пікірін сол күйінде қабылдаған жөн деп танымыз. Және бұл хошундардан бөлек жүретін қошақтардың серкесі Ақмәдиге ел қарамағындағы жұртын басқару үшін әкімшілік белгісін беріп жұртын реттеп берсе деген пікірді де тексеріп ол туралы жазылған өтінішті моңғол, қазақ жазуымен үш еселеп осының бәрін Қобда әкімшілігінен қазақ хошундары бойынша нақтылап тексеріп анықтаған бірнеше хатты хаттап елші арқылы жібердік. Бұл хаттар Үкімет ішкі істер және қорғаныс министрлігіне жетісімен тексеріп көріп, шешім қабылдауларыңызды өтінеміз.

Мұны Қобда әкімшілігіне жіберіп мұқият тексерілсін деген шешім қабылдағанын осы жылы 10 айдың 19 күні (Еуропа жыл санауы бойынша 12 айдың 8 күні) Үкіметтің N 53 қаулысының 4 пунктінде талқылап, қазақтардың мұнда көтерген мәселесін жергілікті әкім, билік иелерінің пікірі бойынша шешіп беруін сұрап ішкістер министрлігінің келтірген анықтамасын негізге ала отырып шешім қабылдау, ал Ақмәдиге берілетін билік белгісін басқаша шешу үшін олардың отбасы, адамдарының атын жеке қағазға әдейі тізімдеп осы шешімге қосып тіркеу тапсырылсын.

Бұл мәселені Боғда ханға таныстырғанда ол бұл хаттарды сол күні қабылдап, қызыл сиялы қыл қаламмен "жазылуы бойынша шешілсін" деп қол қойған.

Көп болып кетерген 12 жылы 10 ай 19

Еуропаша 1922 жылы 12 айдың 17

Таныстыру үшін жасалған жеке тізімдерде зәңгі, заландардың атымен жауаптанған отбасылардың саны берілген.

Жалпы Берекешіл Моңғол Халық Мемлекетінің Бага хурал басқармасының 37 жиналысының қаулысы

Моңғол мемлекетінің (1940) жылы 7 айдың 7-күні.

Мемлекеттің сегізінші құрылтайының қаулысы бойынша Қазақ және Урианхай ұлт өкілдерін Қобда аймағынан бөліп жаңа аймақ етіп құру жұмысын ұйымдастыру туралы үкіметтің жоспар баяндамасын тыңдап қаулы етіледі:

Бірінші. Қазақ, Урианхай ұлт өкілдерінің жеке аймағын құру, жұмысын ұйымдастыру комиссиясын жеті адамның құрамында құру, онда: комиссия бастығына Бага хурал мүшесі

және Қобда аймағы әкімшілігінің орынбасары Қаби^{ff}, мүшелеріне ішкі істер министрлігінің осы аймақтағы өкілі Қалқабай, Бага хурал мүшесі Тоқтамысты^{gg} тағайындап, қалған төрт адамды жергілікті халықпен келісе отырып жергіліктілерден кіргізіп іске кірісуін Қабиға тапсырып, комиссия мүшелеріне екіден төмен емес Урианхай өкілдерін енгізілуі тиіс екендігі ескертілген.

Екінші. Ұйымдастыру комиссиясына төмендегі жұмыстар тапсырылсын.

а) Қобда аймағы әкімшілігі, сот, прокурор және партия, жастар қатарлы барлық көпшілік орындарынан қазақ, урианхайлардың жан саны, мал-мүлік және партия, жастар ұйымы, басқадай көпшілік орындарының саны, мүшелері, сомон, баг және олардың басшыларымен басқарма мүшелерінің саны, аты және де мәдени, шаруашылық мекемелерінің саны сияқты барлық анықтама, материалдарды комиссия өзі жаңалап алу қажет.

ә) Аймақтың ұлы хуралын (конференция. 3.Қ.) шақырудың дайындығы ретінде әуелі баг, сомон хуралдарын өткізіп, өкілдерді сайлау, егер қажет деп танылса осы жиналыстардан баг, сомон басқармаларын өзгертіп сайлауға болады. Осынау хуралдарда аймақтың аты және орталығы қайда болу мәселесін сөйлесіп аймақтық хуралға ұсыныс жасау Хуралға өкіл сайлағанда негізгі заңда көрсетілген нормалардың орындалуы қадағалансын.

и) Жаңа құрылатын аймақтың шегара шебін анықтау туралы жоспар құру үшін, жергілікті жағдайды мұқият зерттеу жұмысын жүргізу.

о) Аймақтық құрылтайдың барлық дайындығын қамдау.

у) Жаңа аймақтың мектебі, мәдениет, денсаулық сақтау, шаруашылық мәселелерін ұйымдастыру, тұрғын үй, кеңсе, шаруашылық дайындығын жасау.

Үшінші. Жаңадан құрылатын аймақты ұйымдастыру комиссиясын ат-көлікпен қамтамасыз ету қажет болатындықтан, бұрын үкіметтен Қобда аймағына берген Пикап машинасын комиссия бастығы Қабиға тапсырып беру ісі үкіметке жүктелсін.

Төртінші. Жаңадан құрылатын Қазақ аймағының (жекелеген, 3.Қ) барлық жұмысына арнап 100 мың төгрөгті үкіметтің резервінен шығару мәселесі үкіметке жүктелсін.

Бесінші. Осынау жаңадан құрылатын Қазақ аймағының әкімшілігінің негізгі сайлауын жүргізгенде халықтың ынтасын көтеру үшін жаңа аймақ құрудың саяси маңызын халыққа тез арада насихаттап жеткізу міндеті ұйымдастыру комиссиясының бастығы және мүшелеріне жүктелсін.

Алтыншы. Ұйымдастыру комиссиясының жұмысына басшылық беру және жаңа аймақ құру ісін тікелей басқару үшін үкіметтің өкілетті комиссиясын құру. Комиссия бастығына Үкімет басшысының бірінші орынбасары Сүрэнжав, мүшелеріне мемлекеттік Бага хуралының басқарма мүшесі Янжмаа және Орталық Кооператив одағының орынбасары Гэндэнярим-пилдер кіретін болсын.

Жетінші. Үкіметтің өкілетті орталық комиссиясы жаңадан құрылатын қазақ аймағын құру жұмысын аяқтап, одан ары қарайты жұмысына нұсқау, көмек беріп, бұл туралы Бага хурал басқармасына есеп беріп тұратын болсын.

Мемлекеттік Кіші хуралының бастығы Бумцэнд

Орынбасары Пунцаг

Басқарма мүшесі, хуралдың хатшысы Баяр

^{ff} Бәжі ұлы Қаби. Ұлты қазақ. 1900 жылы туған. Мемлекет қайраткері, 1938-1940 жылдары Қобда аймағы әкімшілігінің бірінші орынбасары қызметін атқарған. 1940 жылы мемлекеттік Бага Хуралының мүшесі бола жүріп Баян-Өлгий қазақ аймағын құруға белсене қатысқан тұлға. Баян-Өлгий аймақ әкімшілігінің алғашқы басшысы.

^{gg} Тоқтамыс Майынтыұлы. Ұлты қазақ, 12 рулы Абак керейдің Ботақара руынан. 1940 жылы мемлекеттік Бага хурал-ға мүше болып сайланған алты қазақтың бірі. Парламенттің мүшесі ретінде қазақ аймағын құруға атсалысқан қайраткер.

Қортынды

Зардыхан Қинаятұлы Моңғолия Мемлекеттік университеті, Тарих бөлімінің түрегі. Көне Моңғол жазуына жеттік, Моңғол тілін өте жоғарғы деңгейде меңгерумен қатар Мәскеу қоғамдық ғылымдар академиясында тарих ғылымының докторлық дәрежесін қорғаған білікті ғалым. Моңғолия қазақтары ішінен үкіметтік ең жоғарғы лауазымға тағайындалып елеулі еңбек еткен қоғам қайраткерлерінің бірі.

Алайда ғалым туралы зерттеулерде оның ізденістері мен зерттеулері, ғылыми еңбектері айтылса да атқарған саяси қызметтері толық нықты зерттелді деу әлі ертерек. Сондықтан оның Моңғолияда атқарған жоғарғы лауазымды қызметтері де әр қырынан айтылып, дәріптелуі тиіс. Мақаланың мақсаты да оның ғылыми еңбектері мен қатар атқарған саяси қызметін айқындау болып табылады. Зақанның Моңғолиядағы саналы ғұмырының көбі үкіметтік қызметтер де, ел тұтастығы мен ұлт мүддесін қорғауға арналды. Моңғолияға жаңашыл демократиялық үкімет орнату, ескі билік жүйесін жаңарту, 1992 жылы парламеттен бекітілген төртінші реткі «Ата заң»-ға адам құқығын, еркіндігін қолдау туралы және Моңғолиядағы қазақ халқының ұлттық құндылықтарын ұлықтауға қатысты түрлі пікірлерді өзінің саяси әріптестерімен берге асқан батылдықпен айқын жеткізіп, өз ойын ортаға сала білді. Соның нәтижесінде Моңғолиядағы аз ұлт өкілдері қазақтардың өз ана білінде білім алып, оқу ағарту, ұлттық мәдениет жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік туды.

Мақаламызда сараптаған ғылыми еңбектері бүгіндері тарихшылардың және жоғарғы оқу орындарында қолданатын негізгі ғылыми кітаптардың қатарына енді. Әсіресе Моңғолиядағы қазақтардың тарихын түгендеу, оны зерделеуде қосқан үлесі аса зор екендігін айтуымыз қажет. Моңғолияның ұлттық мұрағатында көне моңғол жазу бойынша сақталған деректерді сараптап, жарыққа шығарып, өз еңбегінде қазақшаға аударып жариялады. Ғалымның көп жылдар бойы зерттеген зерттеулерінің нәтижесінде Моңғолиядағы қазақтардың тарихи бүтінделіп, тиісті мұрғат деректерімен толықтырылды.

Sources

NMM – National Museum of Mongolia

Источники

МҮТМ – Моңғолияның ұлттық тарихи музейі

Әдебиеттер

- Кинаят, 1983 — Кинаят З. Хөдөлмөрчдийн эх оронч хүмүүжлийн асуудлууд. Улаанбаатар: 1983.
- Кинаят, 1990 — Кинаят З. Монголын хөдөлмөрчдийн эх оронч, интернационалч ухамсар төлөвшиж байгаа нь. Улаанбаатар: 1990.
- Кинаят, 2005 — Кинаят З. Цусгүй хувьсгал. Улаанбаатар: 2005.
- Кинаятұлы, 1995 — Қинаятұлы З. Жылаған Жылдар Шежіресі. Алматы: Мерей, 1995.
- Кинаятұлы, 2001 — Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары IX–XII ғғ. Астана: 2001
- Кинаятұлы, 2001 — Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар – Алматы: ДҚК, 2001.
- Кинаятұлы, 2003 — Қинаятұлы З. К переосмыслению Монгольской эпохи в истории Казахстана. «Отан тарихы», 2003. N1, – С. 34–44.
- Кинаят, 2003 — Кинаят З. Нулимстай жилүүдийн намтар. Улаанбаатар: 2003.
- Кинаятұлы, 2004а — Қинаятұлы З. Шыңғыс қаған тақырыбы қиял, хикаялармен алынатын биік емес. «Жас Алаш» газеті 2004 ж. 07 ақпан.
- Кинаятұлы, 2004б — Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан – Астана: 2004
- Кинаятұлы, 2006 — Қинаятұлы З. Қазақ тарихы туралы моңғол деректері. (қосалқы автор). Алматы, 2006.
- Кинаятұлы, 2007а — Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеттілігі тарихы, Алматы: 2007
- Кинаятұлы, 2007б — Қинаятұлы З. Моңғолиядағы Қазақтар, 2-кітабы. Алматы: ДҚК, 2007.
- Кинаятұлы, 2006 — Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеттілігі дамуының басты кезеңдері жайлы. «Отан тарихы». 2006. N1, 7–15 беттер.
- Кинаятұлы, 2008 — Қинаятұлы З. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. Алматы: Арда, 2008.
- Кинаятұлы, 2010 — Қинаятұлы З. Тарихқа Көзқарас (ұлт, тарих және адамдар тағдыры жайында. Павлодар, 2010.

Қинаятұлы, 2010 — Қинаятұлы З. Көшпенділік ғұмыр. Эссе. Алматы, 2010;
 Қинаятұлы, 2012 — Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. 3-к. Қобдалық қазақтар. Алматы,
 Қинаятұлы, 2017 — Қинаятұлы З. Найман хандығы: тарихы және мәдениеті XII-XIX ғғ. Алматы, 2017.

References

- Kınayat, 1983 — Kınayat Z. Hödölmörçdiin ekh oronç hüümüüjliin asuudluud. Ulaanbaatar: 1983. (In Mong.).
 Kınayat, 1990 — Kınayat Z. Mongolyn hödölmörçdiin ekh oronç, internatsionalç ukhaamsar tölövshij baigaa ni. Ulaanbaatar: 1990. (In Mong.).
 Kınayat, 2005 — Kınayat Z. Tsussgüi huvsgal. Ulaanbaatar: 2005. (In Mong.).
 Khinayatuly, 1995 — Khinayatuly Z. Jylağan Jyldar Shejiresi. Almaty: Merey, 1995. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2001 — Khinayatuly Z. Моңғол үстиртин мекен еткен соңғы түркі тайпалары IX–XII ғғ. — Astana: 2001. (In Mong.).
 Khinayatuly, 2001 — Khinayatuly Z. Моңғолиядағы қазақтар — Almaty: DQQ, 2001.
 Khinayatuly, 2003 — Khinayatuly Z. K pereomysleniyu Mongolskoy epohi v istorii Kazahstana. «Otan tarihy», 2003. N1, — S. 34–44. (In Kaz.).
 Kınayat, 2003 — Kınayat Z. Nulimstay jilüüdiin namtar. Ulaanbaatar: 2003. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2004a — Khinayatuly Z. Şyñğıs qağan taqyryby qıyal, hikayalarmen almatyn biik emes. «Jas Alaş» gazeti, 2004 j. 07 aqpan. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2004b — Khinayatuly Z. Qazaq memleketi jäne Joşı han — Astana: 2004. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2006 — Khinayatuly Z. Qazaq tarihy turaly moñğol derekteri (qosalqy avtor). Almaty, 2006. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2007a — Khinayatuly Z. Qazaq memlekettligi tarihy, Almaty: 2007. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2007b — Khinayatuly Z. Моңғолиядағы қазақтар, 2-kitaby. Almaty: DQQ, 2007. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2006 — Khinayatuly Z. Qazaq memlekettligi damuynyñ basty kezeñderi jayly. «Otan tarihy», 2006. N1, 7–15 better. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2008 — Khinayatuly Z. Şyñğıs han jäne Qazaq memleketi. Almaty: Arda, 2008. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2010 — Khinayatuly Z. Tarihqa közqaras (ult, tarih jäne adamdar tağdyry jayında). Pavlodar, 2010. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2010 — Khinayatuly Z. Köşpendilik ғұмыр. Esse. Almaty, 2010. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2012 — Khinayatuly Z. Моңғолиядағы қазақтар. 3-к. Qobdalyq қазақтар. Almaty.
 Khinayatuly, 2017 — Khinayatuly Z. Nayman handygy: tarihy jäne мәдениети XII–XIX ғғ. Almaty, 2017.



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 324-337, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 21.15.47
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_324-337

FORMATION OF THE ABBASID STATE, ITS POLITICAL-RELIGIOUS TRANSFORMATION AND THE PROCESS OF DECLINE (VIII–XIII CENTURIES)

Temirkhanov Batyrzhan¹, Mutaliyev Meirbol^{2*}, Saifunov Bauyrzhan³

¹ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Turkestan, Bekzat Sattarkhanov Avenue, 29)

Yasawi Research Institute, Leading Researcher, PhD

 <https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

² Abai Kazakh National Pedagogical University

(Almaty, Dostyk Avenue, 13)

PhD, Senior Lecturer of the Department of Ancient and Medieval History of Kazakhstan

 <https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>. E-mail: meirbols9293@gmail.com

*Corresponding author

³ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Turkestan, Bekzat Sattarkhanov Avenue, 29)

Director of the Yasawi Research Institute, Acting Associate Professor, PhD

 <https://orcid.org/0000-0001-8707-7075>. E-mail: bauyrzhan.saifunov@ayu.edu.kz

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Temirkhanov B., Mutaliyev M., Saifunov B., 2026

Abstract. Introduction. This article comprehensively examines the formation of the Abbasid state and the features of its political, social, and religious development based on the available data. The study is aimed at identifying the prerequisites for the formation of the Abbasid era, one of the most important stages in the history of Islam, the ways in which the Abbasids came to power, and their historical role. The purpose and objectives of the study are to analyze scientifically the process by which the Abbasids came to power, the role of the mawali in this movement, the features of religious policy, and the influence of internal and external factors on the development of the state. To achieve this goal, the study identifies the causes and stages of the Abbasid Revolution, analyzes ethnic and religious factors in the system of public administration, and reveals the historical significance of internal contradictions and uprisings. Results. The study establishes that the creation of the Abbasid state was the result of long-term and organized propaganda activity. It also shows that the support of the mawali and the unification of various social groups played a decisive role in the success of the revolution. Although the Abbasid religious policy initially relied mainly on the Qur'an and the Sunnah, in later periods the influence of the Mu'tazilite tendency increased. Internal political conflicts and religious-political movements posed a serious threat to the stability of the state. Conclusions. In general, despite the significant contribution of the Abbasid state to the

development of Islamic civilization, the strengthening of internal contradictions and external threats led to its weakening. Nevertheless, this period is regarded as an important era of political, cultural, and scientific growth in the history of Islam.

Keywords: Abbasid state, Abbasid Revolution, mawali, political instability, religious-political movements, Islamic civilization.

For citation: Temirkhanov B., Mutaliyev M., Saifunov B. Formation of the Abbasid State, its political-religious transformation and the process of decline (VIII–XIII centuries) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 324-337. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_324-337

АББАСИ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, САЯСИ-ДІНИ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚҰЛДЫРАУ ҮДЕРІСІ (VIII–XIII ғғ.)

Батыржан Темирханов¹, Мейірбол Муталиев^{2*}, Бауыржан Сайфунов³

¹ Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(Түркістан қаласы, Бекзат Саттарханов даңғылы, 29)

Ясауитану ғылыми-зерттеу институты, жетекші ғылыми қызметкер, PhD

 <https://orcid.org/0000-0001-7419-0335> E-mail: batyrgyzantemirkhanov@gmail.com

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

(Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13 үй)

Ежелгі және ортағасырдағы Қазақстан тарихы кафедрасының PhD, аға оқытушысы

 <https://orcid.org/0000-0002-5022-5799> E-mail: meiirbols9293@gmail.com

*Корреспондент автор

³ Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(Түркістан қаласы, Бекзат Саттарханов даңғылы, 29)

Ясауитану ғылыми-зерттеу институтының директоры, қауымдастырылған доцент м.а., PhD

 <https://orcid.org/0000-0001-8707-7075> E-mail: bauyrzhan.saifunov@ayu.edu.kz

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Темирханов Б., Муталиев М., Сайфунов Б., 2026

Аңдатпа. Кіріспе. Бұл мақалада берілген деректер негізінде Аббаси мемлекетінің құрылуы, оның саяси-әлеуметтік және діни даму ерекшеліктері кешенді түрде қарастырылады. Зерттеу ислам тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі болып саналатын Аббаси дәуірінің қалыптасу алғышарттарын, билікке келу жолдарын және оның тарихи рөлін түсіндіруге бағытталған. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері – Зерттеудің негізгі мақсаты – Аббасилердің билікке келу үдерісін, мауалилердің қозғалыстағы рөлін, діни саясаттың ерекшеліктерін және ішкі-сыртқы факторлардың мемлекет дамуына ықпалын ғылыми тұрғыда талдау. Осы мақсатқа жету үшін Аббаси төңкерісінің себептері мен кезеңдерін анықтау, мемлекеттік басқару жүйесіндегі этникалық және діни факторларды саралау, сондай-ақ ішкі қайшылықтар мен көтерілістердің тарихи маңызын айқындау міндеттері қойылды. Нәтижелер. Зерттеу нәтижесінде Аббаси мемлекетінің құрылуы ұзақ мерзімді ұйымдастырылған үгіт-насихат жұмыстарының нәтижесі екендігі анықталды. Сонымен қатар, мауалилердің қолдауы мен әртүрлі әлеуметтік топтардың бірігуі төңкерістің табысты болуына шешуші әсер еткені көрсетілді. Аббасилердің діни саясатында Құран мен сүннетке сүйену бастапқы кезеңде басым болғанымен, кейінгі кезеңдерде мутазилиттік бағыттың ықпалы күшейгені байқалды. Ішкі саяси күрестер мен діни-саяси қозғалыстар мемлекет тұрақтылығына елеулі қауіп төндірген. Қорытынды. Жалпы алғанда, Аббаси мемлекеті ислам өркениетінің дамуына зор үлес қосқанымен, ішкі қайшылықтар мен сыртқы қауіптердің күшеюі оның әлсіреуіне алып келді. Соған

қарамастан, бұл кезең ислам тарихында саяси, мәдени және ғылыми өрлеудің маңызды дәуірі ретінде бағаланады.

Түйін сөздер: Аббаси мемлекеті, Аббаси төңкерісі, мауалилер, саяси тұрақсыздық, діни-саяси қозғалыстар, ислам өркениеті.

Дәйексөз үшін: Темирханов Б., Муталиев М., Сайфунов Б. Аббаси мемлекетінің қалыптасуы, саяси-діни трансформациясы және құлдырау үдерісі (VIII–XIII ғғ.) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 324-337 бб. (Қазақш.) (Қаз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_324-337

ФОРМИРОВАНИЕ АББАСИДСКОГО ГОСУДАРСТВА, ЕГО ПОЛИТИКО-РЕЛИГИОЗНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ И ПРОЦЕСС УПАДКА (VIII–XIII вв.)

Батыржан Темирханов¹, Мейірбол Муталиев^{2*}, Бауыржан Сайфунов³

¹ Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Улица Бекзата Саттарханова №29 Туркестан)

Научно-исследовательский институт Ясави, ведущий научный сотрудник, PhD

 <https://orcid.org/0000-0001-7419-0335> E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

² Казахский Национальный педагогический университет имени Абая (Проспект Достык №13, Алматы)

PhD, старший преподаватель кафедры истории Казахстана древнего и средневекового периодов

 <https://orcid.org/0000-0002-5022-5799> E-mail: meiirbols9293@gmail.com

*Корреспондент автор

³ Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Улица Бекзата Саттарханова №29 Туркестан)

Директор Научно-исследовательский институт Ясави, и.о. ассоциированного доцента, PhD

 <https://orcid.org/0000-0001-8707-7075> E-mail: bauyrzhan.saifunov@ayu.edu.kz

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Темирханов Б., Муталиев М., Сайфунов Б., 2026

Аннотация. Введение. В данной статье на основе представленных данных комплексно рассматриваются процесс становления Аббасидского государства, а также особенности его политического, социального и религиозного развития. Исследование направлено на выявление предпосылок формирования Аббасидской эпохи, которая считается одним из важнейших этапов в истории ислама, путей прихода к власти и её исторической роли. Цель и задачи исследования – Основной целью исследования является научный анализ процесса прихода Аббасидов к власти, роли мавали в данном движении, особенностей религиозной политики, а также влияния внутренних и внешних факторов на развитие государства. Для достижения этой цели поставлены задачи определения причин и этапов Аббасидской революции, анализа этнических и религиозных факторов в системе государственного управления, а также выявления исторического значения внутренних противоречий и восстаний. Результаты. В ходе исследования установлено, что создание Аббасидского государства стало результатом длительной и организованной пропагандистской деятельности. Кроме того, показано, что поддержка мавали и объединение различных социальных групп сыграли решающую роль в успешности революции. В религиозной политике Аббасидов на начальном этапе преобладала ориентация на Коран и сунну, однако в последующие периоды усилилось влияние мутазилитского направления. Внутренние политические конфликты и религиозно-политические движения представляли серьёзную

угрозу стабильности государства. Выводы. В целом, несмотря на значительный вклад Аббасидского государства в развитие исламской цивилизации, усиление внутренних противоречий и внешних угроз привело к его ослаблению. Тем не менее, данный период оценивается как важная эпоха политического, культурного и научного подъёма в истории ислама.

Ключевые слова: Аббасидское государство, Аббасидская революция, мавали, политическая нестабильность, религиозно-политические движения, исламская цивилизация.

Для цитирования: Темирханов Б., Муталиев М., Сайфунов Б. Формирование Аббасидского государства, его политико-религиозная трансформация и процесс упадка (VIII–XIII вв.) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. 324-337. (На каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_324-337

Кіріспе. Аббаси халифаты ислам тарихындағы ең маңызды әрі ықпалды саяси құрылымдардың бірі болып табылады. Оның қалыптасуы, даму эволюциясы және құлдырау үдерісі ислам әлеміндегі саяси, әлеуметтік және діни өзгерістермен тығыз байланысты. Әмәуи мемлекетінің орнына келген Аббасилер жаңа билік жүйесін қалыптастырып қана қоймай, мұсылман қоғамындағы этникалық, діни және мәдени қатынастарды қайта қарастыруға ықпал етті. Әсіресе, мауалилердің мемлекеттік басқару жүйесіне белсенді түрде қатысуы, биліктің діни легитимділігін негіздеуге бағытталған саясат және ішкі-сыртқы факторлардың өзара ықпалы Аббаси мемлекетінің тарихи дамуын айқындады. Осы тұрғыдан алғанда, Аббасилер дәуірін кешенді түрде зерттеу ислам өркениетінің эволюциясын түсіну үшін аса маңызды болып табылады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, жүйелік және талдамалық әдістер кеңінен қолданылды. Негізгі дереккөз ретінде Аббаси мемлекетінің құрылуы, саяси дамуы, діни саясаты және құлау кезеңіне қатысты тарихи мәліметтер қарастырылды. Этникалық факторлардың, атап айтқанда мауалилердің рөлін талдауда салыстырмалы әдіс қолданылып, әртүрлі әлеуметтік топтардың мемлекеттік құрылымдағы орны сараланды. Зерттеу барысында саяси және діни үдерістердің өзара байланысын ашу мақсатында кешенді талдау жүргізілді.

Талқылау. Зерттеу нәтижелері Аббаси мемлекетінің құрылуы кездейсоқ құбылыс емес, ұзақ мерзімді және жүйелі түрде жүргізілген идеологиялық және саяси үгіт-насихаттың нәтижесі екенін көрсетеді. Әсіресе, Хорасан аймағындағы әлеуметтік қайшылықтар мен мауалилердің наразылығы төңкерістің негізгі қозғаушы күшіне айналды. Сонымен қатар, Аббасилердің билікке келгеннен кейінгі саясаты діни легитимділікке негізделгенімен, уақыт өте келе бұл саясаттың өзгеріске ұшырағаны байқалады. Мутазилиттік бағыттың мемлекеттік деңгейде қолдау табуы және оған қарсы реакциялар қоғамда жаңа қайшылықтардың пайда болуына алып келді.

Ішкі саяси күрестер, әсіресе билік үшін таластар, этникалық топтар арасындағы шиеленістер және діни-саяси қозғалыстар мемлекет тұрақтылығына айтарлықтай қауіп төндірді. Сонымен қатар, орталық биліктің әлсіреуі мен аймақтық дербестікке ұмтылу үдерістері Аббаси мемлекетінің ыдырауына алып келген негізгі факторлардың бірі болды. Моңғол шапқыншылығы бұл үдерісті жеделдетіп, мемлекет тарихындағы шешуші кезеңге айналды.

Зерттеу нәтижелері.

1. Аббасилердің құрылуы

750 жылы құрылған Аббаси мемлекеті, атауын Әз. Пайғамбардың (с.а.у.) ағасы Аббас б. Абдулмутталибтен алды. Аббасилер ұзақ уақыт бойы жүргізген үгіт-насихат әрекетінен соң жасаған төңкерісі нәтижесінде Әмәуи мемлекетінің өмір сүруіне нүкте қойды (Темирханов, Самбет, 2026: 152-166). Мемлекетке аты берілген Аббас пен оның ұлы Абдулла өз заманындағы саяси оқиғалардан аулақ болғанды жөн санаса, немересі Әли б. Абдулла да әкелерінің ұстанымында қалды. Алайда ол, Әмәуи халифасы І. Уәлидтің қысымына байланысты Дамашықтан кетіп, Хумаймаға шегінуге мәжбүр болды. Аббасилердің Сириядан

қажылық жолындағы Хумаймаға қоныстануы олардың болашақтағы төңкерісі үшін қолайлы негіз болды. Өйткені Әмәуилерге қарсы қозғалыстың негізі осы жерден қаланып, отыз екі жылға созылған, құпия түрде жүргізілген үгіт-насихат жұмыстары тап осы аймақтан басталды. Аббасилер әулетін билікке әкелген, шақыруға бастамашы және ұйымдастырушы болған Әлидің ұлы Мұхаммед еді (Belâzûrî, C 4, s. 70-104).

Хумайманы қозғалыс орталығы ретінде таңдаған Мұхаммед б. Әли, Хорасан жерін де өз қызметін іске асыруда пайдаланды. Ол тайпалық дау-дамайлар жиі болатын бұл аймақтың орталық әкімшіліктен алыс екенін және төңкеріске мүмкіндік ретінде Әмәуилерге қарсы мауалидің бар екенін көрді. Мауалидің Әз. Пайғамбар (с.а.у.) әулетіне деген сүйіспеншілігін ескерсек, Мұхаммед б. Әли өзінің үгіт-насихатын «әр-Риза мин Әл-и Мұхаммед (Пайғамбар әулетінен кімге разы болса)» деп тұжырымдап, Хорасанға өзін қолдау үшін шақыру жіберді. Қозғалыстың маңызды ошақтары болған Хорасан мен Хумайма арасындағы байланысты орнатуда Әмәуилерге қарсы әрекеттердің орталығы ретінде Куфа қаласын таңдады (Tabarî, C 6, s. 562-564; İbnu'l-Asir, C 4, s. 322-323).

Аббасилер әуелі шиіттердің қолдауымен Куфа мен Хорасанда үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Сол тұста Әз. Пайғамбар әулетіне жататын имамның атынан жұмыс істейтін көптеген уағызшылар, Әмәуи билігі тарапынан ұсталып өлтірілді. Соған қарамастан, имамның кім екені құпия сақталатындықтан, Аббасилер әулеті мемлекеттің қудалауынан ұзақ уақыт бойы құтылып келді. Аббасилер атынан шақыруды бастаған Мұхаммед б. Әли 743 жылы қайтыс болған соң өсиеті бойынша оның ұлы Ибрахим б. Мұхаммед әкесінің орнына өтті. Хорасандағы оқиғаларды тездету мақсатында үгіт-насихаттың жаңа басшысы Әбу Муслим әл-Хорасаниді өз әулетінің өкілі ретінде аймаққа жіберді. Әбу Муслимнің Хорасандағы қозғалыс басшылығына келуі Аббасилер төңкерісі үшін маңызды бетбұрыс болып саналды. Негізінде, 747 жылы имам Ибрахим міндеттеген дайындықты аяқтап, көтеріліске ресми түрде бастаған тұлға да осы Әбу Муслим әл-Хорасани болып табылады (Balazuri, C 3, s. 467; Tabarî, C 7, s. 329, 363).

Аббасилер төңкерісін жүзеге асырған Әбу Муслим, Хорасандағы Әмәуи әскерлерін залалсыздандырып, сәйкесінше Марв пен аймақтың басқа да маңызды қалаларын басып алды. Әмәуилердің Хорасан әміршісі Наср б. Сайяр дереу халифадан және Ирак әкімінен мобильді әскер тобын жіберуді сұрағанымен, аймаққа жіберілген әскерлер Аббаси әскерлеріне қарсы төтеп бере алмады. Батыс бағытта ілгерілеуін жалғастырған Аббаси әскері Ирак әміршісі Ибн Хубайраны да қауқарсыз жағдайға түсіріп, 749 жылы Куфаны басып алды. Әз. Пайғамбар әулетінің уәзірі қызметін атқарған Әбу Сәләма да тығылған жерінен шығып, қаландағы басқаруды өз қолына алды. Екінші жағынан, имам Ибрахим Әмәуи халифасы Маруан тарапынан түрмеге жабылғаннан кейін Аббасилер Ибрахимның бауыры Әбул-Аббас әс-Саффахты қозғалыстың жаңа басшысы етіп тағайындады және олар әулет мүшелерін Куфаға жіберді. Алайда Саффах пен оның отбасын қала халқы жақсы қарсы алған жоқ. Өйткені Әбу Сәләма билікті Аббасилерден гөрі Әлидің ұлына беруді ойлаған-ды. Осы себепті ол Аббасилердің Куфада болуын біраз уақытқа дейін құпия ұстау арқылы Әли ұлдары атынан уақыт ұтқысы келді. Бірақ Әбу Сәламаның халифалықты Әли ұлдарына қалдыру әрекеті сәтсіз аяқталды. Екінші жағынан, Хорасан халқы бұл кешіктіру тактикасын байқап, Саффахты халифа деп жариялады. Нәтижесінде Әбу Сәләма Аббасилер атынан сайланған халифаға ант беруге мәжбүр болды (Tabarî, C 7, s. 377-424).

749 жылы Куфада Саффах халифа болып жарияланғаннан кейін билікке келген Аббасилер, Әмәуи билігіндегі Дамашық аймағына қарай бет алды. 750 жылы Ұлы Зап өзенінің жағасында болған шайқаста Аббаси әскері Әмәуилерді ауыр жағдайда талқандады. Жеңіліс нәтижесінде астанасы Харранға шегінген Маруан мұнда ұзақ тұрақтай алмайтынын түсініп, алдымен Дамашыққа, одан кейін Иорданияға барды. Алайда Аббасилердің бұл қуғынынан қашып құтыла алмады. Ақырында ол Мысырдағы Аббаси әскерлерінің қолынан қаза тапты. Осылайша Әмәуи мемлекеті толығымен жойылды (Tabarî, C 7, s. 432-441.).

2. Аббаси билігіндегі мауалилердің үлесі

Әмәуи мемлекетінің ыдырауындағы негізгі себептердің бірі болған Аббаси төңкерісіндегі мауалилердің күші болатын. Өйткені Аббасилерге мауалилердің қолдау көрсетуінің нәтижесінде көтеріліс сәтті аяқталды. Әһли Бәйт атынан дағуат жасау кезінде мұсылмандар арасындағы теңдікке баса назар аударылуы, басқаруда Құран мен сүннетті ұстану сияқты мәселелерде мауәлилер арасында жақтастардың көбеюіне алып келді; Бұл олардың Аббасилік құрылымға қатысуына және қозғалыста тиімді рөл атқаруына себеп болды. Соншалық, Куфадағы үгіт-насихаттың басшысы болған және мемлекет құрылғаннан кейін уәзір болғаны үшін «Әл-и Мұхаммедтің уәзірі» атанған Әбу Сәлама мен Хорасандағы Аббасилер қозғалысының табысты болуын қамтамасыз еткен Әбу Муслим әл-Хорасани, Аббаси мемлекетінің қозғалысын жүргізіп отырған ең маңызды есімдер болды (Demircan: s. 179-180).

Мауалилер қолдаған Аббаси төңкерісі ирандар көп шоғырланған Хорасан аймағында басталғанымен, қозғалысты табысқа жеткізген негізгі күш әртүрлі мүдде тараптарының бірлестігі болды. Әмәуилерге қарсы топтарды өз пайдасына қолдана білген Аббасилер қол жеткізген мемлекеттің заңдылық негіздерін діни талаптарға негізделгенін түсіндіру арқылы өздерін Әмәуилерден өзгеше екенін көрсетуге тырысты. Атап айтқанда, Әмәуилер ұсынған «меншік мемлекетінің» орнына олар дінге негізделген мемлекет идеясын көрсететін тәжірибелерге негізделді. Аббасилердің халифалық орталығы ретінде Сирияның орнына Иракты таңдауы Әмәуилердің ең үлкен қолдаушылары болған Сирия арабтарының ықпалын арылтып қана қоймай, арабтар мен мауалилер арасындағы қалыптасқан келіспеушіліктерді жойды. Негізінде, хорасандықтар Аббаси төңкерісі кезінде атқарған рөліне сәйкес мемлекеттің жоғары лауазымдарында қызмет атқарып, басқарудағы мауалидің тиімділігін арттыруға ықпал етті. Көтеріліс кезінде ең ықпалды тұлғаларының бірі болған Әбу Муслимнің билік арқылы ықпалды күшке ие болуы мауалидің ұстанымын одан әрі нығайта түсті. Алайда Әбу Муслимнің қазіргі жағдайына алаңдаған халифа Мансур оның мемлекеттегі саяси ықпалын азайту үшін көзін жоюға бұйрық берді (Yıldız, DİA, C 1, s. 34).

Мансур Әбу Муслимнің көзін жойғанымен, көтеріліс кезінде Әбу Муслимге көмектескен Бермеки әулеті мен Аббасилер мемлекетінде Иран ықпалы ұзақ уақыт бойы жалғасты. Бәлх қаласындағы Невбахар будда ғибадатханасының діни қызметкерлері ретінде танымал кейбір әулеттер Исламды қабылдағаннан кейін Аббаси төңкерісіне белсенді түрде қатысып, Саффах пен Мансур кезеңдерінде де мемлекеттік басқаруда белсенділік танытты. Бермеки әулеті уақыт өте келе қалыптасқан уәзірліктің жалғыз иесі ретінде бұрынғыдан да ықпалды орынға көтерілді. Бұл жағдайға алаңдаған Харун Рашид саяси және мәдени салалардағы жетістіктеріне қарамастан кейінірек Бермеки әулетінің үстемдігін жойды. (Bozkurt, s. 53-55).

Әбу Муслим оқиғасы, бермекилердің жойылуы, Әмин мен Мамун есімді халифалар арасындағы билік үшін күрес Аббаси билігінің арабтар және парсы халықтары арасындағы сенімнің төмендеуіне әкелді. Әсіресе Әмин мен Мамунның күресінде Фазл б. Раби, Фазл б. Сахлдардың ісінде байқалған араб-парсы қақтығысы мемлекетке зиянын тигізетін жағдайға жеткен еді. Осы себепті Мамун түркі ұлтын арабтар мен парсылар арасында тепе-теңдік орнатуда пайдаланып, өз билігін қолдайтын үшінші этникалық топ ретінде қосты. Мамун халифалығының соңғы жылдарында әскерге алынып, әскери қабілеттерімен көзге түскен түркілер саяси оқиғаларға араласып, Мұғтасымның халифа болып сайлануына әсер етті. Халифа Мұғтасым Аббаси мемлекетінің ескі астанасын ауыстыру үшін Самаррада қала құрып, түркілерді сонда орналастырған кезде, басқарудағы түркі ықпалы күшейе бастады. Самарра дәуірі деп аталатын кезеңде түркі әскери бюрократиясы үстемдікке ие болып, саясатта шешуші орынға көтерілді. Бірақ Мутауаккил ұстанған түркілерге қарсы саясат және түркі қолбасшылары мен басқа Аббаси халифалары арасындағы үздіксіз күрес уақыт өте келе биліктің белсенділігі азайып, түркілердің Аббаси әкімшілігіндегі ықпалы бірте-бірте жоғалды, мемлекеттік саясаттағы тиімділігі тоқтады (Арак, С 4, s. 258-285).

3. Аббасилердің діни саясаты

Аббасилер Әмәуилерге қарсы көтерілістерінде дінді басшылыққа алатынын жариялады. Әмәуи халифаларының мұсылмандарды басқаруы діни тұрғыдан заңды емес және халифалық пайғамбар әулетіне тиесілі болуы керек деген пікірлер Аббаси қозғалысының негізгі ұстанымы тұғын. Олардың үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу үшін он екі нақиб және жетпіс дай түріндегі ұйымын құруда Құран мен сүннетке негізделгеніне қарасақ, Аббасилердің діни орталықтандырылған саясаттарын көруге болады. Мысалы, Аббаси уағызшыларының ішінде ерекше беделге ие Хидаштың Құран мен сүннетке қайшы пікірлерінің байқалуынан соң оның шеттетілуі де Аббасилердің бұл мәселедегі мұқияттылығын көрсетті.

Аббасилердің басшылары өз сөздерінде Құран мен сүннетке тура келетін сөздерді қолданды. Тіпті, Әбу Муслимнің Марв халқынан қолдау алған кезде «Алланың кітабын, Пайғамбардың (с.а.у.) сүннетін ұстану, Алла Елшісінің әулетіне разы болу» деген сөздер қолданылды (Tabari, C 7, s. 380). Қуфада мемлекет жарияланғанда Дәуіт б. Әли де қолдаушыларына айтқан сөзінде: «...Сіздерді Алла Тағала бұйырған үкімдермен басқару, іштеріңізде Алланың кітабына сәйкес амал ету, Алла Елшісінің үлкендеріңізге және басқа топтарға ұстанған саясатын ұстану – біздің парызымыз...» деген болатын (Tabari, C 7, s. 427).

Аббасилердің бірінші кезеңдегі халифалары сүннеттен шыққан бидғат амалдарға қарсы әһли сүннетті қорғауды өз мойнына алатын ұстанымда болды. Ғұламаларды құрметтейтін халифалар, оларды діни биліктің қайнар көзі ретінде қабылдады. Бұл түсіністік халифа Мамунға дейін жалғасты, бірақ оның қабылдаған жаңа шешімдерімен Аббасилердің дін саясаты басқа бір арнаға ауысты деуге болады. Діни биліктің қайнаркөзі халифа екендігін дәлелдей отырып, Мамун өзін Алла жіберген жолбасшы ретінде анықтады. Ол саяси шешіммен Мутазиланы мемлекеттің ресми бағыты деп жариялады және Мутазиланың «Халқул-Құран» мәселесінде Құранды жаратылған деген көзқарасын қабылдануға тырысты. Оған қарсы шыққандарға арнайы соттар құрды, Ахмед б. Ханбал және сол сияқты көптеген ғалымдарды сұраққа алып, оларды Құран жаратылған деген көзқарасты қабылдауға мәжбүрледі (Bozkurt, s. 62-76).

Мұғтасым және Уасық дәуірінде Мамунның ақида (сенімдік) ұстанымы жалғасын тауып, сұрақа алудық ақыры оқтын-оқтын қысым мен зорлық-зомбылыққа айналды. Мутазила ақидасына негізделген түсінікті өзгерткен басшы халифа Мутәуәккил болды. Иман негіздерін талқылауға тыйым салған Мутәуәккил сүннетті жаю, хадистерге мән беру мемлекеттің діни саясатының басты міндеті ретінде қарады.

Әсіресе, бірінші кезеңде Аббасилер мұсылман атын жамылған кейбір бұрмаланған сенімдегі және зындық атанған топтармен күрес жүргізді. Зындықтық – Исламға қауіп төндіретін жағдай болғаны секілді, мемлекеттік билікке қарсы көтеріліс ретінде де қабылданып, оларға қарсы өте қатал түрде шаралар қабылданды.

Аббасилер негізінен зымми деп аталатын мұсылман емес халыққа заң шеңберінде жұмыс жүргізіп отырды. Жизия төлемі арқылы мемлекет қорғауына алынған зыммилер сенімдерінде еркіндікте болатын. Дегенмен, яхудиер мен христиандарға мұсылманша киінуге тыйым салып, ғибадатханаларын бұзған халифалар да кездесті (Bozkurt, s. 89-90).

4. Ішкі мәселелер

Аббаси мемлекеті әсіресе құрылуы мен өрлеуі кезінде саяси, экономикалық және діни себептерге байланысты көптеген мәселелерге тап болды. Халифа Әбул-Аббастың Әмәуилер отбасын жою әрекеті алғашқы жылдары біршама көтерілістердің шығуына әсер етті. Сонымен қатар, жаңа билік орнаған кездегі кейбір әкімдер мен қолбасшылардың басшыға бағынбаулары да, мемлекеттің аяққа тұруын кешеуілдетті. Екінші жағынан, Аббаси төңкерісін қолдаған топтар жаңадан құрылған мемлекеттен күткен үміттері ақталмаған соң көтеріліс туын қайта көтерді.

Әбул-Аббас қайтыс болғаннан кейін әулет мүшелері арасында билік үшін талас басталды. Мансур халифа болғанда оның Сирияда әкім болып тұрған ағасы Абдулла б. Әли халифалыққа өзінің құқығы бар екенін айтып халифаға қарсы шықты. Бұл бүлік Аббасилер билігін құруда маңызды рөл атқарған Хорасан әкімі Әбу Муслим басып, ішкі қақтығыс

ушықпай тұрып жойылды. Әулет мүшелері арасындағы тартыстың бірі Әмин мен Мамун арасында болды. Харун Рашидтен кейін таққа отырған Әминнің бауыры Мамунды тақтан босатқаннан кейін екі жақтың әскерлері бетпе-бет келді. Халифаның өлтірілуіне дейін әкелген осы аласапыран жағдайда Бағдат шаһары қирандыға айналып, қақтығыстар салдарынан екі жақтан да көптеген адамдар қаза тапты. Әмин жағына шыққан адамдардың біразы кейінгі уақытта да Мамунға қарсы шығып, мемлекеттің дамуына тосқауыл болды (İbnu'l-Asir, C 5, s. 102-104; Suyuti, s. 236-249).

Түрлі діндер мен мазхабтық бағыттар таралып, дамып келе жатқан Хорасан аймағы, Аббаси дәуірінде де Әмәуилердегі сияқты қарсылықтың орталығына айналды. Әбу Муслимнің көтерілісті басып, Хорасан мен шығыс аймақтардағы оның ықпалының күшеюі Аббаси әулетіне тағы бір қауіп пайда болды. 755 жылы Мансур, Әбу Муслимді өлтіргеннен кейін оның кегін алу үшін көптеген топтар билікке көтеріліс жасады. Шынтуайтында, Мансурдың жиырма жылдық халифалығы кезінде бүліксіз ешбір жылы өткен жоқ (Balazuri, C 4, s. 267-278).

Аббаси дәуірінде байқалған ішкі мәселелердің бірі сарай әйелдерінің ара-тұра мемлекет істеріне араласуы болды. Негізінде, Мәһди кезеңінде саясаттың күшті тұлғаларының біріне айналып, тіпті екі ұлы халифа болған Хайзуран ықпалды әйелдердің бірі еді. Халифа ұлы Хадимен саяси бақталастыққа түскен Хайзуран шамада оны өзі салған тұзақпен өлтіріп, екінші ұлы Харун Рашидті халифа етіп сайлады. Харун Рашидтің әйелі Зүбайда да ұлы Әминнің мұрагер болып тағайындалуы және Бермеки әулетінің биліктен аластатылуы сияқты маңызды саяси шешімдерде ықпалды етті. Аббаси әкімшілігін басқарған тағы бір ықпалды әйел – Умм әл-Мұқтадир деген атпен белгілі Сайид Шағаб болды. Он үш жасар ұлы Мұқтадир халифа болғаннан кейін ұлының орнын басып, ең жоғарғы дәрежедегі тағайындаулар мен босатуларды жүзеге асырған Сейид Шағаб, ел басқаруды толығымен өз қолына алады. Алайда, мемлекет армиясының танымал шенділері сарай әйелдерінің, әсіресе халифаның анасының мемлекет ісіне араласуынан зардап шегіп, халифаны қызметінен босатуға дейінгі кейбір іс-әрекеттерді жүзеге асырды (Hizmetli, s. 1244; Özaydin, DİA, C 42, s. 326-327).

4.1. Үкіметке қарсы діни-саяси қозғалыстар

Әмәуи мемлекетіне қарсы алғашқы қозғалысты бастаған шииттер, Аббасилерді қолдаған кезде көтеріліс ойдағыдай сәтті нәтиже көрсеткен болатын. Алайда, Аббасилер өз билігін өздері одақтас болған кез келген топпен бөлісуден бас тартқанда, билік көптеген көтерілістердің тұтануына қайта жол ашты.

Аббаси халифасы Мансур көтеріліс болуы мүмкін екенін байқап, Әлиұлдарына қарсы қысымды күшейтті. Хз. Хасанның ұрпақтары және Әли ұлдарының басшысы болған Мұхаммед ан-Нафсузакия мен оның інісі Ибраһим бұл кезеңде жиі жасырынып, тығылған орындарын ауыстырып халифаның қудалауынан аулақ болу жолына түсті. Әли ұлдарынан көптеген кісі Куфада абақтыға тоғытылғанына қарамастан, Нафсузакия дайындықтарын аяқтай алмаса да, Мәдинадағы халықтан қолдау жинап, билікке қарсы бас көтерді.

Қаланың айналасынан орлар қазып, Мансур әскеріне тойтарыс беруді көздесе де, ойлағаны жүзеге аспады. Соңында көтеріліске қатысушы Нафсузакия мен оны қолдаған адамдар өлтірілді. Нафсузакияның өлтірілгені туралы суыт хабарды естіген бауыры Ибраһим де Басрада халифаға қарсы шықты. Куфаға қарай ілгерілеп келе жатқан Ибраһим, Аббаси әскерімен кездесіп екі жақты соғыстың нәтижесінде Ибраһим қайтыс болды. Осылайша Аббаси халифалығын құру сатысында қауіп төнген көтерілістердің бірі аяқталды (İbnu'l-Asir, C 5, s. 142-171).

Әли ұрпақтарының Аббасилерге қарсы маңызды көтерілістерінің бірі де Хади дәуірінде болды. Хз. Хасанның немерелерінің бірі Хусейн б. Әли Мәдина әміршісінің әділетсіз әрекеттерін айтып, Нәби мешітінде халықтан өзіне қолдау жинады. Содан Меккеге барып, осы жерді басып алды. 786 жылы Мекке маңындағы Фах алқабында халифа жіберген әскер мен көтерілісшілер арасында болған шайқаста Хусейн б. Әли мен оның көптеген жақтастары

қайтыс болды. Шииттер Кербеладан кейінгі ең қайғылы оқиға ретінде қабылдаған «Иауму Фах» тарихта қаралы күн ретінде қалды (İbnu'l-Asir, C 5, s. 265-268).

Халифа Мухтади кезеңінде Аббаси билігінің ең ауыр тап болған мәселесі Хз. Әлидің ұрпағынан екенін жариялап, халықты билікке қарсы шығу үшін өзіне жақтас жинаған Әли б. Мұхаммедтің Зенжилер көтерілісі болды. Басра мен оның төңірегінде он жылдай қиын жағдайда жұмысқа жегілген қара құлдардың бұл көтерілісі оң нәтиже беріп, ендігі жерде Бағдатқа қауіп төндіре бастаған-ды. Зенжи қозғалысы тәуелсіз өмір сүруге ұмтылып, өз атынан ақша басып, жеке-дара мемлекет сияқты әрекет етті. Ұзақ жылдарға созылған қозғалыстың соңы Әли б. Мұхаммедтің өлімімен аяқталды. Алайда бұл көтеріліс кейінірек шиит Исмаилит насихатшысы Хамдан б. Карматтың атымен аталған Карматилер деп аталатын қауіпті топтың пайда болуына жол ашты. Карматтардың қозғалысы тек Хамдан б. Карматпен шектеліп қалмай, одан кейінгі көтерілістердің барлығы да Карматилердің атынан өрбіді. Бұл қозғалыс аймақтағы ықпалын V ғасырдың ортасына дейін жалғастырды (Yıldız, DİA, C 1, s. 35-36).

Әмәуилердің жойылуында ықпал еткен харижилер, биліктегі Аббасилерді халифалықты тартып алды деп айыптады. Бұнымен ғана шектелмей, олар өздерін жауыз деп сипаттаған Аббаси басшыларына қарсы шығуды өз сенімдерінің бір міндеті деп қабылдады. Осы себепті Хорасан әміршісі Әбу Муслимнің кезінде көптеген харижилердің өлтірілуіне әкелген қақтығыстар орын алды. Әмәуи билігінің қысымынан әртүрлі аймақтарға тараған жақтастарын жинаған харижилер Аббаси әкімшілігіне қарсы шықты. Жалпы Мансурдың халифалық жылдарын алып қарағанда ол, Алжир, Йемен, Бахрейн, Хорасан және Куфа сияқты көптеген жерлеріндегі сыртқы көтерілістерді басумен өткізді.

Өздері сияқты сенімде болмағандардың мал-мүлкі мен жанына қастандық қылуды адал санайтын харижилер тобы Аббаси әскерлеріне қарсы шағып бірнеше жасақтармен шабуылдар ұйымдастырып, бұл істе де айтарлықтай табысқа жетті. Билік тарапынан қозғалыстың басшысы өлтірілген кезде харижилер көтерілісті тоқтатқанымен, жаңа басшының айналасына жинала алды.

Мулаббад б. Хармала бастаған көтеріліс Аббасилерге қарсы шыққан бірінші және ең қауіпті көтеріліс болып табылады. Көтерілісте алты ай бойынша харижилер өздеріне қарсы келген Аббаси әскерлерін жеңіп шықты. Әрең басылған бұл көтеріліс басқа да харижи көтерілістерінің бастаушысы болды және Мансур жағдайдың ауқымдылығын түсініп, сақтық шараларын көбірек қолдану қажеттігін сезінді (Belâzûrî, C 4, s. 335-337).

Аббасилер дәуірінде харижилерді бақылауда ұстау үшін рибаттар салынып, әскери жасақтар құрылды. Оқта-текте харижилермен күрес турасында сол кезеңдегі ғұламалардың пікірлерімен кеңесіп отырды. Аббаси халифаларының харижилердің көтерілістеріне қарсы табандылықпен және сабырлықпен жүргізген іс-әрекеттері өз нәтижесін беріп, аймақтағы харижилердің қаупі уақыт өте азайды. Алайда мемлекет экономикалық және әскери тұрғыдан әлсіреп қалды. Ал харижилер Солтүстік Африкада құрған бірнеше шағын мемлекеттерінен басқа мақсаттарына жете алмады (Zorlu, s. 95-127.).

4.2. Исламға қарсы діни-саяси қозғалыстар

Әбу Муслим қайтыс болғаннан кейін Әбу Муслимнің ұрпағынанбыз деген кейбір қарсы топтар бүлік шығарып, ел ішінде тұрақсыздық орнатуға тырысты. Бұл көтерілістердің кейбіреуі Әбу Муслимнің имамдығына, тіпті оның құдайлығы туралы исламға қарсы идеяларын жайып, осындай пікірге ие жақтастарынан құралды. Әбу Муслимнің өлтірілуін сылтауратқан мұндай көтерілістердің негізінде Иран аймағында исламнан бұрын тараған мажусилік, маздекилік және манихейлік сияқты кейбір нанымдар болды. Ескі Иран патшалығы мен діндерін қайта құруды мақсат еткен бұл көтерілістердің басында Сунбаз және Исхақ әт-Түрктің көтерілістері жатыр.

Исламды өз пайдасына қолдану арқылы Сунбаз экономикалық және саяси үміттері билік тарапынан орындалмаған мыңдаған мажусилерді өзіне тартты. Екінші жағынан, Исхақ әт-Түрк, Әбу Муслимнің Зороастр (Зәрдушт) діні жіберген пайғамбар екенін және оның зороастризмді қалпына келтіріп, әділдікті жүзеге асыру үшін қайтып келетінін алға тартты.

Бұл екі қозғалыс та, өз басшыларының өлтірілуі арқылы тоқтатылды (İbnu'l-Asîr, C 5, s. 113-115).

Исламға қарсы тағы бір әрекет; халифа Мансурды құдай, Әбу Муслимді пайғамбар деп қабылдаған Равендия бағыты болды. Алайда Мансур бұл қозғалыс басшыларын жазалаған соң олар да оған қарсы шықты. Сондай-ақ, халифа халықтың қолдауына ие болу арқылы бұл қауіпті жоюға қол жеткізді (Zorlu, s. 123-159). Пайғамбарлық ұранымен шыққан тағы бір топтың көсемі Мұқанна әл-Хорасани еді. Халифа Мәһди дәуірінде өзін тәңір санаған Мұқанна, Хорасан аймағына жіберген елшілері арқылы көптеген ізбасарлар жинап үлгерді. Бұған қоса, Аббасилерге қарсы шыққан кейбір топтардың қолдауына да ие болған мұндай көтеріліс Аббаси билігін он төрт жыл бойы іштен әлсіретуге тырысты. Мұқаннаның пікірлері; Зороастризм, манихейлік және маздекизм сияқты исламдық ақидаға қайшы көзқарастардың қоспасы ретінде дамып ісін жүргізді (Öz, DİA, C 31, s. 124-125).

Аббаси дәуірінде пайда болған тағы бір көтерілістердің ішінде үлкен аумаққа таралып, қалың бұқараның қолдауын жағынан қауіпті Бабек көтерілісі болды. Көтерілістің орталығы Әзірбайжан аймағында болды. Халифа Мамун дәуірінде жіберілген әскерлер Бабек жасағынан жеңіліп, одан әрі көтеріліс кеңейе Бағдатқа қауіп төндіре бастады. Жиырма жылға созылған көтерілісті Мұғтасым тағайындаған түрік қолбасшысы Афшин басып, Бабекті өлтіреді.

Ұзақ уақытқа созылатын жойқын әсерлері бар тағы бір көтеріліс – «Зиндик» деп аталатын топтардың зорлық-зомбылық әрекеттері еді. Өздерінің ойларын жасырын ұстаған бұл топтың мақсаттары шын мәнінде ескі ирандық манихейлік, маздекизм және мажусилік діндерді жаңғыртып, Аббаси әулетінің орнына парсыларды көшіру болды. Мәһди Дивану'з-Зәнадиқа деген атпен бір мекеме құрды және олардың жалған көзқарастарын теріске шығару арқылы бидғатшылармен күресте мықты қабілетін пайдалана білді (Süyûtî, s. 314, 317).

5. Орталық әкімшіліктен бөлінулер

Аббасилер, билікті Әмәуилерден алған кезде Ислам мемлекетінің шекарасы орасан үлкен болды. Елдің әр түкпірінде мемлекеттік биліктің күшті болуын қамтамасыз ете алмайтындай дәрежедегі бұл кеңдік, орталық басқарудан бөлінудің ең маңызды себептері ретінде қарастырылды. Бір жағынан билік үшін талас-тартыс пен басқа да ішкі мәселелермен күресуге мәжбүр болған халифалар, оқиғаларға араласуда толық мүмкіндікке ие бола алмады. Көптеген топтар саяси, діни және этникалық себептермен тәуелсіздік үшін күреске кірісті; Аббаси мемлекетінің бірінші кезеңінен бастап ел аумағында кейбірі толық тәуелсіз, кейбірі жартылай тәуелсіз әрекет ете бастаған біршама әкімшіліктер пайда болды (Yıldız, DİA, C 1, s. 35).

6. Әскери және саяси қатынастар

Аббасилер билікті қолға алғанда шекарасын кеңейтудің орнына мемлекетті нығайтуға, бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған саясатты ұстанды. Бірінші ғасырында Аббасилер әкімшілігінің сол кезеңдегі ең ірі мемлекеттердің бірі Византиямен саяси және әскери қарым-қатынастары Әмәуилердегідей болмаса да, сол қалпын жалғастырды. Мансур дәуірінде екі елдің өзара әскери жорықтары, сондай-ақ елшілер алмасуы арқылы дипломатиялық қарым-қатынастар сақталды. Аббаси әскерлері Византия империясына қарсы дәстүрлі жазғы және қысқы жорықтарын жүргізіп, шекараны бұзудың алдын алу үшін шағын жорықтар ұйымдастырды. 756 жылы Аббаси халифасы мен Византия императоры арасында византияның тұтқындаған мұсылмандарын босату туралы келісім жасалды (Арак, C 4, s. 90-92).

Маһди және Харун Рашид дәуірінде Анадолыға жорықтар ұйымдастырылып, шекаралар сарбаздар мен бекіністер жағынан нығайтылды. Ыстамбұл қоршауға алынып, Византия жизия төлеу шартымен бейбіт келісімге қол қойды. Соғыс пен бейбітшілік бір-бірімен тоғысқан Аббаси-Византия қарым-қатынастары Харун Рашидтың халифалық кезеңінің соңғы жылдарында тұтқын алмасу түрінде өтті. Мамун дәуірінде соғыстардан басқа өзара делегациялар мен сыйлықтар жіберіліп, ғылыми салада ынтымақтастық жасалды. Бұл кезеңдегі Византияға қарсы жорықтардың ең үлкенін 838 жылы үлкен әскермен

Анадолыға кірген Мұғтасым тарапынан жүзеге асты. Аббаси әскері сол кездегі Анадолыдағы ең үлкен қалалардың бірі, қазіргі Афионға жақын орналасқан Аммурияны (Эмирдаг) қоршауға алып, жаулап алады. Мұғтасымнан кейін Византия майданындағы әскери операция өз қарқынын жоғалтып, екі жақтың қарым-қатынасы өзара жорық жасау түріне айналады.

Аббасилер Батыс Еуропаның қуатты мемлекеттерінің бірі франктермен 797-806 жылдар аралығында достық қарым-қатынас орнатқан болатын. Екі жақтың ортақ мүдделерінен туындайтын бұл қарым-қатынастарда Франк патшасы Харун Рашидті өзінің жауы Византияға қарсы одақтас ретінде көрді; Харун Рашид те Андалусия Әмәуилеріне қарсы онымен ынтымақтасады (Муталиев, Темирханов & Сауырқан, 2025: 86-101). Осы мақсатпен басталған қарым-қатынастар елшілер мен бір-біріне жіберілген сыйлықтармен дамып отырды (Bozkurt, s. 128-133).

VIII-IX ғасырларда Хазарлар өздерінің әскери күштері мен маңызды сауда жолдарын бақылауына байланысты ұлы мемлекеттер қатарынан болатын. Осы себепті Аббасилер билігі Әмәуилерге қарағанда хазарларға қарсы бейбітшілік саясатын жүргізіп, әрі солтүстік шекаралардағы қауіпсіздігін қамтамасыз етуді, әрі аймақты исламдандыруды мақсат етті. Екі мемлекет арасында ара-тұра шекаралық қақтығыстар болғанымен, ұзақ та кескілескен соғыстар болған жоқ. Екінші жағынан, хазарлармен татулық пен достық негізіндегі қарым-қатынастардың нәтижесінде бұл жерлерде ислам діні үнсіз кейіпте жайылды (Demirci, S 5, s. 114-118).

Ислам әлеміне моңғол қауіпі төнген тұста халифа лауазымында болған Мұстансыр өзіне бағынышты мұсылман билеушілерімен жақсы қарым-қатынас орнатып, мысырлық және сириялық Айюбид мәмлүктерін татуластыруға тырысты (Yiğit, DİA, C 32, s. 118).

Әмәуилер дәуірінде мұсылман бола бастаған Түріктер, Аббасилердің құрылу жолындағы билік күресі кезінде жүзеге асырған саясатының нәтижесінде әскери салада белсенділік танытты (Темирханов, Муталиев, 2024). Халифалықтың соңғы жылдарында әл-Мамун арабтар мен ирандықтарға қарсы әскерге тепе-теңдік орнату үшін түріктерді өз қатарына қосып, мұны мемлекеттік саясатқа айналдырды. Мұғтасым түріктердің қолдауымен халифа болғаннан кейін оның мемлекеттегі ықпалы артып, түріктерден құралған үлкен әскер құрылды. Түрік қолбасшылары елдегі көтерілістерді басуға ықпал етіп, Византияға қарсы Анадолыға жорықтарға қатысты (Yıldız, DİA, C 1, s. 34-35).

7. Моңғол шапқыншылығы және Аббасилердің құлауы

Моңғолдар Шыңғыс ханның басшылығымен Солтүстік Қытайға үстемдік құрғаннан кейін 1218 жылдан бастап ислам әлеміне шабуыл жасай бастады. Мәуреннахр мен Хорасан қалаларын қиратып, Хarezмшахтардың халқын өлтіргеннен кейін 1231 жылы батысқа қарай жылжыған моңғол әскерлері барған жерлерінде үлкен тонаулар мен қырғындар жасады. Осыдан кейін халифалықтың орталығы Бағдадтың қауіпсіздігіне алаңдаған Аббаси халифалары шара қолдануды көздеді. Бір жағынан қалалардың қорғаныс шараларын күшейтсе, екінші жағынан бір-бірімен қақтығысқан мұсылман әмірлері мен билеушілерін татуластыру мақсатында дипломатиялық әрекеттер жасады.

1236 жылы моңғолдар Мосул бағытында ілгерілегенде Мұстансыр жақындап келе жатқан қауіпке қарсы жаппай қарсы тұру шешімін жариялап, өзі дайындаған әскерін моңғолдарға қарсы жібереді. Алайда моңғол әскерінің аймақты тастап, жолда шегінгені хабарланғанда, Ислам әскері Бағдадқа кері оралды. 1237 жылы қайтадан шабуылға шыққан моңғолдар Ербил деген жерде халықтың үлкен бөлігін өлтіреді. Сосын олар халифа жіберген әскердің келе жатқанын естіп, қайта шегінеді. Осы арада Мұстансыр Бағдадтың бекініс қабырғаларын нығайтып, қорғаныс құралдарын алып, халифа орталығын моңғол шабуылдарынан қорғау үшін мұсылман билеушілерінен әскери қолдау сұрады. Моңғол императоры Құбылай хан болса, әскер қолбасшысы Хұлагуға исмаилиттерді жойып, Аббасилерді бағындыру туралы бұйрық берген болатын (Hizmetli, C 3, S 2, s. 355-358).

Императордың бұйрығымен батысқа қарай жылжыған Хұлагу исмаилиттерге қарсы күресінде Аббаси халифасы Мұстасымнан әскери қолдау сұрады. Алайда халифа бұл өтінішті Бағдадтың қорғанысын әлсірету амалы деп ойлап, әскер орнына сыйлықтар

жібереді. Осыдан кейін Хұлагу халифаны айыптап, Бағдатты қоршап тұрған қабырғаларды бұзып, окоптарды толтыруды және оның штаб-пәтеріне келіп келіссөздер жүргізуін талап етіп хат жібереді. Әйтпесе, жеңіліске дайын болуды ескертеді. Мұстасым Хұлагудың сөздеріне мән бермей, келген бетіне кері қайтуын өсиет етеді. Ендігі шара ретінде Хұлагу 1258 жылы Бағдатты қоршауға алады. Моңғолдардың қаланы жаулап алатынын білген халифа бітімге келу үшін елшілерін жіберді, бірақ бұл жолы Хұлагу бітімгершілік ұсынысын қабылдамады. Бейбітшілік талпыныстарынан оң нәтиже ала алмаған Мұстасым ел зиялыларымен бірге берілуге мәжбүр болды. Бағдадқа кірген моңғолдар бұрын-соңды болмаған қырғын мен тонауды жүзеге асырды. Хұлагу ерікті берілгендердің барлығын өлім жазасына кесті. Ислам әлемінің астанасы Бағдад жойылды. Мешіттер, медреселер, кітапханалар қиратылды; кітаптар өртеніп, Бағдат ғалымдарының көпшілігі өлтірілді. Бес ғасыр бойы билік еткен Аббасилер мемлекеті Бағдаттың құлауымен аяқталды (Арак, С 4, s. 490-499).

8. Аббасилердің Ислам тарихындағы орны мен маңызы

Аббасидтер мемлекеті ислам тарихы үшін қаншалықты маңызды болса, әлемдік тарих үшін де маңызды. Ислам өркениеті өзінің ең жарқын кезеңдерінің бірін 750-1258 жылдар аралығында билік еткен Аббасилер дәуірінде бастан кешірді. Аббасилер тарихи үдерісте саяси үстемдігін жоғалтқанымен, ислам әлемінің рухани көшбасшылығын сақтап қалды. Алайда, соңғы кезеңдегі Аббаси халифалары сияқты, символдық халифалықты Аббасилер әулеті атымен мәмлүктер тағы бірнеше ғасыр бойы өміршеңдігін жалғастырды (Арак, С 4, s. 499).

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері Аббаси мемлекетінің қалыптасуы, саяси-діни трансформациясы және құлдырау үдерісінің өзара тығыз байланысқан тарихи кезеңдерден тұратын күрделі әрі көпқырлы үдеріс екенін айқын көрсетеді. Аббасилердің билікке келуі кездейсоқ тарихи оқиға емес, ұзақ мерзімді әрі жүйелі түрде жүргізілген идеологиялық, саяси және ұйымдастырушылық қызметтің нәтижесі болды. Әсіресе, мауалилердің белсенді қолдауы мен әлеуметтік теңдік ұстанымының алға шығуы жаңа биліктің қалыптасуына шешуші ықпал етті. Бұл жағдай ислам қоғамындағы этникалық теңсіздікті әлсіретіп, мемлекеттік басқару жүйесіне жаңа әлеуметтік топтардың енуіне мүмкіндік берді.

Аббаси мемлекетінің даму кезеңінде діни саясат ерекше маңызға ие болып, алғашқы кезеңде Құран мен сүннетке негізделген басқару үлгісі басым болды. Алайда уақыт өте келе бұл саясат трансформацияға ұшырап, мутазилиттік бағыттың мемлекеттік деңгейде қолдау табуы секілді өзгерістер орын алды. Мұндай өзгерістер діни дискурстың күрделенуіне және қоғамдағы сенімдік қайшылықтардың күшеюіне алып келді. Сонымен қатар, араб, парсы және түркі элементтерінің билік құрылымындағы өзара ықпалы мемлекеттік басқарудың сипатын айқындап, оның ішкі динамикасын өзгертті.

Зерттеу барысында Аббаси мемлекетінің әлсіреуіне ықпал еткен негізгі факторлар ретінде ішкі саяси тұрақсыздық, билік үшін талас-тартыстар, діни-саяси қозғалыстар мен көтерілістер, сондай-ақ орталықтандыру деңгейінің төмендеуі анықталды. Аймақтық дербестікке ұмтылу үдерістері мен этникалық қайшылықтар мемлекеттік тұтастыққа елеулі қауіп төндірді. Бұған қоса, сыртқы факторлар, әсіресе моңғол шапқыншылығы, мемлекет құлдырауын жеделдетіп, оның толық күйреуіне алып келді.

Соған қарамастан, Аббасилер дәуірі ислам өркениетінің дамуында айрықша орын алады. Бұл кезең ғылым мен мәдениеттің гүлденуімен, білім беру жүйесінің дамуы және рухани өмірдің жандануымен сипатталады. Демек, Аббаси мемлекетінің тарихын зерттеу тек саяси өзгерістерді талдаумен шектелмей, ислам әлемінің өркениеттік дамуын кешенді түрде түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Арак, Â. (n.d.). *Ana hatlarıyla İslâm tarihi* (Vol. 4).

- Balazuri. (n.d.). *Ensâb* (Vols. 3–4).
 Bozkurt, N. (n.d.). *Abbâsîler*.
 Demircan, A. (n.d.). *Arap-Mevali ilişkisi*.
 Demirci, M. (n.d.). *Abbâsîler ile Hazarlar arasındaki ilişkiler*. UTSAD, (5), 114–118.
 Hizmetli, M. (n.d.). *Abbâsîler döneminde kadının siyasetteki rolü*. In 3. Uluslararası Avrasya Spor Eğitim ve Toplum Kongresi (p. 1244).
 Hizmetli, M. (n.d.). *Moğol istilası karşısında Abbâsî halifelerinin İslâm birliği siyaseti*. UKSAD, 3(2), 355–358.
 İbnu'l-Asir. (n.d.). *Al-Kâmil fi't-tarih* (Vols. 4–5).
 Муталиев, М., Темирханов, Б., & Сауырқан, Е. (2025). *Андалусияның алтын ғасыры: әлеуметтік құрылым, ғылым және өркениет*. КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ, 15(3). <https://doi.org/10.63051/kos.2025.3.86>
 Öz, M. (n.d.). *Mukanna el-Horasânî*. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 31, pp. 124–125).
 Özyayın, A. (n.d.). *Ümmü'l-Muktedir*. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 42, pp. 326–327).
 Suyuti. (n.d.). *Târîhu'l-hulafâ*.
 Tabari. (n.d.). *Tarih* (Vols. 6–7).
 Темирханов, Б., & Муталиев, М. (2024). *Ұмыт болған Андалусия Ислам мемлекетінің саяси тарихы*. Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки, 1(80). <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2024.80.1.011>
 Темирханов, Б., & Самбет, М. (2026). *Әмәуи әулетінің билікке келуі және Ислам тарихындағы жаңа саяси кезең*. Scientific Journal" Central Asian courier", 2(1), 152-166. https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_152-166
 Yiğit, İ. (n.d.). *Müstansır-Billâh*. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 32, p. 118).
 Yıldız, H. D. (n.d.). *Abbâsîler*. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 1, pp. 34–36).
 Zorlu, C. (n.d.). *Abbâsî Devleti'ne karşı ilk silahlı hareketler*. Marife, (1), 95–127.
 Zorlu, C. (n.d.). *Abbâsîlere yönelik dinî ve siyasî isyanlar*.

References

- Apak, Â. (n.d.). *Ana hatlarıyla İslâm tarihi* (Vol. 4). (In Tur.)
 Belâzürî. (n.d.). *Ensâb* (Vols. 3–4). (In Arab.)
 Bozkurt, N. (n.d.). *Abbâsîler*. (In Tur.)
 Demircan, A. (n.d.). *Arap-Mevali ilişkisi*. (In Tur.)
 Demirci, M. (n.d.). *Abbâsîler ile Hazarlar arasındaki ilişkiler*. UTSAD, (5), 114–118. (In Tur.)
 Hizmetli, M. (n.d.). *Abbâsîler döneminde kadının siyasetteki rolü*. In 3. Uluslararası Avrasya Spor Eğitim ve Toplum Kongresi (p. 1244). (In Tur.)
 Hizmetli, M. (n.d.). *Moğol istilası karşısında Abbâsî halifelerinin İslâm birliği siyaseti*. UKSAD, 3(2), 355–358. (In Tur.)
 İbnu'l-Asir. (n.d.). *Al-Kâmil fi't-tarih* (Vols. 4–5). (In Arab.)
 Mutaliyev, M., Temirkhanov, B., & Sauirkhan, E. (2025). *Андалусияның алтын ғасыры: әлеуметтік құрылым, ғылым және өркениет*. КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ, 15(3). <https://doi.org/10.63051/kos.2025.3.86> (In Kaz.)
 Öz, M. (n.d.). *Mukanna el-Horasânî*. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 31, pp. 124–125). (In Tur.)
 Özyayın, A. (n.d.). *Ümmü'l-Muktedir*. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 42, pp. 326–327). (In Tur.)
 Suyuti. (n.d.). *Târîhu'l-hulafa*. (In Arab.)
 Tabari. (n.d.). *Tarih* (Vols. 6–7). (In Arab.)
 Temirkhanov, B., & Mutaliyev, M. (2024). *Ұмыт болған Андалусия Ислам мемлекетінің саяси тарихы*. Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки, 1(80). <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2024.80.1.011> (In Kaz.)
 Temirkhanov, B., & Sambet, M. (2026). *Әмәуи әулетінің билікке келуі және Ислам тарихындағы жаңа саяси кезең*. Scientific Journal" Central Asian courier", 2(1), 152-166. https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_152-166 (In Kaz.)
 Yiğit, İ. (n.d.). *Müstansır-Billâh*. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 32, p. 118). (In Tur.)
 Yıldız, H. D. (n.d.). *Abbâsîler*. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 1, pp. 34–36). (In Tur.)
 Zorlu, C. (n.d.). *Abbâsî Devleti'ne karşı ilk silahlı hareketler*. Marife, (1), 95–127. (In Tur.)
 Zorlu, C. (n.d.). *Abbâsîlere yönelik dinî ve siyasî isyanlar*. (In Tur.)



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 338-355, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.01.29
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_338-355

MEDIA REPRESENTATION OF HISTORICAL FIGURES ON THE YOUTUBE PLATFORM: A COMPARATIVE DISCOURSE ANALYSIS IN THE CONTEXT OF HISTORICAL MEMORY (KAZAKHSTAN AND TURKEY)

Tergembay Kenzhegul^{1*}, *Toplu Mexmet*², *Mamankul Akmaral*³, *Beisembayeva Altynay*⁴

^{1*}L. N. Gumilyov Eurasian National University, (Astana, Kazakhstan), Doctor of Philosophy (PhD),
 <https://orcid.org/0009-0005-2441-9003>. E-mail: tergembay@mail.ru

²Ankara Hacı Bayram Veli University, (Ankara, Turkey), Prof. Dr., Faculty of Communication, Department of Radio, Television and Cinema,
 <https://orcid.org/0000-0002-1777-9829>. E-mail: meahmet.toplu@hbv.edu.tr

³L. N. Gumilyov Eurasian National University, (Astana, Kazakhstan), Doctor of Philosophy (PhD),
 <https://orcid.org/0000-0001-5905-794X>. E-mail: akmaral584@mail.ru

⁴Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, (Tbilisi, Georgia), student
 <https://orcid.org/0009-0003-4441-677X>. E-mail: 324750@mail.ru

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Tergembay K., Toplu M., Mamankul A., Beisembayeva A., 2026

Abstract. Introduction. In the context of digitalization and the growing influence of new media, YouTube has become an important platform for the representation of historical knowledge and the construction of historical memory. The study of how historical figures are represented in digital media is particularly relevant for understanding the formation of public consciousness and national identity. Purpose and objectives. The purpose of this study is to examine the media representation of historical figures on YouTube in Kazakhstan and Turkey in the context of historical memory. The objectives include identifying the narrative, ideological, and cultural codes that shape these representations, as well as comparing the discursive strategies used in both countries. Materials and methods. The research corpus consists of video content published between 2020 and 2024 on selected educational and historical YouTube channels from Kazakhstan and Turkey. The methodological framework includes comparative analysis, media analysis, narrative analysis, and critical discourse analysis based on Norman Fairclough’s approach. The theoretical foundation is based on the concepts of Benedict Anderson (imagined communities), Jan Assmann (cultural memory), and Stuart Hall (representation). Results. The findings show that historical figures on YouTube are constructed through diverse discursive strategies related to national identity, statehood, and collective memory. Both similarities and differences were identified in the media narratives of Kazakhstan and Turkey, as well as in their mechanisms of influencing public consciousness. Conclusion. The study demonstrates that YouTube serves as an important tool for shaping digital

historical narratives and transmitting historical memory. The results contribute to a deeper understanding of the interaction between media, history, and society in the digital age.

Keywords: YouTube, historical figures, media representation, discourse, cultural memory, Kazakhstan, Turkey.

For citation: Tergembay K., Toplu M., Mamankul A., Beisembayeva A. Media representation of historical figures on the YouTube platform: A comparative discourse analysis in the context of historical memory (Kazakhstan and Turkey) // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 338-355. (In Eng.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_338-355

YOUTUBE ПЛАТФОРМАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ МЕДИАДАҒЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ: ТАРИХИ ЖАД КОНТЕКСТІНДЕГІ САЛЫСТЫРМАЛЫ ДИСКУРСЫҚ ТАЛДАУ (ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯ МЫСАЛЫНДА)

Кенжегүл Тергембай^{1*}, Мехмет Топлу², Маманқұл Ақмарал³, Алтынай Бейсембаева⁴

^{1*}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, (Астана, Қазақстан), философия ғылымдарының докторы (PhD),

 <https://orcid.org/0009-0005-2441-9003>. E-mail: tergembay@mail.ru

²Ankara Hacı Bayram Veli University, (Анкара, Түркия), профессор, доктор (Prof. Dr.), Коммуникация факультеті, Радио, телевидение және кино кафедрасы,

 <https://orcid.org/0000-0002-1777-9829>. E-mail: meahmet.toplu@hbv.edu.tr

³Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, (Астана, Қазақстан), философия ғылымдарының докторы (PhD),

 <https://orcid.org/0009-0005-2441-9003>. E-mail: tergembay@mail.ru

⁴Иване Джавахишвили атындағы Тбилиси мемлекеттік университеті, (Грузия, Тбилиси), студент,

 <https://orcid.org/0009-0003-4441-677X>. E-mail: 324750@mail.ru

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Тергембай К., Топлу М., Маманқұл А., Бейсембаева А., 2026

Андатпа. Кіріспе. Цифрландыру үдерісі мен жаңа медианың ықпалының артуы жағдайында YouTube платформасы тарихи білімді репрезентациялау мен тарихи жадты қалыптастырудың маңызды алаңына айналды. Цифрлық медиа кеңістігінде тарихи тұлғалардың қалай ұсынылатынын зерттеу қоғамдық сана мен ұлттық бірегейліктің қалыптасуын түсіну үшін өзекті болып табылады. Мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің мақсаты – Қазақстан мен Түркиядағы YouTube платформасында тарихи тұлғалардың медиадағы репрезентациясын тарихи жад контекстінде талдау. Міндеттері – аталған репрезентацияларды қалыптастыратын нарративтік, идеологиялық және мәдени кодтарды анықтау, сондай-ақ екі елдегі дискурстық стратегияларды салыстыру. Материалдар мен әдістер. Зерттеу материалы ретінде 2020–2024 жылдар аралығында Қазақстан мен Түркияның тандалған білім беру және тарихи бағыттағы YouTube арналарында жарияланған бейнематериалдар алынды. Әдіснамалық негізі салыстырмалы талдау, медиаталдау, нарративтік талдау және Норман Фэрклоудың сыни дискурстық талдау тәсілдеріне сүйенеді. Теориялық негізін Бенедикт Андерсонның «селестетілген қауымдастықтар» тұжырымдамасы, Ян Ассманның мәдени жад теориясы және Стюарт Холлдың репрезентация теориясы құрайды. Нәтижелер. Зерттеу нәтижелері YouTube платформасында тарихи тұлғалардың ұлттық бірегейлік, мемлекеттілік және ұжымдық жадпен байланысты әртүрлі дискурстық стратегиялар арқылы ұсынылатынын көрсетті. Сонымен қатар, Қазақстан мен Түркиядағы медиа нарративтер арасында ұқсастықтар мен

айырмашылықтар, сондай-ақ олардың қоғамдық санаға ықпал ету тетіктері анықталды. Қорытынды. Зерттеу нәтижелері YouTube платформасының цифрлық тарихи нарративтерді қалыптастыру мен тарихи жадты таратудағы маңызды құрал екенін дәлелдейді. Бұл жұмыс қазіргі медиа кеңістікте тарих пен қоғамның өзара байланысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: YouTube, тарихи контент, жаңа медиа, аудитория, жастар, әлеуметтік көңіл-күй, медиа коммуникация.

Дәйексөз үшін: Тергембай К., Топлу М., Маманқұл А., Бейсембаева А. YouTube платформасындағы тарихи тұлғалардың медиадағы репрезентациясы: тарихи жад контексіндегі салыстырмалы дискурстық талдау (Қазақстан мен Түркия мысалында) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 338-355 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_338-355

МЕДИЙНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ НА ПЛАТФОРМЕ YOUTUBE: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ (КАЗАХСТАН И ТУРЦИЯ)

Кенжегүл Тергембай^{1*}, Мехмет Топлу², Ақмарал Маманқұл³, Алтынай Бейсембаева⁴

^{1*}Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, (Астана, Казахстан), доктор философии (PhD),

 <https://orcid.org/0009-0005-2441-9003>. E-mail: tergembay@mail.ru

²Ankara Hacı Bayram Veli University, профессор, доктор (Prof. Dr.), факультет коммуникаций, кафедра радио, телевидения и кино,

 <https://orcid.org/0000-0002-1777-9829>. E-mail: mehmet.toplu@hbv.edu.tr

³Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, (Астана, Казахстан), доктор философии (PhD),

 <https://orcid.org/0009-0005-2441-9003>. E-mail: tergembay@mail.ru

⁴Государственный университет имени Ивана Джавахишвили, (Грузия, Тбилиси), студент,

 <https://orcid.org/0009-0003-4441-677X>. E-mail: 324750@mail.ru

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Тергембай К., Топлу М., Маманқұл А., Бейсембаева А., 2026

Аннотация. Введение. В условиях цифровизации и усиления влияния новых медиа платформа YouTube становится важным пространством репрезентации исторического знания и формирования исторической памяти. Изучение способов представления исторических личностей в цифровой среде является актуальным для понимания формирования общественного сознания и национальной идентичности. Цель и задачи. Цель исследования – проанализировать медийную репрезентацию исторических личностей на YouTube в Казахстане и Турции в контексте исторической памяти. Задачи включают выявление нарративных, идеологических и культурных кодов, формирующих данные репрезентации, а также сравнительный анализ дискурсивных стратегий в двух странах. Материалы и методы. Эмпирическую базу исследования составляют видеоматериалы, опубликованные в 2020–2024 гг. на отобранных образовательных и исторических YouTube-каналах Казахстана и Турции. Методологическая основа включает сравнительный анализ, медиаанализ, нарративный анализ и критический дискурсивный анализ, основанный на подходе Нормана Фэрклоу. Теоретическую основу составляют концепции Бенедикта Андерсона (воображаемые сообщества), Яна Ассмана (культурная память) и Стюарта Холла (репрезентация).

Результаты. Результаты исследования показывают, что исторические личности на YouTube репрезентируются через различные дискурсивные стратегии, связанные с национальной идентичностью, государственностью и коллективной памятью. Выявлены как сходства, так и различия в медийных нарративах Казахстана и Турции, а также в механизмах их воздействия на общественное сознание. Заключение. Проведенное исследование демонстрирует, что YouTube является важным инструментом формирования цифровых исторических нарративов и трансляции исторической памяти. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию взаимодействия медиа, истории и общества в современном цифровом пространстве.

Ключевые слова: YouTube, исторический контент, новые медиа, аудитория, молодежь, социальное настроение, медиа-коммуникация.

Для цитирования: Тергембай К., Топлу М., Маманкул А., Бейсембаева А. Медийная репрезентация исторических личностей на платформе YouTube: сравнительный дискурсивный анализ в контексте исторической памяти (Казахстан и Турция) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. 338-355. (На англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_338-355

Introduction. The rapid expansion of digital media has profoundly transformed the production, circulation, and interpretation of historical knowledge. In contrast to traditional academic historiography and institutional memory organizations such as archives, museums, and universities, digital platforms increasingly function as influential spaces where historical narratives are produced, disseminated, and debated. Among these platforms, YouTube has emerged as one of the most prominent arenas for the public representation of history. Through audiovisual storytelling, narrative simplification, and algorithmically distributed content, YouTube enables historical knowledge to reach broad audiences while simultaneously reshaping how historical figures and events are interpreted in contemporary societies.

The growing presence of historical content on YouTube reflects a broader shift in the relationship between media, collective memory, and national identity. Historical figures are no longer represented exclusively through academic texts or official historiography; instead, they are increasingly mediated through digital storytelling, documentary-style videos, and popular educational channels. In this environment, historical narratives are constructed through a combination of visual imagery, narrative framing, music, editing techniques, and commentary. As a result, the representation of historical figures in digital media becomes not merely a transmission of historical information but a process of cultural meaning-making shaped by ideological, political, and social contexts.

Scholars of media and cultural studies have long emphasized that representation is not a neutral reflection of reality but a discursive process through which meaning is produced and circulated (Hall, 1997). From this perspective, the portrayal of historical figures in digital media can be understood as part of broader cultural and political processes that shape collective memory and national identity. Theories of cultural memory (Assmann, 2011) and imagined communities (Anderson, 2006) provide important analytical frameworks for understanding how media representations contribute to the construction of shared historical narratives. In digital environments such as YouTube, these processes become even more complex, as historical narratives are produced not only by professional historians and journalists but also by independent creators, educators, and online communities.

Recent scholarship has increasingly examined the role of social media in shaping historical memory and public historical discourse. Studies have shown that digital platforms play an active role in constructing historical narratives, influencing public perceptions of the past, and negotiating collective memory in contemporary societies (Hoskins, 2018; van Dijck, 2013). YouTube in particular has become an important site for the popularization of historical knowledge, where historical documentaries, educational videos, and commentary channels reach millions of viewers. However, while existing research has explored digital memory practices and media representation

in various contexts, most studies have focused on Western media environments or single-country analyses.

Comparative studies examining how historical figures are represented across different national media contexts remain relatively limited. This gap is particularly evident in research focusing on Central Asian and Turkish media environments. Kazakhstan and Turkey provide an especially interesting case for comparative analysis, as both countries place strong emphasis on historical memory, national identity, and the symbolic role of historical figures in public discourse. At the same time, the two countries possess distinct historical experiences and political trajectories that shape how the past is interpreted and represented in contemporary media. Examining how historical figures are portrayed on YouTube within these two contexts therefore provides valuable insights into the relationship between digital media, national narratives, and cultural memory.

Despite the growing significance of digital platforms in shaping historical discourse, the representation of historical figures on YouTube in Kazakhstan and Turkey has not yet been systematically examined through a comparative discourse-analytical perspective. Existing studies often focus either on historical memory in social media or on national historiography, but rarely combine media analysis, discourse analysis, and comparative approaches in the context of digital historical content. This study seeks to address this gap by analyzing how historical figures are represented on YouTube in Kazakhstan and Turkey and by identifying the narrative, ideological, and cultural frameworks through which these representations are constructed.

The main aim of this study is to examine the media representation of historical figures on YouTube through a comparative discourse analysis of historical-educational videos produced in Kazakhstan and Turkey. More specifically, the research seeks to answer the following questions:

1. How are historical figures represented in YouTube videos in Kazakhstan and Turkey?
2. Which narrative structures and discursive strategies shape these representations?
3. How do these representations reflect broader themes of national identity, statehood, and cultural memory?
4. What similarities and differences can be identified between the media narratives of the two countries?

To address these questions, the study analyzes historical-educational YouTube videos published between 2020 and 2024 using a qualitative comparative framework. The research integrates media analysis, narrative analysis, and critical discourse analysis based on Norman Fairclough's three-level model in order to examine both the textual and socio-cultural dimensions of historical representation in digital media.

The article is structured as follows. The first section presents the theoretical framework and reviews the relevant literature on media representation, cultural memory, and digital historical narratives. The second section outlines the methodological design of the study, including data selection and analytical procedures. The third section presents the findings of the comparative analysis of YouTube videos in Kazakhstan and Turkey. The fourth section discusses the results within the broader theoretical framework of media representation and collective memory. Finally, the conclusion summarizes the main findings of the study and proposes directions for future research on digital historical discourse.

Theoretical framework and literature review

Media Representation of Historical Figures and Historical Narrative on YouTube

The concept of media representation constitutes one of the key theoretical categories in the construction of historical figures' images. Stuart Hall conceptualizes representation not as a direct reflection of reality, but as a process of meaning-making. From this perspective, historical figures are presented in the media not as objective collections of data, but as symbolic images constructed through specific cultural, ideological, and discursive codes. Historical videos on YouTube are also part of this meaning-making process, where visual, textual, and verbal elements work together to produce a particular historical narrative.

The media representation of historical figures often relies on motifs of heroism, sacrifice, leadership, or national symbolism. These motifs allow historical events to be reinterpreted in

accordance with contemporary societal needs and ideological demands. In this regard, media is not a neutral transmitter of historical knowledge; rather, it functions as an active agent producing meaning.

History, Cultural Memory, and National Identity

The position of historical figures in public consciousness is shaped through mechanisms of cultural memory. Jan Assmann describes cultural and collective memory as a society's way of preserving the past and renewing it within current social and cultural contexts. In contemporary settings, YouTube has become a new digital space of cultural memory, reproducing the images of historical figures in visual and narrative formats.

Benedict Anderson's concept of "imagined communities" provides a framework for understanding how national identity is constructed through media. Historical figures are presented as symbolic pillars of the national community, and their images help form a shared understanding of the past and collective values. In the contexts of Kazakhstan and Turkey, the media representation of historical figures is closely linked to the ideas of statehood, national cohesion, and cultural heritage.

Digital Media and Historical Narratives on YouTube

The development of digital media has created new forms of presenting historical knowledge. The YouTube platform, unlike traditional academic historiography, emphasizes narratives with strong visual and emotional impact. Events related to historical figures are often condensed, dramatized, and adapted for a broad audience.

Researchers highlight interactivity, algorithmic distribution, and the prominence of authorial interpretation as distinctive features of historical content on YouTube. These factors contribute to narratives that are often polyphonic, sometimes contradictory, and rarely linear. Furthermore, comments and viewer reactions on YouTube videos add an additional discursive layer to the reception of historical figures.

Literature Review and Research Gap

Although a number of studies in recent years have addressed media representation, cultural memory, and digital history, most have focused on Western media contexts or analyses within a single country. Comparative studies examining the representation of historical figures on YouTube in Kazakhstan and Turkey remain limited.

In particular, the narrative structures, ideological codes, and visual strategies involved in constructing the images of historical figures have not been comparatively studied in these two countries. This gap underscores the scientific relevance of the present study, which aims to fill this void and provide new scholarly insights into historical discourse in digital media.

Digital Media and Historical Memory: Contemporary Studies

Today, digital media plays a significant role in shaping the images of historical events and figures. The media space determines how the past should be "remembered," which information is considered important, and how it is presented. Media content goes beyond merely conveying historical knowledge to a broad audience; it also influences the relationship between the past and the present, transforming representation into a form of social construction.

Historical memory in social media is a product of digital representation, where past events are continuously reconstructed and mediated through internet platforms (Tikhonova and Artamonov). This perspective provides an important context for analyzing historical figures on YouTube, as the platform disseminates often interpreted information about the past through both individual and professional authors.

The significance of historical content on YouTube continues to grow. The platform enables not only professional historians but also bloggers and content creators to participate in shaping historical figures and events, thereby influencing the process of collective memory. On YouTube, historical knowledge is popularized, amateur historical documentaries are uploaded, and educational projects are implemented. Bloggers express evaluative judgments supported by historical material, disseminate historical myths, and simultaneously deconstruct and challenge them (Artamonov). This provides clear evidence of how YouTube shapes and negotiates historical

content: information about historical figures is derived not only from academic sources but also through interaction with the YouTube audience.

Historical podcasts on YouTube play an important role in shaping historical memory and national identity in Kazakhstan (Dzhumagaliev 635–638). Understanding how historical figures and events are represented in Kazakh media requires examining the evolution of public memory concerning key historical moments. The evolution of public memory regarding the Second World War in Kazakhstan demonstrates a broader tendency to diverge from Soviet and Russian narratives. Competition among memory agents, as well as the government's utilization of these narratives under the Tokayev administration, has led to the prominence of narratives expressing grief and protest, reflecting a distinctly Kazakh perspective on the Second World War (Dukeyev 1–14). This study provides insight into how official discourse and public memory in Kazakhstan influence the representation of historical figures on platforms such as YouTube. Additionally, analyzing the situation in Turkey is important for a comparative understanding of the interactions between public memory and media representation.

On YouTube, the images of historical figures are interpreted and reconstructed through interaction with the audience, often situated between the perspectives of professional historians and general users. YouTube acts as a platform where the legacy of historical figures is constructed and reinterpreted, influencing collective memory and public perception of national history (Amanzholova et al. 591–600). This study examines how the images of historical figures are presented, received, and reworked on YouTube.

Overall, social media has been considered a space for constructing historical memory. These studies focus on how historical events and figures are shaped through media. In the digital era, social media platforms serve as arenas for both constructing and contesting historical memory among internet users (Tikhonova & Artamonov 74–83). Such research provides a general understanding of the issues related to representing historical figures and events on platforms such as YouTube. This literature review demonstrates the multifaceted nature of representing historical figures and events on YouTube. Specifically, it shows that YouTube plays an active role in shaping historical memory; Kazakh YouTube historical content contributes to the construction of national identity; historical figures are continuously reinterpreted through audience interaction; and social media expands and transforms the process of historical memory.

Materials and Methods. This study is based on a qualitative research design and was conducted using a comparative discourse analysis approach. The primary data source consisted of historical-educational video content published on YouTube in an open-source format. Archival materials and closed databases were not utilized.

Data Sources and Corpus Formation

To construct the research corpus, YouTube channels dedicated to historical figures in Kazakhstan and Turkey were selected. The selection was based on videos published between 2020 and 2024. This period is characterized by the active development of historical content in digital media and the increasing role of YouTube in shaping public opinion. For each country, 5–7 historical-educational channels were chosen, and 10–15 videos from each channel were analyzed. As a result, the research corpus included approximately 100–150 videos from Kazakhstan and Turkey. Video duration, number of views, or production level were not primary selection criteria; the main focus was on content and discursive characteristics.

Criteria for Selecting YouTube Channels:

- YouTube channels were selected based on the following criteria:
- Consistent content focused on historical figures;
- Videos presented in an educational or historical-informative format;
- Maintenance of a professional or semi-professional media format;
- Systematic narrative structure directed at the audience;

- Potential of the content to influence public discourse. These criteria ensured the homogeneity of the research objects and supported the scientific validity of the comparative analysis between the two countries.

Research Methods

Several methods were employed in a complementary manner. The primary method was comparative analysis, which identified similarities and differences in the media representation of historical figures in Kazakhstan and Turkey.

Critical discourse analysis was conducted using Norman Fairclough's three-level model:

- Textual level (video titles, descriptions, lexical choices);
- Discursive practice (narrative structure, methods of interpreting historical events);
- Social practice (national identity, cultural memory, and ideological context) (Fairclough 177–197).

Additionally, narrative analysis was used to examine the construction of historical figures' biographies and the application of motifs such as heroism, sacrifice, and leadership. Narrative methods emphasize the organization of stories and how they convey meaning through sequence, characters, and plot (Riessman 264). Analyzing the narrative structure of YouTube videos allowed for a deeper understanding of how historical figures' images are constructed.

Media analysis focused on the role of visual elements (shots, music, editing, symbols) in constructing historical meaning.

Theoretical and Methodological Framework

The study is grounded in Stuart Hall's theory of representation, Benedict Anderson's concept of "imagined communities," and Jan Assmann's theory of cultural memory. These theories enable an understanding of historical figures' media images not only at an informational level but also within the framework of national and cultural discourse (Assmann 250).

Research Limitations

The results of this study are based solely on YouTube video content and do not include historical representations on other social media platforms (Instagram, TikTok, Facebook). Moreover, since the analysis was qualitative, the study emphasizes discursive interpretation rather than statistical generalization.

Discussion. Social media platforms are not neutral technologies; they reflect cultural values and power relations that shape what is visible and meaningful in the realm of public memory (van Dijck 228). Memory is not merely preserved information; it is a cultural practice continuously negotiated, displayed, and reinterpreted within social communication processes (Erll 209). Journalistic practices do not simply report recalled events; they actively shape collective memory through narrative selection and structuring (Zelizer 79–87).

Examining the role of YouTube in everyday media practices and alternative journalism allows for the observation of typological characteristics of video products (Çolak and Zinderen 249–279). Moreover, YouTube transforms the audience from passive viewers into active participants; users not only consume content but also produce, share, edit, and comment on videos, contributing to the formation of collective meanings (Burgess and Green 180).

The study's findings indicate that while the media representation of historical figures on YouTube in Kazakhstan and Turkey shares common structural features, there are notable differences in discursive organization linked to national historical experiences and cultural memory. Theories of media representation, cultural memory, and national identity provide an important interpretive framework for understanding these differences. Empirical studies on historical content and the digitalization of public historical memory in Kazakhstan further support this observation (Dzhumagaliev 625–638).

Beyond media platforms like YouTube, historical and cultural representation is also influenced by broader regional and political dynamics. This study highlights that gradual cultural cooperation among Turkic states can evolve into institutionalized political integration, shaping the future of Turkic integration (Purtaş).

From the perspective of Stuart Hall's theory of representation, historical figures in YouTube videos are not presented as a "neutral depiction of the past" but as images reinterpreted within contemporary social and ideological contexts. Digital memory technologies do more than preserve memory; they alter how past events are remembered, shared, and felt (Hoskins 314). In Kazakh

content, the portrayal of historical figures is often constructed through the discourse of "recovering lost history" and "restoring justice," whereas in Turkish videos, historical figures are represented as symbols reinforcing "continuous statehood" and the image of a "strong historical agent." This difference clearly demonstrates how representation serves national narratives in each country.

Jan Assmann's theory of cultural memory provides a deeper understanding of these findings. On YouTube, the platform functions as a digital space for the revitalization of cultural memory in both countries. However, in the Kazakh context, this memory is often connected to a traumatic past, including colonial and Soviet periods, with historical figures presented as "restorers of memory" and as embodiments of collective remembrance. Collective memory is not a static entity; it is actively constructed through social relations and narrative practices (Kansteiner 179–197). Media disputes highlight the importance of narrative structures that shape public perception and memory beyond mere factual information (Ekström and Johansson 839–856).

In contrast, in the Turkish context, cultural memory is based on the logic of continuity and succession, with historical figures depicted as enduring anchors of statehood and civilizational heritage. Thus, the representation of historical figures on YouTube should be understood not merely as visual content but as a social process influencing the formation of cultural identity. Digital media discourse acts as an influential agent of cultural change, shaping collective understandings of history and national identity (Jones et al. 250).

Benedict Anderson's concept of "imagined communities" is also important for interpreting the study's findings. YouTube videos in both countries function to "imagine" and reinforce the national community. In Kazakh videos, this community is often consolidated through shared suffering and historical trials, whereas in Turkish content, it is consolidated through shared victories and strong historical figures. Thus, the media representation of historical figures becomes a tool for delineating the symbolic boundaries of the national community.

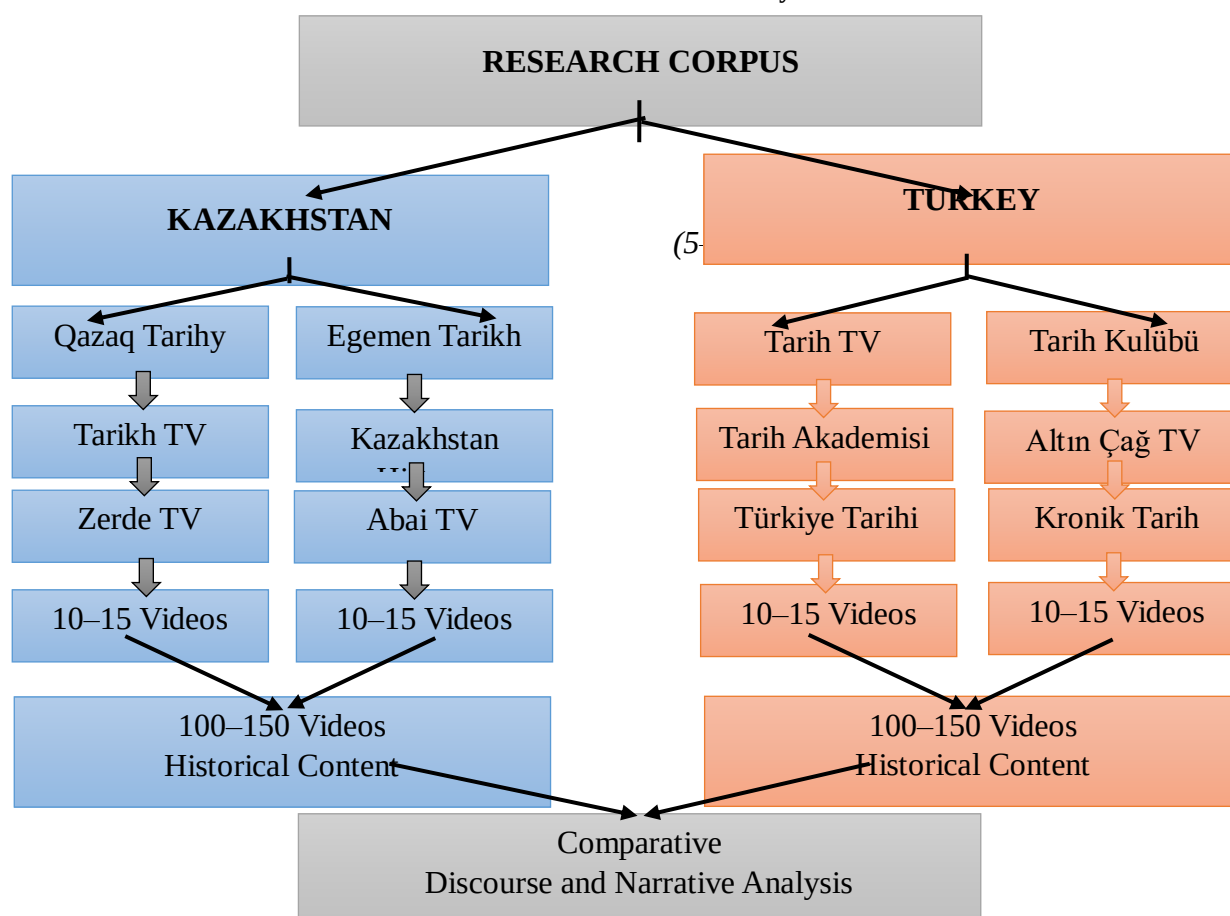
Furthermore, the findings highlight the distinctive influence of digital media on historical discourse. Historical narratives on YouTube differ from academic history in that they rely heavily on visual impact, emotional tone, and condensed storytelling. These factors may subordinate the complex and multifaceted portrayal of historical figures to dominant interpretations. In this regard, while YouTube democratizes historical knowledge, it also carries the risk of presenting it in ideologically one-sided ways.

Overall, the media representation of historical figures on YouTube in Kazakhstan and Turkey demonstrates the active role of media in shaping national identity and cultural memory. These representations do not merely recount the past but also serve as instruments for consolidating contemporary societal expectations and projecting ideologically guided visions toward the future.

Results and Analysis. This section presents the main findings of the comparative discourse analysis conducted on historical-educational videos published on YouTube in Kazakhstan and Turkey. The analysis identified narrative structures, ideological and cultural codes, as well as visual strategies employed in the media representation of historical figures.

This section presents the findings of the comparative discourse analysis of historical-educational YouTube videos from Kazakhstan and Turkey. The analysis focuses on how historical figures are discursively constructed through narrative structures, visual strategies, and ideological framing. Following Norman Fairclough's three-level model of critical discourse analysis, the findings are presented at three analytical levels: textual representation, discursive practice, and social practice.

Figure 1. Comparative Discourse and Narrative Analysis Corpus of Historical YouTube Channels in Kazakhstan and Turkey



Following Norman Fairclough's model of critical discourse analysis, the empirical findings are structured across three analytical levels. The textual level examines linguistic expressions, titles, and narrative descriptions used in the videos. The level of discursive practice focuses on storytelling strategies, narrative structures, and audiovisual techniques. Finally, the level of social practice interprets how these representations reflect broader ideological frameworks related to national identity, cultural memory, and historical interpretation.

Textual Representation of Historical Figures

At the textual level, the analysis focused on titles, narrative language, and descriptive expressions used in video content. The videos in both countries frequently employ evaluative and symbolic language that frames historical figures through specific narrative roles.

In the Kazakh YouTube corpus, historical figures are often described through expressions emphasizing injustice, sacrifice, and historical recovery. Titles and narrative descriptions frequently include phrases that refer to forgotten heroes, suppressed history, or the restoration of national memory. Such linguistic patterns frame historical figures as individuals whose contributions were marginalized or misrepresented in earlier historical narratives. This discursive strategy constructs historical figures as agents of national revival and moral exemplars who embody the struggle for historical recognition.

In contrast, Turkish YouTube videos more frequently employ language associated with leadership, power, and strategic capability. Titles and descriptions often highlight the political and military achievements of historical figures, emphasizing their role as founders, commanders, or architects of statehood. The narrative language frequently presents historical figures as decisive actors shaping the course of national history. Through such textual framing, historical figures are constructed as symbols of national strength and continuity.

The differences between the two corpora indicate distinct narrative orientations. While Kazakh videos emphasize themes of historical injustice and national restoration, Turkish videos foreground narratives of leadership, victory, and civilizational continuity. These patterns suggest that textual representation plays an important role in aligning historical narratives with broader national identity frameworks.

Media Representation of Historical Figures on YouTube in Kazakhstan

Historical figures on Kazakh YouTube channels are primarily presented within the discourse of national identity and the restoration of historical justice. In these videos, historical figures are depicted as “fighters for the nation’s fate,” “sacrificed heroes,” or “individuals whose contributions were unjustly recognized in history.” These narratives are closely linked to colonial legacies, Soviet history, and ideas of national revival.

Biographical storytelling dominates the narrative structure, with the life paths of historical figures presented in chronological order. Visual elements such as archival photographs, maps, and documents are frequently used to enhance the sense of historical authenticity. In addition, the voice-over narration often employs evaluative language and emotional tone, fostering an empathetic engagement with the historical figure among viewers.

Ideologically, historical figures in Kazakh videos are represented as instruments for revitalizing national memory and reinforcing the idea of statehood. This content is aimed at constructing a cohesive understanding of the shared past within public consciousness.

At the textual level, Kazakh YouTube videos frequently employ symbolic and evaluative language emphasizing injustice, sacrifice, and the recovery of historical memory. Titles and narrative descriptions often contain expressions referring to forgotten heroes, suppressed history, or the restoration of national memory. Such linguistic patterns frame historical figures as individuals whose contributions were marginalized in earlier historical narratives and position them as agents of national revival and moral exemplars of historical justice.

Kazakhstan YouTube Channels and Videos

For the Kazakhstan corpus, five to seven YouTube channels focused on historical and educational content were selected based on the criteria described in the Methods section. Each channel contributed 10–15 videos dealing with prominent historical figures, national events, and cultural memory. The resulting dataset comprised approximately 100–150 videos in total when combined with Turkey’s corpus.

Table 1. Selection and Content Characteristics of Kazakhstani YouTube Channels

Channel Name	Focus	Number of Videos	Key Historical Figures / Topics
Qazaq Tarihy	Kazakh history documentaries	12	Abai Kunanbayev, Alikhan Bokeikhan, Kazakh Khanate
Egemen Tarikh	Educational-historical narratives	10	Independence movement, national heroes
Tarikh TV	Historical biographies	15	Ablai Khan, Kabanbay Batyr
Kazakhstan History	Archival storytelling	12	Soviet period, cultural revival
Zerde TV	Popular history & culture	11	Historical myths, folklore, historical anecdotes
Abai TV	Historical figures, national culture, documentary-educational programs	15	Kazakh khans, poets, cultural heritage, enlightenment figures

Following the overview of the selected channels, several additional observations can be made regarding the narrative characteristics of Kazakh historical content on YouTube. Another notable feature of Kazakh content is the emphasis on historical reinterpretation. Narratives frequently refer to overlooked or suppressed perspectives, particularly concerning the Soviet period. Through this discursive strategy, YouTube videos function not only as informational media but also as instruments for historical reevaluation and the reconstruction of collective memory.

For example, several videos explicitly frame historical figures through the narrative of historical injustice. Titles such as “Alash Leaders: The Forgotten History” or “Truth About Repressed Kazakh Intellectuals” highlight the theme of suppressed national memory. In these videos, narration frequently includes expressions referring to historical injustice, political repression, and the restoration of national dignity. Visual elements such as archival photographs, historical documents, and Soviet-era footage further reinforce the discourse of historical recovery.

Observations:

- In the context of intercultural communication on YouTube, viewer comments can be examined from a sociological perspective (Ulusoy 262–286). The videos themselves demonstrate a rich discursive structure and narrative complexity, integrating historical facts with broader cultural and ideological frameworks.
- Production quality, video length, or number of views were not primary selection criteria.
- The emphasis was on narrative content and discourse analysis, highlighting national memory and identity construction.

Media Representation of Historical Figures on YouTube in Turkey

Turkish YouTube channels primarily present historical figures within the context of statehood, political continuity, and civilizational heritage. In these videos, historical figures are depicted as strong leaders, strategists, and nation-builders, with their actions linked to contemporary national ideology.

The narrative structure is often epic in nature: historical events are dramatized, and visual effects and dynamic editing are widely employed. Music, reconstruction elements, and symbolic shots are used to enhance the charisma of historical figures. The narration style in these videos is artistic and emotionally engaging, while attempting to maintain factual accuracy.

From an ideological perspective, Turkish content represents historical figures as symbols of national pride. This representation aims to reinforce national identity and demonstrate historical continuity. Furthermore, the actions of historical figures are often indirectly connected to contemporary political and cultural discourse.

At the textual level, Turkish YouTube videos frequently employ language associated with leadership, power, and strategic capability. Titles and narrative descriptions highlight political and military achievements and portray historical figures as founders, commanders, or architects of statehood. Through this textual framing, historical figures are constructed as symbols of national strength and historical continuity.

Turkey YouTube Channels and Videos

For the Turkey corpus, five to seven channels producing historical and educational content were similarly selected. Each channel provided 10–15 videos, resulting in a comparable dataset to Kazakhstan.

Table 2. Selection and Content Characteristics of Turkish YouTube Channels

Channel Name	Focus	Number of Videos	Key Historical Figures / Topics
Tarih TV	Ottoman and Republic history	13	Mustafa Kemal Atatürk, Ottoman sultans
Tarih Kulübü	Historical documentaries	12	Turkish War of Independence, national heroes
Tarih Akademisi	Educational historical content	11	Atatürk era reforms, cultural history
Altın Çağ TV	Historical biographies	14	Prominent figures from different periods
Türkiye Tarihi	National history and memory	10	Republican era, civilizational narratives
Kronik Tarih	Ottoman history, Turkish Republic era, historical figures, military events	15	Ottoman sultans, Turkish national leaders, major battles, political transformations

Following the overview of the selected Turkish YouTube channels presented in Table 2, several narrative and ideological characteristics of the analyzed content can be identified. In contrast to Kazakh videos, narrative structures in Turkish content tend to be more dramatized and cinematic. Storytelling often emphasizes decisive historical moments such as battles, political reforms, and turning points in national history. These narrative strategies contribute to constructing historical figures as heroic protagonists shaping historical destiny.

Observations:

- Videos emphasize national identity, statehood, and historical continuity.
- The role of YouTube as a new media platform and a narrative structure can be examined from the perspective of platform content and audience experience (Çokluk and Ökmen 721–737). Within this framework, narrative strategies reflect underlying ideological and cultural codes, thereby shaping public consciousness and the perception of history.
- Similar to Kazakhstan, video length, production level, and view counts were not limiting factors.

Comparative Findings

The comparative analysis of YouTube videos in Kazakhstan and Turkey revealed a number of similarities and differences. The comparison of discursive practices reveals two distinctive narrative styles. Kazakh content generally follows a documentary-biographical approach emphasizing historical recovery, whereas Turkish content tends to employ dramatized storytelling that highlights heroic leadership and national continuity.

In both countries, historical figures are presented as important symbols for the construction of national identity, and media narratives perform a function of influencing public consciousness. Qualitative research involves interpreting participants' experiences and the meanings embedded in their social contexts (Creswell and Poth 459).

The study corpus includes prominent historical-educational YouTube channels from Kazakhstan and Turkey (Tables 1 and 2). In Kazakhstan, channels such as Qazaq Tarihy, Egemen Tarikh, Tarikh TV, Kazakhstan History, Zerde TV, and Abai TV were selected, offering content that emphasizes national revival, the restoration of historical justice, and the remembrance of past traumas. In Turkey, channels including Tarih TV, Tarih Kulübü, Tarih Akademisi, Altın Çağ TV, Türkiye Tarihi, and Kronik Tarih focus on statehood, historical continuity, and national pride.

The comparative analysis further reveals several recurring discursive categories shaping the representation of historical figures in the two media environments. These include narratives of historical justice, heroic leadership, cultural memory, and the continuity of statehood. While Kazakh YouTube content frequently emphasizes the restoration of historical justice and national memory, Turkish videos tend to foreground heroic leadership and the continuity of state traditions. These thematic categories provide a clearer analytical framework for understanding the differences in historical representation.

Table 3. Comparative Overview of Historical-Educational YouTube Channels in Kazakhstan and Turkey

Country	YouTube Channels	Primary Narrative Focus	Visual Strategy	Ideological Frame
Kazakhstan	Qazaq Tarihy, Egemen Tarikh, Tarikh TV, Kazakhstan History, Zerde TV, Abai TV	Historical justice, national trauma, cultural revival	Documentary style, archival materials	Post-Soviet memory
Turkey	Tarih TV, Tarih Kulübü, Tarih Akademisi, Altın Çağ TV, Türkiye Tarihi, Kronik Tarih	Statehood, strong historical continuity, national pride	Cinematic dramatization, epic music	State continuity

The comparative analysis of these channels allows for the identification of both shared and distinctive characteristics in the media representation of historical figures:

Narrative Emphasis:

- Kazakh channels frequently portray historical figures as either victims of past injustices or as agents of national revival.
- Turkish channels present historical figures as heroic state-builders, strategic leaders, and symbols of national pride.

Visual and Production Strategies:

- Kazakhstan: Archival footage, maps, and documentary-style narration are commonly employed to reinforce historical authenticity.
- Turkey: Epic music, dramatized reenactments, dynamic editing, and symbolic visual elements are prominent, emphasizing heroism and continuity.

Ideological and Cultural Codes:

In Kazakhstan, historical narratives foreground the recovery of lost history and collective memory associated with the colonial and Soviet periods. In Turkey, narratives emphasize the enduring legacy of statehood and national identity, linking historical figures to contemporary ideological frameworks.

This structured overview enables readers to clearly understand how different YouTube channels in Kazakhstan and Turkey contribute to the construction of historical memory and national identity. The table also serves as a quick reference for the comparative study, linking each channel to its narrative focus and visual strategy.

Dominant Discursive Patterns

The comparative analysis identified three dominant discursive patterns shaping the representation of historical figures:

- Narratives of historical justice and recovery – especially visible in Kazakh YouTube content.
- Heroic leadership narratives – more prominent in Turkish videos.
- Cultural memory narratives – present in both contexts but framed differently.

These findings demonstrate that the representation of historical figures on YouTube is deeply embedded in broader cultural and ideological frameworks. Digital media thus acts as an important arena where national history is interpreted, negotiated, and symbolically reconstructed.

Analytical Comparison

Table 4. Comparative Discursive Themes in YouTube Historical Narratives

Discourse Theme	Kazakhstan	Turkey
Colonial trauma	strong	weak
Heroic leadership	medium	strong
Cultural revival	strong	medium

This analytical comparison demonstrates that the representation of historical figures on YouTube differs according to broader national historical narratives.

These findings contribute to broader theoretical discussions on cultural memory, media representation, and digital historical narratives. The analysis demonstrates that YouTube functions not only as a platform for disseminating historical knowledge but also as a space where collective memory and national identity are actively constructed through narrative and visual strategies. In this sense, digital media plays a significant role in shaping contemporary interpretations of the past.

Conclusion. This study examined the media representation of historical figures on YouTube in Kazakhstan and Turkey through a comparative discourse analysis, highlighting the role of digital media in shaping national historical consciousness. The findings indicate that the portrayal of historical figures in YouTube videos functions less as the transmission of factual information and more as a mechanism for reconstructing cultural memory and reinforcing national identity.

The comparative analysis revealed that in Kazakh content, historical figures are primarily represented through discourses of historical justice, collective trauma, and national revival, whereas Turkish videos emphasize statehood, historical continuity, and narratives of national pride. These

differences can be explained by the distinct historical experiences and structures of cultural memory in each country.

The scientific contribution of this study lies in providing a comprehensive comparative analysis of the media representation of historical figures within the context of YouTube in Kazakhstan and Turkey. Additionally, the study expands the applicability of theories on media representation, cultural memory, and national identity to digital historical content.

From a practical perspective, the findings are relevant for producers of historical-educational content, journalists, educators, and media researchers. Understanding the mechanisms through which historical videos on YouTube influence public consciousness can contribute to presenting historical knowledge responsibly and based on scientific principles.

The study's limitations are related to the exclusive focus on YouTube as a data source and the qualitative nature of the analysis. Future research could explore historical content on other social media platforms, investigate audience reception, and examine the impact of algorithmic factors on historical narratives.

References

- Anderson, 2006 – Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Rev. ed., London & New York, Verso, 2006. ISBN 978-0-86091-059-3.
- Amanzholova, 2025 – Amanzholova Nazym, et al. "YouTube as a Platform for the Representation of Oтынshy Alzhanov: Interpretations and Public Engagement in Digital Media." *Otan Tarikhi – Otéchesvennaia Istoriia*, vol. 28, no. 3, 2025, pp. 591–600. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_591-600
- Artamonov, 2023 – Artamonov Dmitry. *Mediapamyat' v Kommunikatsionnom Prostranstve Tsifrovogo Obshchestva* [Media Memory in the Communicative Space of the Digital Society]. Doctoral dissertation, Saratov State University, 2023. https://www.sgu.ru/sites/default/files/dissertation/2023/08/31/mediapamyat_v_kommunikacionnom_prostranstve_cifrovogo_obshchestva.pdf
- Assmann, 2011 – Assmann, Jan. "Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination". Cambridge University Press, 2011. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306>
- Assmann, 2018 – Assmann, Jan. "Collective Memory and Cultural Identity." *Cultural Memory Studies*, edited by Astrid Erll and Ansgar Nünning, De Gruyter, 2018, pp. 109–118. <https://doi.org/10.1515/9783110207262.109>
- Burgess and Joshua, 2018 – Burgess Jean and Joshua Green. "YouTube: Online Video and Participatory Culture". 2nd ed., Cambridge, UK & Medford, MA, Polity Press, 2018. ISBN 978-0-7456-6019-6.
- Creswell and Cheryl, 2018 – Creswell John W. and Cheryl N. Poth. *Qualitative Inquiry and Research Design*. 4th ed., Sage, 2018. ISBN 978-1506330204.
- Çolak and Ahmet, 2023 – Çolak, Yusuf, and Ahmet Zinderen. "Youtube Haberciliği Üzerine Dijital Etnografik Bir Araştırma ve Gazeteci Görüşleri: Cüneyt Özdemir ve Nevşin Mengü Youtube Haber Kanalları Örneği." *e-Gifder Elektronik Dergisi*, vol. 11, no. 1, 2023, pp. 249–279.
- Çokluk and Yusuf, 2022 – Çokluk Nihan and Yusuf Emre Ökmen. "Yeni Yayıncılık Modeli Olarak YouTube'da Dijital İçerikler ve Yenilenen İzleme Alışkanlıkları." *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 22, no. 2, 2022, pp. 721–737. <https://doi.org/10.11616/ASBI.1097631>
- Dukeev, 2025 – Dukeev Bauyrzhan. "Shifting Sands: Uncovering the Struggle for World War II Memory in Kazakhstan." *Problems of Post-Communism*, 2025, pp. 1–14. <https://doi.org/10.1080/10758216.2025.2467075>
- Dzhumagaliev, 2024 – Dzhumagaliev Dauren. "Kazakh Historical Podcasts on YouTube: Representation and the Formation of Historical Memory." *Otan Tarikhi – Otéchesvennaia Istoriia*, vol. 27, no. 3, 2024, pp. 625–638. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_625-638
- Ekström and Bengt, 2020 – Ekström Mats and Bengt Johansson. "Talk Scandals." *Media, Culture & Society*, vol. 42, no. 6, 2020, pp. 839–856. <https://doi.org/10.1177/0163443720904582>
- Erll, 2020 – Erll Astrid. "Memory in Culture". Houndmills, Basingstoke & New York, Palgrave Macmillan, 2020. ISBN 978-0-230-29745-6.
- Fairclough, 2013 – Fairclough Norman. "Critical Discourse Analysis and Critical Policy Studies." *Critical Policy Studies*, vol. 7, no. 2, 2013, pp. 177–197. <https://doi.org/10.1080/19460171.2013.798239>
- Hall, 1997 – Hall Stuart. "Representation: Cultural Representations and Signifying Practices". London & Thousand Oaks, CA, Sage Publications in association with the Open University, 1997. ISBN 0-7619-5432-5.
- Hoskins, 2018 – Hoskins Andrew. "Digital Memory Studies: Media Pasts in Transition". Routledge, 2018. ISBN 978-1138639379.
- Jones, 2015 – Jones Rodney, et al. "Discourse and Digital Practices: Doing Discourse Analysis in the Digital Age". Routledge, 2015. ISBN 978-1317537007.
- Kansteiner, 2002 – Kansteiner Wulf. "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies." *History and Theory*, vol. 41, no. 2, 2002, pp. 179–197. <https://doi.org/10.1111/1468-2303.00198>

Purtaş, 2025 – Purtaş Fırat. "Türkiye and the Organization of Turkic States: A Strategic Partnership for Regional Integration." Insight Turkey, 2025. <https://www.insightturkey.com/articles/turkiye-and-the-organization-of-turkic-states-a-strategic-partnership-for-regional-integration>

Riessman, 2008 – Riessman Catherine. "Narrative Methods for the Human Sciences". Thousand Oaks, CA, Sage Publications, 2008. ISBN 978-0761929970.

Tikhonova and Artamonov, 2021 – Tikhonova Sofya and Artamonov Dmitry. "Historical Memory in Social Media". Saint Petersburg: Aletheia, 2021. <https://mybook.ru/author/sofya-tihonova/istoricheskaya-pamyat-v-socialnyh-media/read/?page=3>

Tikhonova and Artamonov, 2023 – Tikhonova, Sofya, and Dmitry Artamonov. "Social Media as an Arena for Constructing Historical Memory." Philosophy. Sociology. Political Science. Jurisprudence, vol. 4(115), 2023, pp. 74–83. <https://doi.org/10.22204/2587-8956-2023-115-04-74-83>

Ulusoy, 2023 – Ulusoy Hasan. "Kültürlerarası İletişim Mecrası Olarak YouTube: Kültür Temalı Video Yorumlarındaki İletişim Pratiklerinin İncelenmesi." Etkileşim, vol. 12, 2023, pp. 262–286. <https://doi.org/10.32739/etkilesim.2023.6.12.222>

van Dijck, 2013 – van Dijck José. "The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media". Oxford University Press, 2013. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199970773.001.0001>

Zelizer, 2008 – Zelizer Barbie. "Why Memory's Work on Journalism Does Not Reflect Journalism's Work on Memory." Memory Studies, vol. 1, no. 1, 2008, pp. 79–87. <https://doi.org/10.1177/1750698007083881>

Литература

Андерсон, 2006 – Андерсон Б. Воображаемые сообщества: размышления об истоках и распространении национализма. Перераб. изд. Лондон; Нью-Йорк: Verso, 2006. ISBN 978-0-86091-059-3.

Аманжолова, 2025 – Аманжолова Н. и др. YouTube как платформа репрезентации Отыншы Альжанова: интерпретации и вовлечение общественности в цифровых медиа // Отан Тарихи – Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 591–600. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_591-600.

Артамонов, 2023 – Артамонов Д. Медиапамять в коммуникационном пространстве цифрового общества: дис. ... докт. наук. Саратовский государственный университет, 2023. URL: https://www.sgu.ru/sites/default/files/dissertation/2023/08/31/mediapamyat_v_kommunikacionnom_prostranstve_cifrovogo_obshchestva.pdf.

Ассман, 2011 – Ассман Я. Культурная память и ранняя цивилизация: письмо, воспоминание и политическое воображение. Cambridge University Press, 2011. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306>.

Ассман, 2018 – Ассман Я. Коллективная память и культурная идентичность // Cultural Memory Studies / ed. by A. Erll, A. Nünning. De Gruyter, 2018. Pp. 109–118. <https://doi.org/10.1515/9783110207262.109>.

Берджесс, Грин, 2018 – Берджесс Дж., Грин Дж. YouTube: онлайн-видео и культура участия. 2-е изд. Cambridge, UK; Medford, MA: Polity Press, 2018. ISBN 978-0-7456-6019-6.

Кресвелл, Пот, 2018 – Кресвелл Дж. У., Пот Ш. Н. Качественное исследование и исследовательский дизайн. 4-е изд. Sage, 2018. ISBN 978-1506330204.

Чолак, Зиндерен, 2023 – Çolak Y., Zinderen A. Цифровое этнографическое исследование YouTube-журналистики и мнений журналистов на примере YouTube-каналов Cüneyt Özdemir и Nevşin Mengü // e-Gifder Elektronik Dergisi. 2023. Vol. 11. No. 1. Pp. 249–279.

Чоклук, Окмен, 2022 – Çokluk N., Ökmen Y.E. Цифровой контент на YouTube как новая модель вещания и обновлённые привычки просмотра // Abant Sosyal Bilimler Dergisi. 2022. Vol. 22. No. 2. Pp. 721–737. <https://doi.org/10.11616/ASBI.1097631>.

Дукеев, 2025 – Dukeyev B. Shifting Sands: выявление борьбы за память о Второй мировой войне в Казахстане // Problems of Post-Communism. 2025. Pp. 1–14. <https://doi.org/10.1080/10758216.2025.2467075>.

Джумагалиев, 2024 – Джумагалиев Д. Казахские исторические подкасты на YouTube: репрезентация и формирование исторической памяти // Отан Тарихи – Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 3. С. 625–638. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_625-638.

Экстрём, Юханссон, 2020 – Ekström M., Johansson B. Скандалы в ток-шоу // Media, Culture & Society. 2020. Vol. 42. No. 6. Pp. 839–856. <https://doi.org/10.1177/0163443720904582>.

Эрль, 2020 – Erll A. Память в культуре. Houndmills; Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2020. ISBN 978-0-230-29745-6.

Фэркло, 2013 – Fairclough N. Критический дискурс-анализ и критические политические исследования // Critical Policy Studies. 2013. Vol. 7. No. 2. Pp. 177–197. <https://doi.org/10.1080/19460171.2013.798239>.

Холл, 1997 – Hall S. Репрезентация: культурные репрезентации и означающие практики. London; Thousand Oaks, CA: Sage Publications; Open University, 1997. ISBN 0-7619-5432-5.

Хоскинс, 2018 – Hoskins A. Исследования цифровой памяти: медийное прошлое в переходный период. Routledge, 2018. ISBN 978-1138639379.

Джонс, 2015 – Jones R. et al. Дискурс и цифровые практики: дискурс-анализ в цифровую эпоху. Routledge, 2015. ISBN 978-1317537007.

Канстайнер, 2002 – Kansteiner W. Поиск смысла в памяти: методологическая критика исследований коллективной памяти // *History and Theory*. 2002. Vol. 41. No. 2. Pp. 179–197. <https://doi.org/10.1111/1468-2303.00198>.

Пурташ, 2025 – Purtaş F. Турция и Организация тюркских государств: стратегическое партнёрство для региональной интеграции // *Insight Turkey*. 2025. URL: <https://www.insightturkey.com/articles/turkiye-and-the-organization-of-turkic-states-a-strategic-partnership-for-regional-integration>.

Риссман, 2008 – Riessman C. Нарративные методы для гуманитарных наук. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2008. ISBN 978-0761929970.

Тихонова, Артамонов, 2021 – Тихонова С., Артамонов Д. Историческая память в социальных медиа. Санкт-Петербург: Алетей, 2021. URL: <https://mybook.ru/author/sofya-tihonova/istoricheskaya-pamyat-v-socialnyh-media/read/?page=3>.

Тихонова, Артамонов, 2023 – Тихонова С., Артамонов Д. Социальные медиа как арена конструирования исторической памяти // *Philosophy. Sociology. Political Science. Jurisprudence*. 2023. Vol. 4(115). Pp. 74–83. <https://doi.org/10.22204/2587-8956-2023-115-04-74-83>.

Улусой, 2023 – Ulusoy H. YouTube как пространство межкультурной коммуникации: анализ коммуникационных практик в комментариях к видеороликам о культуре // *Etkileşim*. 2023. Vol. 12. Pp. 262–286. <https://doi.org/10.32739/etkilesim.2023.6.12.222>.

ван Дейк, 2013 – van Dijk J. Культура связности: критическая история социальных медиа. Oxford University Press, 2013. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199970773.001.0001>.

Зелайзер, 2008 – Zelizer B. Почему работа памяти над журналистикой не отражает работу журналистики над памятью // *Memory Studies*. 2008. Vol. 1. No. 1. Pp. 79–87. <https://doi.org/10.1177/1750698007083881>.



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 356-366, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_356-366

LITERARY COVERAGE AND SOURCES OF INFORMATION ON THE INFLUENCE OF TATARS LIVING IN TURKESTAN ON THE SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE REGION

Yarmatov Oybek Shaimanovich

Associate Professor, Department of
Historiography and Source Studies
Samarkand State University

 <https://orcid.org/0009-0000-0182-8027> E-Mail: oybekyarmatov78@gmail.com

© Faculty of History, Department of Historiography and Source Studies, 2026.

© Yarmatov, O.Sh., 2026.

Abstract. Introduction. This study examines the influence of the Tatar population living in Turkestan during the Turkestan Governorate-General on the region's socioeconomic life, as well as coverage of their activities in literature and sources. It analyzes the history of the Tatars living in Turkestan, particularly in the Bukhara, Samarkand, and Fergana regions, their living conditions, economic, social, and cultural activities, and their relations with the Empire and the government of Turkestan. Particular attention is paid to the Tatars' entry into Turkestan, their settlement, and their role in cultural life. Literary Analysis and Methodology. The study was based primarily on census data, statistical digests, periodicals, and historical sources for the period 1866–1913. The size, gender, age structure, marital status, literacy, class structure, and employment of the Tatar population in Tashkent were examined. At the same time, historical studies covering Tatar trade, industry, crafts, and spiritual and cultural activities were analyzed, including the works of G.N. Akhmarov, V.V. Bartold, I.I. Geyer, and S. Maksudov. Results and discussion. According to the 1897 census, 70.4% of the 2,313 Tatar citizens living in Tashkent were able to work, including 26.2% engaged in trade, 25.3% in industry and crafts, and 16.8% in private farming and day labor. The high literacy rate among Tatars and their activities in the national press, education, and culture testify to their significant influence on the socioeconomic and cultural life of the region. Furthermore, the schools, theaters, and printing houses established by Tatars illustrate their contribution to the development of science and culture in Turkestan. The activities of Tatar merchants and entrepreneurs in private businesses and industrial enterprises also made a significant contribution to the region's economy. Conclusion. The study's results demonstrate that in the late 19th and early 20th centuries, Tatars living in Tashkent actively participated in the region's social, economic, and cultural life. They were leaders in trade and industry, crafts, education, the press, and culture, and played a significant role in the development of Turkestan. At the same time, the study systematically illuminates the details of the social structure and economic activity of Tatars in the region, drawing on sources and literature.

Keywords: Akhmarov, Maksudov, Tatar team, "Nugai", Shubai Arslanov, M. Yusupov, Makhmud Akhtamov, "Trading house of the Bakirov brothers".

For citation: Yarmatov O.Sh. Literary Coverage and Sources of Information on the Influence of Tatars Living in Turkestan on the Socio-Economic Life of the Region // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 356-366. (In Russ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_356-366

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕККӨЗДЕРДЕ ТАТАРЛАРДЫҢ ТҮРКІСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨМІРІНЕ ӘСЕРІ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Ойбек Шайманұлы Ярматов

Самарқанд мемлекеттік университетінің

тарихнама және деректану кафедрасының доценті

 <https://orcid.org/0009-0000-0182-8027> E-Mail: oybekyarmatov78@gmail.com

© Тарих факультеті, Тарихнама және деректану кафедрасы, 2026.

© Ярматов О.Ш., 2026.

Аңдатпа. Кіріспе. Бұл зерттеу Түркістан генерал-губернаторлығы кезінде Түркістанда тұрған татар халқының аймақтың әлеуметтік-экономикалық өміріне әсерін, сондай-ақ олардың қызметін әдебиеттер мен дереккөздерде көрсетуді қарастырады. Онда Түркістанда, әсіресе Бұхара, Самарқанд және Ферғана аймақтарында тұратын татарлардың тарихы, олардың тұрмыс жағдайы, экономикалық, әлеуметтік және мәдени қызметі, сондай-ақ Түркістан империясы мен үкіметімен қарым-қатынасы талданады. Татарлардың Түркістанға кіруіне, қоныстануына және мәдени өмірдегі рөліне ерекше назар аударылады. Әдеби талдау және әдіснама. Зерттеу негізінен 1866-1913 жылдар аралығындағы халық санағы деректеріне, статистикалық дайджесттерге, мерзімді басылымдарға және тарихи дереккөздерге негізделген. Ташкенттегі татар халқының саны, жынысы, жас құрылымы, отбасылық жағдайы, сауаттылығы, таптық құрылымы және жұмыспен қамтылуы қарастырылды. Сонымен қатар, Г.Н. Ахмаров, В.В. Бартольд, И.И. Гейер және С. Максудовтың еңбектерін қоса алғанда, татар саудасын, өнеркәсібін, қолөнерін және рухани-мәдени қызметін қамтитын тарихи зерттеулер талданды. Нәтижелер және талқылау. 1897 жылғы халық санағы бойынша, Ташкентте тұратын 2313 татар азаматының 70,4%-ы жұмыс істей алған, оның ішінде 26,2%-ы саудамен, 25,3%-ы өнеркәсіп пен қолөнермен, ал 16,8%-ы жеке шаруашылықпен және күндізгі жұмыспен айналысқан. Татарлар арасындағы сауаттылықтың жоғары деңгейі және олардың ұлттық баспасөздегі, білім берудегі және мәдениеттегі қызметі олардың аймақтың әлеуметтік-экономикалық және мәдени өміріне айтарлықтай әсер еткенін көрсетеді. Сонымен қатар, татарлар құрған мектептер, театрлар және баспаханалар олардың Түркістандағы ғылым мен мәдениеттің дамуына қосқан үлесін көрсетеді. Татар саудагерлері мен кәсіпкерлерінің жеке бизнес пен өнеркәсіптік кәсіпорындардағы қызметі де аймақ экономикасына айтарлықтай үлес қосты. Қорытынды. Зерттеу нәтижелері 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басында Ташкентте тұратын татарлардың аймақтың әлеуметтік, экономикалық және мәдени өміріне белсенді қатысқанын көрсетеді. Олар сауда мен өнеркәсіпте, қолөнерде, білім беруде, баспасөзде және мәдениетте көшбасшылар болды және Түркістанның дамуында маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, зерттеу дереккөздер мен әдебиеттерге сүйене отырып, аймақтағы татарлардың әлеуметтік құрылымы мен экономикалық белсенділігінің егжей-тегжейлерін жүйелі түрде ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: Ахмаров, Максудов, татар командасы, «Нугай», Шубай Арсланов, М.Юсупов, Махмуд Ахтамов, «Ағайынды Бакировтардың сауда үйі».

Дәйексөз үшін: Ярматов О.Ш. Әдебиеттер мен дереккөздерде татарлардың Түркістанның әлеуметтік-экономикалық өміріне әсері туралы ақпарат // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 356-366 бб. (Орыс.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_356-366

СВЕДЕНИЯ О ВЛИЯНИИ ТАТАР НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ЖИЗНЬ ТУРКЕСТАНА В ЛИТЕРАТУРЕ И ИСТОЧНИКАХ

Ярматов Ойбек Шайманович

Доцент кафедры «Историография и источниковедение»

Самаркандского государственного университета

 <https://orcid.org/0009-0000-0182-8027> E-Mail: oybekyarmatov78@gmail.com

© Исторический факультет, кафедры «Историография и источниковедение», 2026.

© Ярматов О.Ш., 2026.

Аннотация. *Введение.* В данном исследовании рассматривается влияние татарского населения, проживавшего в Туркестане в период Туркестанского генерал-губернаторства, на социально-экономическую жизнь региона, а также освещение их деятельности в литературе и источниках. Анализируется история татар, проживавших в Туркестане, в частности в Бухарской, Самаркандской и Ферганской областях, условия их жизни, экономическая, социальная и культурная деятельность, а также отношения с Империей и правительством Туркестана. При этом особое внимание уделяется въезду татар в Туркестан, их расселению и роли в культурной жизни. *Литературный анализ и методология.* Исследование основывалось главным образом на данных переписей населения, статистических сборниках, периодических изданиях и исторических источниках за период 1866–1913 годов. Были изучены численность, половая, возрастная структура, семейное положение, грамотность, классовая структура и занятость татарского населения в Ташкенте. Одновременно были проанализированы исторические исследования, охватывающие торговлю, промышленность, ремесла, духовную и культурную деятельность татар, включая работы Г.Н. Ахмарова, В.В. Бартольда, И.И. Гейера и С. Максудова. *Результаты и обсуждение.* Согласно переписи 1897 года, 70,4% из 2313 татарских граждан, проживавших в Ташкенте, были трудоспособны, в том числе 26,2% занимались торговлей, 25,3% – промышленностью и ремеслами, а 16,8% – частным хозяйством и поденной работой. Высокий уровень грамотности среди татар и их деятельность в национальной прессе, образовании и культуре свидетельствуют об их значительном влиянии на социально-экономическую и культурную жизнь региона. Также школы, театры и типографии, открытые татарами, иллюстрируют их вклад в развитие науки и культуры в Туркестане. Деятельность татарских купцов и предпринимателей в частном хозяйстве и промышленных предприятиях также внесла значительный вклад в экономику региона. *Заключение.* Результаты исследования показывают, что в конце XIX и начале XX веков татары, проживавшие в Ташкенте, активно участвовали в социальной, экономической и культурной жизни региона. Они были лидерами в сфере торговли и промышленности, ремесел, образования, прессы и культуры и сыграли важную роль в развитии Туркестана.

Ключевые слова: Ахмаров, Максудов, татарская команда, «Нугай», Шубай Арсланов, М. Юсупов, Махмуд Ахтамов, «Торговый дом братьев Бакиров».

Для цитирования: Ярматов О.Ш. Сведения о влиянии татар на социально-экономическую жизнь Туркестана в литературе и источниках // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. 356-366. (На рус.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_356-366

Введение. В нашей стремительно развивающейся истории изучение истории диаспор, проживавших в Туркестане, является одним из интересных направлений научных исследований. Поэтому, несмотря на недостаточное количество отдельных исследований по истории диаспор в Туркестане, условиям их жизни в регионе и истории отношений местной и колониальной администрации с ними, интересная информация о них сохранилась в работах историков по другим темам, а также в статистических сборниках, периодических изданиях и источниках, опубликованных в колониальный период. В данном исследовании, опираясь на указанные источники и некоторые работы, созданные в области историографии, предпринята попытка проанализировать литературу и источники по истории татарского населения, проживавшего в Туркестане.

Анализ литературы и методология. После присоединения территории города Ташкента к Российской империи в 1866 году образовалась Сырдарья, центром которой стал Ташкент. Также центром Туркестанской Генерал-губернаторства, созданной в 1867 году, был Ташкент, являвшийся главным городом Сырдарьи. В конце XIX века в Ташкенте проживало 155 673 человека, в том числе 14 993 русских. Ташкент, включая Сырдарью, признан многоэтническим регионом. В регионе, наряду с узбекской, таджикской, киргизовской, казахской национальностями, можно встретить также граждан индуистской, еврейской, арабской, татарской, афганской национальностей, которые считаются малыми национальностями. В частности, татары составляют 2313 человек (1,5%) в регионе (Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Под редакцией Н.А.Троиницкого. LXXXVI. Сырдаринская обл. -СПб. 1905. С.3).

В переписи населения 1897 года можно найти интересную информацию о составе татарского населения Ташкента по полу и возрасту. По его словам, в Ташкентской области, помимо татар-мужчин, можно встретить женщин, даже маленьких детей. Утверждается, что в возрасте до 1 года было 28 мальчиков и 22 девочки. Кроме того, среди татар в возрасте от 1 до 9 лет было 253 мальчика и 245 девочек, а в возрасте от 10 до 19 лет – 216 мужчин и 172 женщины. Среди татар в возрасте от 20 до 50 лет было зарегистрировано 737 мужчин и 336 женщин, а среди лиц старше 50 лет – 158 мужчин и 115 женщин (Под редакцией Н.А.Троиницкого. LXXXVI. Сырдаринская обл., 1905: 3). Как указано выше, из 2313 татарских граждан 1392 были мужчинами и 921 – женщинами.

Результаты и обсуждение. Представленные в исследовании данные о татарском населении позволяют определить численность татар трудоспособного возраста, проживающих в Ташкенте. Если учесть, что во второй половине XIX века люди часто начинали работать в возрасте десяти лет или даже раньше, то верхний предел трудоспособного населения составляет 10-19 лет. В этот период после 50 лет обычно не считается трудоспособным. Исходя из этого, трудоспособная часть татар, проживающих в Ташкенте, составляет 70,4%. Дети до 10 лет обоих полов составляли 23,7%, оставшийся процент приходилось на пожилых людей, считавшихся нетрудоспособными. Значительно более высокая доля татар трудоспособного возраста в Ташкенте объясняется, отчасти, в первую очередь, миграционными процессами. Также молодое население перемещалось в поисках более благоприятных условий жизни. Перепись 1897 года содержит данные о семейном положении татарского населения Ташкента. По его данным, было 855 мужчин и 392 женщины, не состоявших в браке, и 500 мужчин и 430 женщин, состоявших в браке. Данные по татарскому населению указывают на то, что было 34 овдовевших мужчины и 95 разведенных женщин; 2 разведенных мужчины и 2 разведенных женщины; 1 мужчина и 2 женщины, чье семейное положение не было указано (Под редакцией Н.А.Троиницкого. LXXXVI. Сырдаринская обл.. 1905: 7). Из этих данных видно, что число неженатых

татарских граждан было выше. Тот факт, что число холостых мужчин значительно превышало число незамужних татарских женщин, был отмечен в переписи 1897 года, что объяснялось нестабильной культурой, где всегда преобладал одинокий элемент, и они не могли легко справляться с трудной жизнью по сравнению с семьянинами. Это также можно объяснить тем, что большинство татарских женщин выходили замуж за мужчин других национальностей. Такую ситуацию объяснял историк Г.Н. Ахмаров, который писал, что «Казань долгое время служила рынком невест для богатых мусульман Азии» (Абашин С., 2007: 95-176). То есть купцы, приезжавшие для торговли из Центральной Азии, Сибири, Оренбурга, Астрахани и других регионов, выдавали своих сыновей замуж за казанских татар (Ахмаров Г.Н., 1907: 35). Большое количество замужних татарских женщин может быть связано с тем, что из-за социально-экономических ограничений русской администрации их земли иногда приходилось регистрировать на другую национальность. Потому что смешанные браки такого уровня были редкостью в XIX веке. Число вдов среди татарских женщин было значительно выше, чем среди вдовствующих мужчин. Это объясняется главным образом различным образом жизни и неблагоприятными социально-экономическими условиями иммигрантов в большом городе, которые легли на плечи мужской части татарского населения. Эти условия, несомненно, оказали некоторое влияние на количество разводов, которые были незначительными как для мужчин, так и для женщин.

Перепись населения также предоставляет информацию об уровне грамотности татарского населения. Согласно ей, имеются данные об уровне грамотности младшей части татарского населения региона на русском языке и на родном языке. По ее данным, 264 татарских гражданина имели хороший уровень грамотности на русском языке, а 356 – на родном. Тех, кто получил образование выше среднего, было 29, а общее число грамотных татар составляло 649 (Под редакцией Н.А.Троиницкого. LXXXVI. Сырдаринская обл.. 1905: 3). Как видно из этих данных, среди татар, проживавших в Ташкенте к 1897 году, было 649 грамотных человек, что составляло 28% от всех татар в этом городе. Число людей, знавших русский язык, составляло 40,7% от всех грамотных татар в регионе, 54,9% – на родном языке и 4,4% – с высшим образованием. Наиболее высокий уровень грамотности среди татар наблюдался в основном в возрастной группе 10-29 лет, что стало основной причиной создания условий для развития капитализма среди татарского населения этого региона.

Данные о грамотности татар в Ташкенте в конце XIX века несколько занижены и не соответствуют действительности. Ведь даже современники отмечали высокий уровень грамотности татар на родном языке. Низкий уровень грамотности татарского населения на родном языке в приведенных выше данных объясняется тем, что татары, опасаясь правительственных мер, направленных на русификацию, с недоверием относились ко всем мероприятиям, включая перепись 1897 года. Поэтому они, возможно, не поняли смысла этого события и пытались скрыть свой уровень грамотности на родном языке.

В регистре населения также содержится информация о классовом составе татарского населения региона. Согласно ему, из 2313 татар в регионе 57 были дворянами, 15 – дворянами, 3 – почетными гражданами, 74 – купцами, 1140 – бедными (категория ниже среднего населения), 217 – крестьянами, 45 – казаками, 753 – иностранцами, 3 – неклассифицированными и 6 – иностранными гражданами (Под редакцией Н.А.Троиницкого. LXXXVI. Сырдаринская обл.. 1905: 3). Как видно из этих данных, основная часть татарского населения Ташкента, а именно 49,3%, составлял слой, принадлежащий к буржуазному классу. Е. Яшнов объясняет большое количество представителей этого класса в регионе процессом колонизации региона русскими. По мнению историка, татары, большинство из которых прибыли в 1870-е годы, когда начали появляться русские деревни, составляют основную часть этой категории (Яшнов Э., 1916: 102)

Основная часть дворянства среди татар состояла из отставных офицеров, таких как Хисамутдин Фатхутдинов, Абдул Муталаб Абдулвагапов, Абдул Нафик Шайдуллин (НАРУЗ, фонд I-87, список 1, дело 25077, л.1-7). Кроме того, дворяне-татары были в основном представителями низших слоёв буржуазии – ремесленниками, мелкими торговцами, мелкими

помещиками, а также низшими государственными служащими, бедными купцами и наёмными рабочими.

Значительной группой ташкентских татар были «иностранцы» (32,6%), в эту группу в основном входили южносибирские турки. Также 217 человек, или 9,4%, составляли крестьяне. Ташкент привлекал крестьян как рынок труда, их нанимали здесь на различные работы. Татарские крестьяне, зарегистрированные в казачьих поселениях «военного казачества» в Ташкенте, получали статус военных казаков. Их численность в регионе составляла 45 человек. Представители купеческого класса составляли 3,2% всего татарского населения города. Перепись 1897 года не зафиксировала присутствия татарских священников в Ташкенте. Это несколько сомнительно. Поскольку другие источники указывают на большое количество представителей религиозного знания среди татар. В частности, тот факт, что в Ташкенте насчитывалось всего 70 татарских священников, что составляет лишь 3%, что эта часть татарского населения, несмотря на свою малочисленность, представляла собой очень влиятельную группу населения города, которая способствовала организации внутренней жизни мусульманской общины этого города, утверждается в статье «Мусульмане и Россия», опубликованной в номере 592 «Туркестанского сборника» (Мусульмане и Россия // Туркестанский сборник. Т. 542: 41-44). При проведении переписи от них требовалось зарегистрироваться по другой профессии, не указывая, что они являются священниками.

Остальные классы среди татарского населения в Ташкенте (те, кто не принадлежал к вышеуказанным классам или не указал свой класс, иностранные граждане) составляли 0,4%. Следует отметить, что классовое деление, существовавшее в конце XIX века, не отражало реальную картину. Развитие капитализма привело к определенным изменениям в занятости населения, и зачастую принадлежность к тому или иному классу стала чисто номинальным понятием, существовавшим только на бумаге и не выполнявшим своего предназначения.

Вопрос занятости татарского населения Ташкента также подробно анализировался в переписи 1897 года. По ее данным, чиновников и военнослужащих было 152 человека, духовенства и представителей свободных профессий – 70 человек, арендаторов и пенсионеров – 82 человека, лиц, лишенных свободы на неопределенный срок, – 48 человек. Также 605 человек были заняты торговлей, 219 человек – коммуникациями и связями, 389 человек были частными слугами, рабочими, поденщиками. 163 татарина были заняты в сельском хозяйстве и 585 – в промышленности (Под редакцией Н.А.Троиницкого. LXXXVI. Сырдаринская обл., 1905: 3).

Татарская группа населения, не занятая производством, составляла 15,2 процента татар. В эту группу входили чиновники, военнослужащие, духовенство, а также лица, занятые медицинской, культурной и образовательной деятельностью.

Социальная структура татарского населения в Ташкенте характеризовалась нехваткой кадров в государственных органах, государственной администрации, судебных органах и полиции. Это объясняется тем, что основная часть этих должностей в местном аппарате управления занимала русская знать и буржуазия. Однако, когда русская знать и буржуазия начали активно работать в Ташкенте, им понадобились переводчики для общения с местным населением. В качестве переводчиков в административном аппарате работали такие татары, как Диваев, Ибрагимов, Чанышев и Бекчурин. Сулейман Собитов работал секретарем в канцелярии генерал-губернатора Туркестана, а Хайрулла Рахматуллин – секретарем в Скобелевском окружном суде (НАРУз, фонд I-1, список 19, дело 10, л. 7). Всего в административном аппарате Ташкента служили 152 татарина (6,6 процента от всего татарского населения этого города – автор). В эту группу входили татары, работавшие в суде, государственных и классовых учреждениях, занимавшиеся частной юридической практикой. 89 татар служили в войсках Ташкента. Не более 30 татарских офицеров служили в войсках Туркестанского военного округа, в основном в низших чинах (Хамитбаева Н.С., 2017: № 7). Некоторые татары из этой группы описываются как «арендаторы и пенсионеры», жившие на доходы от своей недвижимости и другого имущества. Татар этой группы в Ташкенте насчитывалось 82 человека, что составляло 3,5% от общей численности татарского населения

города. Как отмечалось выше, татарское духовенство не было представлено в переписи 1897 года. Однако современники отмечали, что благодаря грамотности татар и знанию арабского алфавита местное население часто обращалось к ним с просьбами о совершении ритуалов. Постепенно просто грамотные татары получили широкое признание и стали настоящими муллами (Ибрагимов Ш., 1874: 353–354).

В собрании «Туркестанский сборник» представлены сведения о татарах, занимавшихся свободными профессиями среди ташкентских татар, включая татарских врачей, редакторов татарских газет и журналов. Татары, издавна имевшие торговые и культурные связи с Туркестаном, были близки к населению региона по религиозному единству и языковому сходству. Татары, поселившиеся в Западном Туркестане, стремились познакомить своих туркестанских единоверцев с прогрессивными идеями. Трудно переоценить роль татарской интеллигенции в развитии национальной школы и периодической печати, в подготовке местной интеллигенции. Особенно много было учителей среди татар. Газета «Новое время» в 1910 году писала, что ни количество местных школ, ни методы обучения мусульманских детей в Туркестане неизвестны, но что по меньшей мере 100 тысяч из них ежегодно обучались в этом забытом регионе под руководством казанских татар» (Туркестанский сборник. Т. 542: 42).

Данные указывают на то, что среди татар, проживавших в Туркестане, большинство составляли представители интеллигенции, и что они активно участвовали в развитии туркестанского образования. В частности, В.В. Бартольд пишет, что большинство татар, приехавших из России, работали учителями в Туркестане, а именно в Ташкенте, а также играли важную роль в открытии и функционировании новых методических школ в стране (Бартольд В.В., 1927: 134). Бартольд отмечал, что к 1910 году в Ташкенте было 8 русских школ и 16 новых методических школ. Бартольд опровергает эти данные противоречивыми статистическими данными депутата Государственной Думы С. Максудова, сравнивая данные со статьей «Туркистон», опубликованной на 15 октября 1910 года он писал, что в Ташкенте было 20 новых методических школ (Бартольд В.В., 1927: 137). Из этого можно сделать вывод, что татары, проживавшие в Ташкенте, сыграли важную роль в развитии науки в стране. Тот факт, что школы, открытые татарами, в короткие сроки завоевали любовь местного населения и добились больших успехов, был отмечен иностранными миссионерами, в частности, миссионером Н.А. Бобровниковым, подчеркивавшим этот процесс (Бобровников Н.А. 1913: 80). Миссионер также отметил, что прогрессивная татарская пресса повлияла и на пробуждение мусульманского населения Туркестана. По словам Н.А. Бобровникова, мусульмане Туркестана, не имея собственной независимой прессы, читали исключительно иностранную литературу, в основном татарскую (Бобровников Н.А. 1913: 88).

Влияние татарской прессы на прессу Туркестана подтверждает и военный губернатор Сырдарьинской области. По его словам, на местном книжном рынке существует большой спрос на литературу нового стиля, издаваемую татарами, прежде всего на газету «Тарджиман», издаваемую татарами, а также на татарские периодические издания «Юлдуз», «Вакит», «Ульфет», «Идель» и другие, также пользующиеся большой популярностью (НАРУз, фонд I-1, список 31, дело 123, л.39). Татары усердно работали над организацией периодической печати. Первые типографии в Ташкенте, называемые «Михбосма», были привезены из Казани Шахигиреем Биккуловым. Академик Бартольд особо отметил большую роль татар в развитии прессы в Туркестане (Бартольд В.В., 1927: 138). Даже газеты «Осийо», «Шу'рой Ислам», «Улуг' Туркестан», издававшиеся в Ташкенте, выходили на татарском языке, что является ярким тому примером. Татары также создали первые в стране общественные читальные залы. Во второй половине XIX века татары также провели эффективную работу в театре. Образ доктора Батыршина был создан в татарских театрах Ташкента и стал любимым героем публики. В.В. Бартольд отмечал, что встречался с человеком, игравшим образ Батыршина, в 1893-1894 годах (Бартольд В.В., 1927: 174). К началу XX века, в частности, в 1904 году, Сахиб Еникеев создал первый национальный театр. Корреспондент газеты «На рубеже» в своей статье «Татарский театр в Ташкенте» в 96-м

номере газеты за 1909 год отмечает, что «в прошлом году среди татарской интеллигенции возникла идея поставить пьесу на татарском языке в театрах европейского типа, но из-за действий оппозиции эта идея не была реализована». Однако позже эта идея была реализована. Источники отмечают, что 31 января 1910 года пьеса на татарском языке была поставлена в театрах европейского типа (Хамитбаева Н.С.. 2017: № 7)

В начале XX века Ташкент посетил известный азербайджанский певец, режиссер и актер Сидхи Рухуллы, который поставил музыкальную драму У. Гаджибекова «Лейли и Маджнун». В нашей столице с большим успехом прошли концерты известного татарского певца Комила Мутала Тохфатулина. Первой татарской труппой, приехавшей в Ташкент, был коллектив И. Ашказарского. В 1911 году эта труппа ставила пьесы «Песчаная молодость» и «Жизнь с тремя жёнами» в различных городах Узбекистана.

В 1912-1913 годах татарская труппа Г. Кариева «Саяр» ставила пьесы «Секреты нашего города», «Банкротство» и другие. Кроме того, в 1912 году труппа «Нур» под руководством К. Шамяля гастролировала по многим городам. В 1913 году в Ташкенте под руководством Кудашева была сформирована постоянная театральная труппа татарской интеллигенции из числа местного населения (Хамитбаева Н.С.. 2017: № 7). 26,2 процента татар в Ташкенте были татарами, занимавшимися торговой деятельностью. Среди них были такие крупные купцы, как известный ташкентский миллионер Яушев (торговый дом братьев Яушев), владевший десятками мастерских и фабрик в «старом» и «новом» Ташкенте, торговавший различными колониальными товарами и продукцией местных ремесел и дачного производства. В Ташкенте было много татарских купцов первой гильдии, таких как Яушев: Мухаммад Ахметжанович Бакиров, Муртазо Абдрахманович Ибрагимов, Газетулла Баязитов, ташкентские купчихи Ширинбана Хисамутдинова Хусаинова, Саида Мухамедовна Хусаинова и другие. Также было много купцов второй гильдии. По архивным документам, в 1895 году в Ташкенте насчитывалось более 30 татарских купцов 2-й гильдии: Юсуп Усманович Бишеев, Измоил Фаткуллинович Далатказин, Абдулла Муртазин, купчихи - Бибейнишма Хасановна Халилова, Залифа Сейтовна Габбас и другие (Туркестанский сборник. Т. 542: 32).

Как правило, самые богатые представители торгового капитала регистрировались как купцы. Однако торговля была одной из самых распространенных профессий населения, независимо от классовой принадлежности. Следовательно, число торговцев в Ташкенте значительно превышало число зарегистрированных торговцев. Так, если 230 человек были зарегистрированы как русские торговцы и 74 как татары, то в действительности в торговле в Ташкенте участвовали 1455 русских и 605 татар (Хамитбаева Н.С.. 2017: № 7).

Среди таксистов и железнодорожников Ташкента было 219 человек, или 9,4 процента от всего татарского населения города. По данным о занятости татарского населения Ташкента, из 2313 человек 748, или 32,4 процента от общего татарского населения города, были заняты. 25,3 процента этого населения, или 585 человек, были заняты в промышленности.

Основную часть промышленности в Ташкенте составляла хлопкоочистительная промышленность. Регион был полностью подчинен хлопковой промышленности главного мегаполиса. Поэтому хлопкоочистительные заводы развивались предпочтительно среди промышленных предприятий в конце XIX и начале XX веков. Первый хлопкоочистительный завод был основан в Ташкенте в 1879 году С.И. Назаровым, позже С.И. Лахтиным, М.И. Никифоровым и другими предпринимателями. Среди них были и татары. Например, братьям Яушевым принадлежал Келесский филиал хлопкоочистительного завода, примыкающая к нему хлопчатобумажная фабрика и Алинкенский хлопкоочистительный завод (НАРУЗ, фонд I-98, 1-список, дело 1, л.2-13). На принадлежащих татарам хлопкоочистительных заводах работали рабочие и служащие различных национальностей, включая татар, русских, евреев, узбеков, таджиков и других.

Усиление экономического колониализма Российской империи в Туркестане способствовало развитию горнодобывающей и топливной промышленности. Это было

связано с острой необходимостью бесперебойного снабжения топливом заводов и строящихся предприятий, железных дорог, а также ремонтных мастерских и депо. Поэтому государство активно участвовало в геологоразведочных работах, а основной частью рабочих горнодобывающей промышленности, железнодорожных мастерских и депо были безземельные крестьяне, разорившиеся ремесленники, бедные скотоводы и иммигранты, вынужденные покинуть родину в поисках работы. Среди них были татарские граждане, бедные ремесленники и крестьяне, работавшие в основном на хлопчатобумажных, маслосеющих и винодельческих предприятиях. Их против воли принуждали работать железнодорожниками. Ташкент был не только центром торговли и промышленности, но и центром финансов и экономики. Роль финансово-кредитной системы особенно усиливалась благодаря деятельности Государственного банка и филиалов частных коммерческих банков.

В 1892 году лицам, не имевшим права приобретать недвижимость в Туркестане, было запрещено заниматься горнодобывающей деятельностью. То есть предпринимательская деятельность в Туркестане была фактически запрещена не только для иностранцев, но и для русских подданных – еврейских и татарских предпринимателей. В начале XX века ситуация несколько изменилась, и татары также стали получать разрешения на занятие горнодобывающей деятельностью. Например, газета «Тарджеман» сообщает, что в 1903 году глава Уральского горнодобывающего комбината выдал разрешения на разведку месторождений золота и руды на разрешенных участках Тургайской области: Мухамецяну Мухаметвалиеву Абубакирову из города Ташкента, жене купца Васмали Оглы Бибиевой, вдове Биби-Хадиче Шагяхметовой Делишевой из города Елатма Тамбовской области и Изатулловой Делишевой из города Тамбова, как сообщалось в номере 28 газеты «Тарджеман», вышедшем в 1903 году (Газета «Тарджеман». 1903. Номер 28).

В Ташкенте было создано большое количество промышленных предприятий, но это были в основном мелкие предприятия, в том числе небольшие мастерские: столярные, сапожные, отделочные, гончарные и т. д., где также работали татары.

Большинство татар занимались пошивом одежды. Это объясняется тем, что именно татары привезли в Ташкент первую швейную машину. Историк И. И. Гейер подчеркивает влияние татар на развитие местного производства, поскольку большинство швейных мастерских, пользовавшихся популярностью у местного населения, также находятся в руках татар.

Историк И. И. Гейер отмечает, что в конце XIX века в швейной промышленности Ташкента произошла революция, когда один из татарских горожан привез швейную машину и начал шить, позже такая же швейная машина была привезена снова, и машинное шитье стало внедряться в сферу ручного труда. Внедрение швейной машины, освоенной местным населением, привело к резкому сокращению числа рабочих. Гейер писал, что роль женщин в производстве одежды значительно уменьшилась, и мужчины стали играть в ней доминирующую роль (Ибрагимов Ш., 1874:108-109).

Многие татарские купцы и предприниматели имели собственные счета в банках. Например, 1 января 1900 года филиал «Торгового дома Ака-ука Яушевлар» Волго-Камского банка получил прибыль в размере 86 653 рублей 19 копеек по специальным счетам на векселях и 442 635 рублей 37 копеек по обычным счетам. В том же банке наследники Л.Г. Яушева получили прибыль в размере 196 839 рублей 86 копеек по обычным счетам, а «Торговый дом Ака-ука Бакировлар» – прибыль в размере 67 762 рублей 03 копеек (НАРУз, фонд I-122, 1-список, дело 46, л.6-7).

В Ташкенте 163 человека были заняты в сельском хозяйстве, что составляло 7,1% от общей численности татарского населения города. Для работы в сельском хозяйстве татарам необходимо было иметь жилье и собственность в городе. Татарское население, переселившееся сюда из внутренних провинций Российской империи, было лишено всех подобных прав. Позже, когда татары стали владеть недвижимостью в городе, они, как правило, стали частью буржуазии и купцов.

Вывод. Таким образом, в Ташкенте татары были слабо представлены в привилегированных сферах – в административной деятельности, науке, медицине, искусстве и государственной системе образования. В то же время татарские чиновники были наиболее представлены в непроизводительной группе населения. Полупроизводительная группа населения состояла в основном из татар, занятых торговлей. Основная часть татарского населения была занята в частном секторе, поденщиками и слугами. В производительной группе населения основная часть татарского населения Ташкента была занята в промышленности. По данным 1897 года, основными источниками средств к существованию татарского населения Ташкента были: торговля – 26,2%, промышленность и ремесла – 25,3%, а также частный сектор, поденщики, слуги – 16,8%. В целом, татарское население, проживавшее в Ташкенте в конце XIX и начале XX веков, было достаточно адаптировано к условиям крупного города Центральной Азии и активно участвовало практически во всех аспектах социально-экономической и культурной жизни города.

Литература

- Абашин С. Национализм в Центральной Азии: и политическая идентичность. СПб.: Алетейя, 2007. с. 95–176
- Ахмаров Г.Н. Свадебные обряды казанских татар. Казань: Типополит имп. мука, 1907. 35 с.
- Бартольд В.В. История культуры Туркестана. Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1927. 137 с.
- Бобровников Н.А. Русско-туземные триплища, мектебы и медресе Средней Азии. СПб.: Из-во Сената. Тип., 1913. 80-е гг.
- Ибрагимов Ш. «О мулла в киргизской степи» // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Издание Туркестанского статистического комитета. Под ред. Н. А. Маева. Вып. III. СПб., 1874. С. 353–354.
- Гейер И.И. Туркестан. Ташкент: Туркестанское тов-во печатного дела, 1909. 108-109 с.
- Мусульмане и Россия // Туркестанский сборник. Т. 542. С. 41–44.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Под редакцией Н.А.Троиницкого. LXXXVI. Сырдаринская обл. -СПб. 1905. С. 3.
- Газета «Тарджеман». 1903. Номер 28.
- Хамитбаева Н.С. Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2017. № 7
- Яшнов Э. Колонизация Туркестана за последние годы // Вопросы колони-зации. Периодический сборник. ПТГР. № 18. 1916. С. 102
- НАРУз, фонд I-1, список 19, дело 10, л. 7. / НАРУз, фонд I-1, список 17, дело 1021, л. 2
- НАРУз, фонд I-1, список 31, дело 123, л. 39.
- НАРУз, фонд I-87, список 1, дело 25039, л. 1-7.
- НАРУз, фонд I-87, список 1, дело 25077, л. 7-32.
- НАРУз, фонд I-98, 1-список, дело 1, л. 2-13.
- НАРУз, фонд I-122, 1-список, дело 46, л. 6-7.

References

- Abashin, 2007 — Abashin S. Nationalism in Central Asia: and Political Identity. St. Petersburg: Aleteya, 2007. Pp. 95–176. (In Russ.).
- Akhmarov, 1907 — Akhmarov G.N. Wedding Rites of the Kazan Tatars. Kazan, 1907. 35 p. (In Russ.).
- Bartold, 1927 — Bartold V.V. History of the Culture of Turkestan. Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1927. 137 p. (In Russ.).
- Bobrovnikov, 1913 — Bobrovnikov N.A. Russian-Native Triplishchas, Mektebs, and Madrasahs of Central Asia. Saint Petersburg: Senate Publishing House, 1913. (In Russ.).
- Ibragimov, 1874 — Ibragimov Sh. "About the Mullah in the Kyrgyz Steppe" // Materials for Statistics of the Turkestan Region. Yearbook. Ed. by N.A. Maev. Issue III. Saint Petersburg, 1874. Pp. 353–354. (In Russ.).
- Geyer, 1909 — Geyer I.I. Turkestan. Tashkent: Turkestan Printing Company, 1909. Pp. 108–109. (In Russ.).
- Muslims and Russia, n.d. — Muslims and Russia // Turkestan Collection. Vol. 542. Pp. 41–44. (In Russ.).
- Census, 1905 — The First General Census of the Russian Empire, 1897. Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. Ed. by N.A. Troinitsky. Vol. LXXXVI: Syrdarya Region. Saint Petersburg, 1905. P. 3. (In Russ.).
- Tardjeman, 1903 — Newspaper "Tardjeman". 1903. No. 28. (In Russ.).

Khamitbayeva, 2017 — Khamitbayeva N.S. From the History and Culture of the Peoples of the Middle Volga Region. 2017. No. 7. (In Russ.).

Yashnov, 1916 — Yashnov E. Colonization of Turkestan in Recent Years // Questions of Colonization. Periodical Collection. No. 18. 1916. P. 102. (In Russ.).

NARUz, n.d. — NARUz, collection I-1, list 19, file 10, p. 7; NARUz, collection I-1, list 17, file 1021, p. 2. (In Russ.).

NARUz, n.d. — NARUz, collection I-1, list 31, file 123, vol. 39. (In Russ.).

NARUz, n.d. — NARUz, collection I-87, list 1, file 25039, vol. 1–7. (In Russ.).

NARUz, n.d. — NARUz, collection I-87, list 1, file 25077, vol. 7–32. (In Russ.).

NARUz, n.d. — NARUz, collection I-98, list 1, file 1, vol. 2–13. (In Russ.).

NARUz, n.d. — NARUz, collection I-122, list 1, file 46, vol. 6–7. (In Russ.).



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal

"Central Asian courier"

Has been issued as a journal since 2025

ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 2, pp. 367-384, 2026

Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI [ВВЕСТИ МРПТИ]

[https://doi.org/10.64970/3105-](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_367-384)

[241X_2026_2_2_367-384](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_367-384)

PARADIGMATIC FOUNDATIONS OF THE SPIRITUAL-MORAL IDENTITY OF THE INDIVIDUAL IN A MULTILEVEL SOCIAL ENVIRONMENT

Zabun Beyhan¹, Kyrkymbekova Altynai T.², Ilyas Nurat³

¹Gazi University

(Emniyet, Bandırma Cad. No:6/1, 06560 Yenimahalle/Ankara, Turkey)

PhD, Assistant Professor at Gazi University

 <https://orcid.org/0000-0001-8974-9103>. E-mail: bzabun@gazi.edu.tr

²Al-Farabi Kazakh National University

(95, Kabanbay batyr Str., 050000 Almaty, Kazakhstan)

Senior Lecturer of the Department of Turkish Studies and History of Eastern Countries

 <https://orcid.org/0009-0004-9682-8079>. E-mail: kyrkymbekovaaltynai@gmail.com

³Al-Farabi Kazakh National University

(95, Kabanbay batyr Str., 050000 Almaty, Kazakhstan)

Senior Lecturer of the Department of Turkish Studies and History of Eastern Countries

 <https://orcid.org/0000-0001-8152-6650>. E-mail: nuratkz01@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Zabun B., Kyrkymbekova A., Ilyas N., 2026

Abstract. This study is dedicated to the comprehensive examination of the spiritual and moral development of the individual, with a focus on socialization processes and the formation of worldview orientations within a sociocultural context. Spiritual and moral development is considered a systemic phenomenon integrating axiological, cognitive, and ethical components that influence the formation of individual values, beliefs, and behavioral norms. The primary objective of the study is to identify and analyze key factors, such as family upbringing, educational environment, religious beliefs, and cultural context, that determine the trajectories of spiritual and moral formation. The research methodology is based on a synthesis of quantitative and qualitative approaches, including literature analysis, empirical research, sociological surveys, and statistical analysis. The findings reveal that family practices and educational institutions are the leading determinants of spiritual and moral development, playing a crucial role in the internalization of moral norms and values. Special attention is given to religious and cultural narratives as structural frameworks that provide transcendent comprehension of ethical principles. The study emphasizes the interconnection between socialization and worldview orientations, highlighting their significance in shaping stable spiritual and moral foundations of personality. The practical relevance of the work lies in the development of recommendations for specialists in pedagogy and social work aimed at optimizing educational and training programs. Theoretical results expand understanding of

the social and cultural mechanisms influencing the spiritual and moral development of the individual and can be useful for analyzing this process in an intercultural perspective, making the research relevant to an international audience.

Keywords: spiritual and moral development, socialization, worldview, education, family upbringing, religion, cultural context.

For citation: Zabun B., Kyrkymbekova A.T., Ilyas N. Paradigmatic foundations of the spiritual-moral identity of the individual in a multilevel social environment // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 367-384. (In Eng.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_367-384

КӨПДЕҢГЕЙЛІ ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАДА ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК БІРЕГЕЙЛІГІНІҢ ПАРАДИГМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бейхан Забун¹, Қыркымбекова Алтынай², Нұрат Ильяс³

¹ Гази университеті (Emniyet, Bandırma Cad. No:6/1, 06560 Yenimahalle/Анкара, Түркия)
PhD, Гази университетінің ассистент профессоры

 <https://orcid.org/0000-0001-8974-9103>. E-mail: bzabun@gazi.edu.tr

² әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(95-үй, Қабанбай батыр көш., 050000, Алматы, Қазақстан)

Түркітану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасының аға оқытушысы

 <https://orcid.org/0009-0004-9682-8079>. E-mail: kyrkymbekovaaltynai@gmail.com

³ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (95-үй, Қабанбай батыр көш., 050000, Алматы, Қазақстан)

Түркітану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасының аға оқытушысы

 <https://orcid.org/0000-0001-8152-6650>. E-mail: nuratkz01@gmail.com

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Забун Б., Қыркымбекова А., Ильяс Н., 2026

Аннотация. Бұл зерттеу тұлғаның рухани-адамгершілік дамуын жан-жақты зерттеуге арналған, онда әлеуметтену үдерістері мен дүниетанымдық бағдарлардың қалыптасуына социомәдени контексте баса назар аударылады. Рухани-адамгершілік даму құндылықтық, когнитивтік және этикалық компоненттерді интеграциялайтын жүйелік феномен ретінде қарастырылып, жеке тұлғаның құндылықтары, нанымдары мен мінез-құлық нормаларының қалыптасуына ықпал етеді. Зерттеудің негізгі мақсаты – тұлғаның рухани-адамгершілік қалыптасу траекториясын анықтайтын отбасылық тәрбие, білім беру ортасы, діни нанымдар және мәдени контекст сияқты негізгі факторларды анықтап, талдау. Зерттеудің әдіснамасы сандық және сапалық тәсілдерді біріктіруге негізделген, оған ғылыми әдебиетті талдау, эмпирикалық зерттеулер, әлеуметтанулық сауалнамалар және статистикалық талдау кіреді. Нәтижелер көрсеткендей, рухани-адамгершілік дамудың негізгі детерминанттары – адамгершілік нормалары мен құндылықтарын интериоризациялауда шешуші рөл атқаратын отбасылық тәжірибелер мен білім беру институттары. Ерекше назар этикалық принциптердің трансценденттік түсінігін қамтамасыз ететін құрылымдық негіз ретінде қызмет ететін діни және мәдени нарративтерге аударылады. Зерттеу әлеуметтену мен дүниетанымдық бағдарлардың өзара байланысын атап өтіп, олардың тұрақты рухани-адамгершілік негіздерді қалыптастырудағы маңыздылығын көрсетеді. Зерттеудің практикалық маңыздылығы – тәрбие және білім беру бағдарламаларын оңтайландыруға бағытталған педагогика және әлеуметтік жұмыс саласындағы мамандар үшін ұсыныстар әзірлеуінде. Теориялық нәтижелер тұлғаның рухани-адамгершілік дамуына әсер ететін әлеуметтік және мәдени механизмдер туралы

түсініктерді кеңейтіп, бұл процесті мәдениетаралық тұрғыда талдау үшін пайдалы болуы мүмкін, бұл зерттеуді халықаралық аудитория үшін өзекті етеді.

Түйін сөздер: рухани-өнегелік даму, әлеуметтену, дүниетаным, білім беру, отбасылық тәрбие, дін, мәдени контекст.

Дәйексөз үшін: Забун Б., Қыркымбекова А.Т., Ильяс Н. Көпдеңгейлі әлеуметтік ортада жеке тұлғаның рухани-адамгершілік бірегейлігінің парадигмалық негіздері // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 367-384 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_367-384

ПАРАДИГМАЛЬНЫЕ ОСНОВАНИЯ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ЛИЧНОСТИ В МНОГОУРОВНЕВОЙ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЕ

Бейхан Забун¹, Қыркымбекова Алтынай², Нурад Ильяс³

¹ Университет Гази (Emniyet, Bandırma Cad. No:6/1, 06560 Yenimahalle/Анкара, Турция) PhD, ассистент профессора Университета Гази

 <https://orcid.org/0000-0001-8974-9103>. E-mail: bzabun@gazi.edu.tr

² Казахский национальный университет имени Аль-Фараби (д. 95, ул. Кабанбай батыра, 050000, Алматы, Республика Казахстан)

Старший преподаватель кафедры тюркологии и истории восточных стран

 <https://orcid.org/0009-0004-9682-8079>. E-mail: kyrkymbekovaaltynai@gmail.com

³ Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

(д. 95, ул. Кабанбай батыра, 050000, Алматы, Республика Казахстан)

Старший преподаватель кафедры тюркологии и истории восточных стран

 <https://orcid.org/0000-0001-8152-6650>. E-mail: nuratkz01@gmail.com

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Забун Б., Кыркымбекова А., Ильяс Н., 2026

Аннотация. Данное исследование посвящено комплексному изучению духовно-нравственного развития личности с акцентом на процессы социализации и формирование мировоззренческих ориентаций в социокультурном контексте. Духовно-нравственное развитие рассматривается как системный феномен, интегрирующий аксиологические, когнитивные и этические компоненты, влияющие на формирование индивидуальных ценностей, убеждений и поведенческих норм. Основной целью работы является идентификация и анализ ключевых факторов, таких как семейное воспитание, образовательная среда, религиозные убеждения и культурный контекст, определяющих траектории духовно-нравственного становления личности. Методология исследования основывается на синтезе количественных и качественных подходов, включая анализ научной литературы, эмпирические исследования, социологические опросы и статистический анализ. Результаты показывают, что ведущими детерминантами духовно-нравственного развития являются семейные практики и образовательные институты, играющие решающую роль в интериоризации нравственных норм и ценностей. Особое внимание уделено религиозным и культурным нарративам, выступающим как структурные рамки, обеспечивающие трансцендентное осмысление этических принципов. Исследование подчеркивает взаимосвязь социализации и мировоззренческих ориентаций, демонстрируя их значение для формирования устойчивых духовно-нравственных оснований личности. Практическая значимость работы заключается в разработке рекомендаций для специалистов в области педагогики и социальной работы, направленных на оптимизацию воспитательных и образовательных программ. Теоретические результаты расширяют представления о

социальных и культурных механизмах, влияющих на духовно-нравственное развитие личности, и могут быть полезны для анализа этого процесса в межкультурной перспективе, что делает исследование релевантным для международной аудитории.

Ключевые слова: духовно-нравственное развитие, социализация, мировоззрение, образование, семейное воспитание, религия, культурный контекст.

Для цитирования: Забун Б., Кыркымбекова А.Т., Ильяс Н. Парадигмальные основания духовно-нравственной идентичности личности в многоуровневой социальной среде // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. 367-384. (На англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_367-384

Introduction. Contemporary society is undergoing profound transformations, presenting complex challenges that directly impact the process of spiritual and moral development of the individual. In the context of globalization, rapid digitalization, and accelerating cultural changes, the study of spiritual and moral development gains particular scientific significance, as it addresses the integration of the axiological, cognitive, and ethical components of personality. According to the research by E.T. Adilova, O.Kh. Aymaganbetova, and N. Sadykova, value orientations represent a complex socio-psychological phenomenon, characterized by the direction and content of individual activity. These orientations define the general approach of a person toward the world, others, and themselves, reflecting social, cultural, and moral-ethical aspects (Adilova, 2022:6). Furthermore, a study focused on the phenomena of tolerance and intolerance demonstrated that the values and worldview orientations of Kazakhstan's student youth are shaped by the influence of mentality, gender differences, and social factors. The results highlight the contradictions between tolerant and intolerant aspects, indicating the complex nature of socialization processes and the moral formation of personality (Aymaganbetova, 2022:15).

Despite the accumulated body of knowledge in psychology, sociology, and philosophy, a number of unresolved issues remain regarding the impact of socialization processes and worldview orientations on the formation of value foundations and moral norms. The relevance of this study is underscored by the loss of universality of traditional mechanisms of value regulation under the influence of social, technological, and cultural changes. Spiritual and moral development is viewed as a multifaceted phenomenon, encompassing processes such as the internalization of moral norms, the transformation of behavioral strategies, and the formation of worldview constructs. This requires a systemic approach to analyzing the interaction of the individual with the socio-cultural environment and external factors.

Spiritual and moral development of the individual is a multifaceted and continuous process, driven by the integration of social, cultural, and axiological determinants that influence the formation of a system of moral-ethical orientations and normative-regulatory principles of behavior. During socialization, the individual internalizes transcendental and existential categories, thereby forming a stable worldview paradigm that incorporates philosophical, religious, and ethical-deontological components. These elements define the individual's capacity for reflection, self-awareness, and critical analysis of their own value orientations. The development of empathic and altruistic dispositions, along with the cultivation of self-regulation skills and moral authenticity, allows the individual to construct an autonomous ethical system integrated into the structure of their existential experience. Spiritual and moral formation, associated with axiological and ontological quests, underpins the cognitive and behavioral competence of the individual, determining their ability to adapt and engage constructively in a multicultural and multidisciplinary context.

The aim of this study is to analyze the features and dialectical interrelationship between the spiritual and moral development of the individual, socialization, and worldview orientations, as well as to identify the determining influence of social and cultural factors on the formation of axiological and moral-ethical beliefs. To achieve this goal, the following research tasks were formulated: analyzing and critically assessing existing theoretical concepts and empirical data in the context of spiritual and moral development, as well as identifying current trends and methodological gaps in this field; collecting and analyzing empirical data through comprehensive sociological and

psychological surveys, using questionnaires and interviews to study the relationship between socialization processes and worldview in the context of personal development; employing a comparative-analytical method to examine the impact of various social institutions, such as family upbringing, educational practices, religious beliefs, and cultural contexts, on the development of moral and spiritual qualities of the individual; formulating theoretical conclusions and hypotheses to deepen the understanding of the interaction between spiritual and moral development, socialization, and worldview, as well as testing correlational and comparative methods to identify hidden patterns between the variables under investigation.

This study employs an interdisciplinary approach, incorporating elements of psychology, sociology, and philosophy, which allows for a more comprehensive exploration of the complex nature of spiritual and moral formation and its socio-cultural determinants.

The research hypothesis posits that the spiritual and moral development of the individual, the processes of socialization, and the formation of worldview orientations are influenced by the complex interaction of socio-cultural, educational, and religious determinants, including the impact of family upbringing and cultural context. This, in turn, contributes to the construction of axiological orientations and moral-ethical value systems of the individual.

The novelty of the research lies in the interdisciplinary analysis of the interaction between social, cultural, and educational factors influencing the spiritual and moral development of the individual, with a focus on family upbringing, religion, and cultural context. The significance of the study is in deepening theoretical models of socialization, which allows for the development of effective strategies for fostering moral values and harmonious personal growth in educational and nurturing practices.

Materials and Methods of Research. Socialization plays a key role in the formation of spiritual and moral principles and axiological orientations of the individual. Interaction with parents, educators, and peers contributes to the integration of moral norms and value systems, as well as the development of the ability for moral judgment and ethical reflection. As Alison Fasoli notes, the process of discussing spiritual and moral dilemmas and the regulated norms of everyday behavior significantly influences the axiological transformation of the individual, facilitating the internal integration of ethical and religious norms (Fasoli, 2020: 482).

In the article by David Farrugia, emphasis is placed on the fact that modern educational and professional training is aimed not only at developing professional competencies but also at forming the spiritual and moral qualities necessary for successful integration into socio-cultural and labor practices (Farrugia, 2019: 49). These programs foster the development of responsibility, discipline, and collectivism, which are fundamental parts of spiritual and moral development. Meanwhile, Sam Hardy in his study highlights the importance of religious and spiritual experiences that play a key role in shaping the moral consciousness of adolescents. Alongside this, researchers such as Patrick King and Sarah Schnittker address the significance of social institutions, such as family upbringing, educational institutions, and religious organizations, in the process of forming moral and ethical orientations through institutionalized practices and social norms (King, 2020: 592).

In the article «Spiritual and Moral Orientations in the Value System of Young Students within the Regional Society,» the authors G.B. Kosharnaya and L.T. Tolubaeva conduct a layered study of the spiritual and moral orientations of youth in the context of the regional axiological structure, emphasizing the systemic interrelationship between the processes of forming spiritual and moral values and their influence on cognitive-emotional behavior and worldview orientation of students. The focus is primarily on the analysis of socio-cultural factors, such as family, educational institutions, and local communities, in the context of their impact on the institutionalization and structuring of these orientations. The authors highlight that active integration of youth into social and cultural practices contributes to the integration and strengthening of these value systems. Both qualitative and quantitative methods of empirical analysis, including surveys and interviews, were applied in the study, which allowed the identification of key spiritual and moral orientations and their impact on behavioral patterns and worldview dynamics of youth within a specific regional context (Kosharnaya, 2013: 15).

Western researchers such as Richard Lerner, Erin Dowling, and Pamela Anderson conduct fundamental studies in the field of Positive Youth Development (PYD), examining its significance for the formation of personal characteristics and civil society. Their research is focused on analyzing the impact of various aspects of positive development on the processes of spiritual and moral education of youth. In their works, Richard Lerner, Erin Dowling, and Pamela Anderson emphasize that the PYD concept encompasses the development of both personal qualities and social skills, which play a key role in the successful integration of youth into the socio-cultural space. They stress that these skills and qualities provide youth with the ability to adapt and actively participate in societal life, which, in turn, contributes to sustainable civic engagement (Lerner, 2003: 176). In their sociological practice, researchers Merrill and Fivush also highlight the importance of family traditions and stories passed down by older family members, considering them a crucial factor in shaping the uniqueness and spiritual-moral values of youth. These narratives not only help youth acquire cultural and family traditions but also foster the deep development of a sense of identity and belonging to a particular social and cultural group. This influence has a significant impact on the formation of social identity across different age groups and the development of value orientations, which largely affects the socialization process (Merrill, 2016: 83).

A significant contribution to the methodology of moral education of youth was made by William Overton, who developed the theoretical foundations and methodological approaches linking personality development with the context of relationships and a systems approach. His research emphasizes that the process of personality formation is a complex, multifaceted system that includes the interaction of numerous factors and dynamic systems. William Overton introduces the concept of relational-developmental-systems, which views the individual as an element of a complex network of interactions, where the relationship with the environment plays a central role in shaping the spiritual and moral characteristics of the individual. In his research, Overton also analyzes how developmental processes within the context of social and cultural systems affect the formation of personality traits, stressing that without considering these factors, it is impossible to fully understand the development of the spiritual and moral aspects of personality (Overton, 2015: 30).

The primary object of theoretical research in the field of environmental influence on personal and social well-being is the study by Heather Passmore and Mark Holder, who analyze the impact of a two-week nature interaction program on the emotional and social well-being of participants. Their studies show that conscious and active interaction with nature has a significant impact on spiritual and moral development, improving not only emotional states but also strengthening social connections. Passmore and Holder conclude that regular contact with nature helps reduce stress levels, improve mood, and generally increase life satisfaction, as confirmed by the results of program participants, who reported improved psycho-emotional well-being and overall welfare (Passmore, 2016: 537).

This article analyzes the key theoretical-methodological paradigm shifts that have significantly impacted the study of the social benefits derived from ecological practices, particularly in terms of improving the quality of interpersonal interactions and deepening the sense of social connectedness. The respondents in the study emphasize a notable improvement in the quality of social ties, which supports the hypothesis of the natural environment as a catalyst for social processes that facilitate the integration of individuals into societal structures and sustain the resilience of collective well-being. Interaction with the natural environment thus functions as a mechanism for enhancing social capital, fostering the formation of strong cooperative and altruistic bonds. The study also highlights the positive influence of conscious ecological engagement on existential reflection, contributing to a deeper self-awareness and the revelation of the subject's potential. The authors conclude that integrating ecological practices into educational and developmental processes serves as an effective tool for shaping the spiritual and moral values of youth, emphasizing the importance of ecological awareness in the context of value-based education.

Western researchers such as Pfeifer and Pick emphasize the need for synergy between cognitive, socio-emotional, and ethical components in the context of individual self-development,

focusing on their inseparable interconnectedness in the process of self-actualization. They argue that ignoring emotional and social factors, which play a key role in shaping moral orientations, identity, and social constructs, hinders a comprehensive understanding of the multi-dimensional development of personality. In their work, the authors stress the importance of social contexts, such as family, educational, and societal institutions, which, through interaction, educational practices, and empathetic development, create the conditions for cognitive and emotional transformation of the individual (Pfeifer, 2012:56). These social structures have a fundamental influence on the formation of stable moral norms and values. In their research on transcendent narratives as key catalysts for spiritual and moral development, Schnitker, King, and Holtberg argue that transcendent narratives play a significant role in goal-setting and the realization of existential meaning, influencing the subjective perception of life's well-being and individual harmony (Schnitker, 2019:276).

Ana Soares, José Paixão-Ribeiro, and Isaura Silva, in their study, conduct a theoretical-methodological analysis of the factors contributing to life satisfaction in adolescents, emphasizing the concept of «developmental assets». These assets are viewed as a combination of internal and external resources that directly influence the process of spiritual, moral, and social development of youth. In their work, the researchers apply a comprehensive systems approach, identifying key components such as family support, academic achievement, self-esteem, and participation in social and cultural activities (Soares, 2019:236). These elements serve as the foundation for empirical analysis aimed at identifying factors that contribute to increased life satisfaction and socio-emotional well-being in adolescents, facilitating the integration of youth into societal and cultural processes. Thus, the researchers' methodological approach includes both qualitative and quantitative tools, allowing for interdisciplinary analysis of the impact of developmental assets on the moral formation of personality within the context of contemporary socio-cultural realities.

Abdalla Suleiman and Ronald Dahl, in turn, focus on integrating neurobiological data with socio-emotional theory in the context of spiritual and moral education. Their work highlights the importance of the interaction between social and emotional factors, which play a defining role in the formation of personal and collective moral orientations. Applying an interdisciplinary approach, the authors explore how programs aimed at supporting social and emotional well-being can be effectively adapted to account for the neurobiological characteristics of adolescence (Suleiman, 2017:241). This approach offers a new perspective on the mechanisms of moral value formation, confirming the importance of social and emotional factors in personal and spiritual development. Within the theory of cultural and social constructivism, Cristina Viejo, María Gómez-López, and Rosa Ortega-Ruiz emphasize the influence of educational programs on the development of critical thinking and intercultural competence, which promote the formation of tolerance and respect for cultural diversity (Viejo, 2019:49). This study, using the methodology of educational psychology and sociocultural theory, reveals the impact of educational and social institutions on the process of forming ethical norms and spiritual orientations in youth.

O.Kh. Aymaganbetova, in her work, emphasizes the role of motivation in self-realization, which is crucial for understanding the evolution of personality (Aymaganbetova, 2024:36). Contemporary research highlights the importance of motivation and resilience in shaping the spiritual and moral character of an individual. Yu. Krasmik, O. Aymaganbetova and T. Yancheva, in their work, focus on the role of motivational profiles and resilience in the self-realization process of athletes (Krasmik, 2023:37). In the studies of S.S. Serikjanova, the social environment is noted as playing a key role in the formation of an individual's worldview, ideological preferences, and value orientations. Analyzing the experience of young scholars in Kazakhstan, Sabira Serikjanovna Serikjanova highlights that interaction with the scientific and professional community not only contributes to their professional development but also strengthens their socio-ideological positions (Serikjanova, 2019:189).

The research of Bayan Kuandykova and her colleagues, dedicated to the monitoring system and psychological assistance for minors, emphasizes the important role of educational and family institutions in preventing self-destructive behavior and fostering the moral development of

individuals. The automated diagnostic program developed by the authors allows for not only identifying the psychological state of students but also creating psychological profiles of their families. This, in turn, enables the effective implementation of psychocorrection methods and improves the overall well-being of participants in the educational process (Kuandykova, 2023:50).

In the studies of S.S. Serikjanova and A. Januzakova, it is emphasized that internal migration processes significantly influence the formation of an individual's worldview and value orientations. The movement from rural areas to large cities in Kazakhstan, such as Almaty, Nur-Sultan, and Shymkent, is associated with the need to adapt to new social conditions, which facilitates the restructuring of ideological beliefs and spiritual-moral values. The authors note that factors such as access to educational institutions, the desire to improve living conditions, and providing for the future of children create conditions for the integration of traditional cultural norms with modern urban values. This process contributes to the strengthening of social cohesion and the formation of new worldview models based on a combination of personal and collective interests (Serikjanova, 2023:2020).

The study of the features of student youth socialization in modern Kazakhstan, conducted by Dauren Yerengaliyevich Nesipkaliyev, highlights the significance of socio-economic conditions and state youth policy in shaping moral and worldview beliefs. The main challenges faced by youth include unemployment, low wages, housing difficulties, and insufficient effectiveness of state support. These factors significantly influence the socialization processes, limiting opportunities for the full moral and spiritual development of individuals (Nesipkaliyev, 2022:210). An important aspect of the spiritual-moral evolution of the individual in a multicultural society is the study of the relationship between religious identity and tolerance. The research of Asshat Kenesbaev and Olga Khabizhanovna Aymaganbetova demonstrates that among young Kazakhstanis, religious identity develops heterochronically, combining social orientation and internal religious belonging. At the same time, tolerance among youth is manifested as a personal quality aimed at accepting ethnocultural and religious diversity (Kenesbaev, 2023:51).

The study of psychological well-being among Kazakhstani youth in the context of religious faith, conducted by R. Sabirova and her colleagues, underscores the significant role of religion as a determinant of life satisfaction, interpersonal relationships, and self-esteem. The authors observe that young believers exhibit higher levels of psychological well-being, characterized by personal growth, positive relationships, and a sense of life purpose, compared to non-believers or those uncertain about their religious affiliations (Sabirova, 2022:52). The disparities in well-being are not solely attributable to religious affiliation but also to the extent of engagement in spiritual practices, which support the development of moral values and enhance resilience to stress. Participation in religious rituals is identified as a key factor in reducing anxiety and providing a stable foundation for the formation of a coherent worldview. The findings of the study highlight the importance of integrating religious values into the socialization process, thus creating conducive conditions for the spiritual and moral development of youth.

The process of socialization and the formation of worldview significantly shape the spiritual and moral aspects of the individual, necessitating a thorough analysis of both internal and external factors. Drawing from both theoretical and empirical perspectives, it can be asserted that family and educational structures are primary agents in the development of moral values, while religious beliefs and cultural context act as crucial modulators of these processes. The importance of an interdisciplinary approach lies in the need to address not only sociocultural but also psychoemotional dimensions that influence the formation of personal orientations. To analyze these interrelationships, the study employs a mixed-methods approach, integrating both quantitative and qualitative data. Structured questionnaires and semi-structured interviews were utilized to collect information on factors contributing to the formation of moral attitudes and values, as well as variations in the perception of these factors across different social and age groups. This approach facilitates a deeper understanding of how elements of socialization, such as family upbringing and involvement in educational and religious institutions, influence personal development and the formation of moral orientations and social norms.

Statistical data analysis was conducted using correlation and factor analysis methods, which allowed for the identification of significant relationships between variables such as cultural values, religious practices, educational context, and the spiritual-moral development of the individual. These methods ensured objectivity in identifying the factors influencing personal development and helped determine which of them play a key role in the process of shaping moral orientations and socially acceptable behavioral norms.

Results and Discussion. The aim of the methods employed in this study is to provide a deep and multifaceted analysis of the influence of various socio-cultural contexts and age categories on the spiritual and moral development of the individual, with a particular focus on the role of worldview as a key mediator in these processes. The study hypothesizes that the formation of worldview, as an integrated cognitive-emotional and socio-cultural structure, has a significant impact on the processes of self-determination, the development of value orientations, and social adaptation. Special attention is given to how traditional religious and cultural beliefs serve as the foundation for the development of moral norms and principles across different socio-cultural and age groups, as well as in the context of changing socio-cultural realities.

Research Methodology and Participant Selection:

To identify the multifaceted factors influencing personal development, four primary socio-cultural groups were selected, each representing a unique social and religious dynamic. Each group was chosen with consideration of the impact of their ethnic and religious identity on the process of socialization and the formation of spiritual orientations.

1. Socio-Cultural Groups:

Group 1: Representatives of the Kazakh ethnic community who practice Islam, focusing on the influence of Islamic worldview on moral values as the foundation of cultural and spiritual identity.

Group 2: Representatives of the Russian ethnic community who practice Orthodox Christianity, with an emphasis on the influence of Christian moral principles and their integration into daily life.

Group 3: Representatives of the Chinese ethnic community who practice Buddhism, exploring the specifics of Eastern philosophy and its influence on spiritual and moral maturity.

Group 4: Representatives of the Uyghur ethnic community who follow traditional Uyghur beliefs, with particular attention to the integration of ethnocultural and religious elements in upbringing.

2. Age Categories:

Group A: Youth (18-30 years old), representing a dynamic group particularly sensitive to changes in worldview, which is especially important in the context of rapid social media development and globalization.

Group B: Adults (30-50 years old), representing a more established segment of society, where personal beliefs and worldview have been shaped by more traditional social institutions.

Group C: Elderly individuals (50+ years old), whose values and moral orientations were formed in the context of historical changes, allowing for observation of the stability or flexibility of their spiritual orientations in response to changes.

Methods of Data Collection and Analysis:

To ensure objectivity and comprehensiveness in the analysis, a mixed-methods approach was employed, integrating both quantitative and qualitative methods. For quantitative analysis, structured questionnaires were used, containing questions designed to identify moral values, religious beliefs, cultural characteristics, and their influence on spiritual development. The questionnaire covered both individual and collective aspects of socialization, including the perception of moral and religious norms, participation in socio-cultural activities, and the impact of education and social networks on personal development.

To gain a deeper understanding of the participants' subjective experiences and uncover hidden connections between spiritual and social factors, semi-structured interviews were conducted. These interviews allowed participants to share personal stories and opinions regarding the influence of

religious and cultural beliefs on their spiritual and moral formation. The interviews were structured to encourage open expression while maintaining a focus on the research topics.

Statistical Analysis and Data Interpretation:

Following data collection, the data were subjected to multivariate statistical analysis to identify dependencies and correlations between socio-cultural and age groups, as well as their influence on spiritual and moral development. The statistical analysis involved the use of correlation analysis, multiple regression, and cluster analysis to identify patterns based on cultural, religious, and age-related factors. Concurrently, qualitative analysis of the interviews was conducted to gain a deeper understanding of the context of personal transformations and worldview changes occurring under the influence of the social and cultural environment.

Discussion of Results and Conclusions: The results of the study suggest that socialization within different cultural contexts and worldview systems significantly influences an individual's spiritual and moral development. Specifically, the research demonstrated that various ethnocultural and religious groups are characterized by unique socialization processes, which, in turn, affect the formation of values and moral beliefs. Worldview, in turn, plays a central role in integrating these factors into a coherent system of views on life, morality, and social relations. Additionally, the study established that the socialization process in different age categories has its own particularities, taking into account life experience and changes in the social and cultural environment.

Based on the obtained data, it can be concluded that a comprehensive approach to education and upbringing is necessary, one that takes into account cultural, social, and age-related differences in the perception of moral and spiritual values.

For a more comprehensive and in-depth analysis, respondents were categorized into groups, which allowed for a detailed examination of several key aspects: moral values, religious affiliation, and forms of socialization and adaptation to contemporary socio-cultural realities. The division of respondents by ethnic, religious, and age-based criteria facilitated the identification of specific characteristics in the perception and formation of moral and ethical norms across different contexts.

Each group was studied in terms of the interaction between traditional and modern values, as well as the specifics of religious socialization in the context of globalization processes that influence worldview and personal development. Respondents from different ethnic and religious communities demonstrated varying approaches to moral education and social adaptation, which, in turn, revealed the distinct features of their cultural identity and methods of integration into the broader social context.

Analysis of the collected data showed that the process of socialization in different ethnic and religious groups varies significantly depending on historical-cultural traditions, social institutions, and the influence of religious teachings. These differences had a considerable impact on the formation of worldview, moral norms, and the respondents' adaptation to changing societal conditions, underscoring the importance of considering cultural and religious aspects when studying the processes of socialization and adaptation in the modern world.

Group 1: Representatives of the Kazakh ethnic community who practice Islam (youth aged 18-30):

1.1. Moral Values: The majority of participants emphasize the fundamental role of family values, virtue, and devotion. «Family is the foundation of our moral compass,” states one respondent. This highlights the focus on a traditional model of social identity, where family values not only form the basis for personal moral principles but also play a key role in the socialization process.

1.2. Religious Influence: Participants who adhere to religious beliefs emphasize that Islam has a significant impact on shaping their moral values and behavioral attitudes. «Islam teaches us mercy, compassion, and honesty,” notes one respondent. In this context, Islamic ethics appears as a structural element of the moral framework, shaping a system of moral values and social behavior.

1.3. Socialization: The study analyzes the role of family and educational institutions in the socialization process, emphasizing their critical importance in youth development. Family is

perceived as the primary agent of socialization, while education is seen as an institution that fosters not only intellectual growth but also moral self-determination.

Group 2: Representatives of the Russian ethnic community, Orthodox Christians (Adults, 30-50 years):

2.1. Moral Values: Participants emphasize the importance of faith and family as foundational values. One respondent asserts, «Orthodoxy shapes our moral principles, and family is an unwavering support». Here, the synergy of religious and family values forms the foundation of the emerging social and moral identity, where religion plays an integrative role in the development of the moral code.

2.2. Religious Influence: For Orthodox participants, faith plays a decisive role in shaping moral beliefs and regulating behavioral patterns. Religion is seen not just as a set of dogmas, but as a key structuring force in establishing personal and social norms.

2.3. Socialization: Participants assign an important role to both the educational system and the church community, which serves not only as a spiritual guide but also as an intermediary in reinforcing moral values within the context of social interaction. Thus, social institutions become essential channels for transmitting moral norms and traditional religious teachings.

Group 3: Representatives of the Chinese ethnic community, Buddhists (Adults, 30-50 years):

3.1. Moral Values: Members of this group emphasize the particular importance of harmony as a core moral principle. «Buddhism teaches us to strive for harmony with the world and with ourselves," participants say. Unlike the previous groups, Buddhism focuses on internal harmony and self-awareness as crucial components of moral and ethical behavior. This creates a new direction for analyzing moral values, where interaction with the world is viewed through the lens of internal balance and self-knowledge.

3.2. Religious Influence: For Buddhists, religious beliefs play a central role in shaping moral norms and worldview, which is a distinctive feature of the Buddhist tradition. Religion is seen as a catalyst for moral and spiritual development, with the focus shifting to the individual's internal work, their capacity for self-regulation, and inner purification.

3.3. Socialization: In this context, participants emphasize the importance of social norms and cultural traditions, which, on one hand, form moral orientations, and on the other, contribute to the individual's adaptation within a specific social structure. Thus, cultural and social integration are closely tied to religious and moral development.

Group 4: Representatives of the Uighur ethnic community, practitioners of traditional Uighur beliefs (Seniors, 50+ years):

4.1. Moral Values: The older generation of Uighurs emphasizes the significance of family traditions and respect for the elderly. «We learn from our ancestors and pass their values to the next generation," states one respondent. This underscores the importance of preserving traditional moral orientations, which form the basis for continuity and social integration within the ethnic community.

4.2. Religious Influence: Many older participants maintain their commitment to traditional Uighur beliefs, which significantly influence their moral convictions. Unlike other groups, here, religious and cultural practices are integrated into daily life and serve as a key factor in shaping moral attitudes that align with ethnic and cultural traditions.

4.3. Socialization: The older generation emphasizes the role of family and society in the cultivation of moral values. In their view, social and cultural institutions such as the family and community are crucial channels for transmitting moral norms and traditional values, contributing to social and cultural continuity within the ethnic group.

Thus, the comparative analysis shows that in different ethnic and cultural groups, the influence of religion, social, and cultural environments on moral development has its own distinct characteristics. While Islamic and Orthodox Christian religious traditions focus on external social and moral structures, Buddhism and traditional Uighur beliefs emphasize the internal aspects of harmony and respect for elders. This allows for a deeper understanding of how religious and cultural contexts impact personal and moral development across different social groups.

Additional Survey Results: The survey, covering various aspects of spiritual and moral development, reveals key correlations between socio-cultural factors, religious beliefs, and the moral values of respondents.

1. **The Importance of Education and Moral Values (all groups):** The majority of participants highlight the importance of education as a tool for developing critical thinking and moral analysis. Education is seen not only as a means of knowledge transmission but also as an essential factor influencing the development of moral orientations. As respondents note, «Education helps us better understand the world around us and make informed decisions,» emphasizing the integration of the educational process with ethical and moral values.

2. **Influence of the Environment and Society (all groups):** Respondents identify the significance of socio-cultural factors and the surrounding environment in shaping their moral and ethical views. Social interactions, the environment, friends, and cultural traditions play an important role in personal adaptation and socialization, directly influencing the formation of moral orientations. As participants point out, «The social context we are in significantly impacts our system of moral values and beliefs». This highlights the dynamic and multifaceted nature of the socialization process, which occurs in the context of interactions with external cultural and social institutions.

3. **Comparative Analysis of Similarities and Differences in Responses (Within Groups and Between Groups):**

Despite common trends in defining moral values, such as the importance of family, loyalty, and compassion, there are significant differences in the emphasis placed on these values depending on the respondents' religious and cultural affiliations. For example, within the Islamic Kazakh and Orthodox Christian Russian groups, religious beliefs are closely tied to moral orientations, whereas Buddhists and Uighurs focus more on harmony with the external world and respect for traditions. These differences highlight the importance of the context of religious and cultural traditions in the process of forming value systems and moral representations.

4. **Percentage Breakdown of Survey Responses (see Fig. 1):** «What moral values are most important to you?»

1. **Social-Cultural Group: Islamic Kazakh Ethnic Community (Youth aged 18-30):**

Family Values: 40% - The priority given to family values is explained by the emphasis on the importance of familial relationships in Islamic tradition, where the family is considered the foundation of the social structure.

Religious Beliefs: 30% - Islam plays an important role in shaping moral orientations, where faith and religious practice are seen as integral to personal and social development.

Loyalty and Virtue: 15% - The moral categories of virtue and honesty, as the foundation for behavior, are actively promoted in Islamic teachings.

Education and Knowledge: 10% - The role of education in Islamic culture is emphasized as necessary for discovering truth and developing personal qualities.

Harmony with the External World and Peace: 5% - While this value is less emphasized, it is important for understanding the individual's social responsibility.

2. **Social-Cultural Group: Russian Ethnic Community, Orthodox Christians (Adults aged 30-50):**

Family Values: 35% - The value of the family as a social institution, playing a key role in moral upbringing, remains foundational to the Orthodox Christian worldview.

Religious Beliefs: 25% - Orthodoxy has a decisive influence on shaping respondents' moral orientations and behavior.

Loyalty and Virtue: 20% - The category of virtue, within the context of Christian moral teachings, remains key in defining personal norms.

Education and Knowledge: 10% - Education is viewed as a means of spiritual growth and forming conscious moral positions.

Harmony with the External World and Peace: 5% - The value of harmony with the external world is recognized, though to a lesser extent than in other groups.

3. Social-Cultural Group: Chinese Ethnic Community, Buddhists (Adults aged 30-50):

Harmony with the External World and Peace: 35% - Buddhism emphasizes achieving inner harmony and interaction with the surrounding world, which defines the moral orientations of participants.

Family Values: 30% - Buddhists place great importance on the family as the main social institution that preserves traditions and moral values.

Religious Beliefs: 20% - Buddhism, as a religion, forms ethical norms focused on the development of compassion and mutual respect.

Education and Knowledge: 10% - The philosophical foundations of Buddhism also emphasize the importance of personal growth through knowledge.

Loyalty and Virtue: 5% - Loyalty, in the context of Buddhism, is associated with adherence to moral teachings and self-improvement.

4. Social-Cultural Group: Uighur Ethnic Community, Adherents of Traditional Uighur Beliefs (Older Generation, 50+ years):

Family Values: 35% - The older generation of Uighurs emphasizes family values as the foundation of social stability and personal growth.

Religious Beliefs: 30% - Traditional Uighur religious practices influence moral upbringing and interaction with the surrounding world.

Respect for Elders and Traditions: 20% - Great importance is placed on respecting the older generation and adhering to traditions, which are integral parts of Uighur culture.

Harmony with the External World and Peace: 10% - While harmony with the world remains important in the cultural context, it is secondary to traditional values.

Education and Knowledge: 5% - Education is seen as a necessary condition for maintaining traditions and norms within the cultural community.

Results of Semi-Structured Interviews:

Semi-structured interviews were conducted with participants in the study to gain a more detailed understanding of their moral values, religious beliefs, and views on the spiritual and moral development of the individual. This method provided an opportunity to collect qualitative data that complemented the results of the quantitative analysis and allowed for a deeper exploration of individual and cultural nuances in the moral orientations of the respondents.

The Role of Family and Education in Shaping Moral Values:

Throughout the interviews, participants repeatedly emphasized the key role of family upbringing and education in the formation of their moral orientations. The family was seen as the foundation for transmitting value systems and ethical models of behavior, often through traditional and culturally determined practices. Special attention was given to the inheritance of moral norms, as well as the value of education as a tool for broadening worldview and critically analyzing social and ethical issues.

Religious Beliefs and Spirituality as Determinants of Moral Development:

For several participants in the studied group, religious beliefs and spiritual practices occupy a central role in moral development. Respondents stated that their religious affiliation and practices shaped their awareness of higher moral norms, serving as the foundation for cultivating virtues and ethical principles. In particular, religious rituals and the influence of spiritual mentors were perceived as key factors in strengthening moral orientations and spiritual values in the context of cultural dynamics.

Cultural Context and the Influence of the Surrounding Social Environment on Moral Values:

Participants in the study emphasized how the cultural context and social environment affect the formation of their moral beliefs. They noted that moral values are subject to change depending on the social context and cultural traditions in which the individual develops. Specifically, respondents pointed to differences in the perception of moral principles in multicultural and homogeneous communities, where various ethical standards may prevail.

The Influence of Personal Life Experience on Moral Orientations:

The understanding and interpretation of moral values also change under the influence of personal life events and experiences. Study participants highlighted that extreme or difficult life circumstances can significantly impact the shift in moral orientations, leading to the strengthening of virtues such as compassion, justice, and humanitarianism. Personal experience, including encounters with social issues or traumatic situations, contributed to the reevaluation of moral positions and changes in priorities.

Relevance of Moral Values in Contemporary Society:

In light of globalization and social transformations, participants emphasized the high importance of moral values in making ethical decisions and shaping individual character in modern conditions. Respondents stated that moral beliefs serve as the foundation for rational decision-making, influencing individual behavior in various social contexts, including professional, interpersonal, and cultural interactions.

The Process of Formation and Transformation of Moral Values Throughout Life:

The question of whether moral values can develop throughout life became one of the central themes of the interviews. Participants expressed confidence that personal growth, educational and social processes, as well as reflective contemplation of one's experiences, contribute to the development of moral principles and adaptation to new moral and social challenges. This confirms the theory that moral orientations can be not only stable but also subject to evolution in response to changing social and personal conditions.

The results of the study are presented in the following table (Table 1).

Table 1 - Survey Results Covering Various Aspects of Spiritual and Moral Development of the Individual

Social-cultural group	Family values (%)	Religious beliefs (%)	Honesty and kindness (%)	Education and knowledge (%)	Harmony and peace with the surrounding world (%)	Respect for elders and traditions (%)
Kazakh ethnic group (18-30 years old)	40	30	15	10	5	0
Russian ethnic group (30-50 years old)	35	25	20	10	5	0
Chinese ethnic group (30-50 years old)	30	20	5	10	35	0
Uyghur ethnic group (over 50 years old)	35	30	20	5	10	20

Thus, the use of semi-structured interviews in this study has significantly deepened the understanding of the multi-level and multifaceted processes influencing the formation of an individual's moral values. Unlike standard quantitative methods, which provide a general overview of socio-cultural trends, semi-structured interviews offer more detailed information on respondents' subjective perceptions and individual experiences. This not only allows for the identification of these factors but also facilitates a deeper understanding of the impact of cultural, social, and personal factors on the dynamics of moral and spiritual development. Specifically, the interviews reveal how socio-cultural and religious contexts shape subjective moral guidelines, while individual experiences and personal transformations modify the perception and assimilation of moral norms. These findings significantly complement the quantitative data presented in earlier stages of the

research and contribute to a more comprehensive analysis of the mechanisms behind the formation of moral and spiritual beliefs across different socio-cultural groups. The semi-structured interview format also enables the researcher to focus on cross-cultural differences in the perception of moral values and the extent of their adaptation in the context of contemporary socio-cultural changes. It is important to note that such interviews help uncover hidden or less obvious connections between personal worldview beliefs and global socio-cultural trends, thus contributing to a deeper understanding of the processes of socialization and cultural adaptation.

Conclusion. The study examined the characteristics of spiritual and moral development of an individual, considering the influence of socialization and worldview. The research process included the analysis of literary sources, surveys, and questionnaires among representatives of various socio-cultural groups and age categories, as well as semi-structured interviews.

The results revealed that spiritual and moral development is closely linked to family upbringing, educational practices, religious beliefs, and cultural context. Family values, especially among youth and members of the Kazakh ethnic group, play a key role in shaping moral guidelines. Religious beliefs significantly influence moral perceptions, particularly among ethnic groups practicing Islam and Buddhism. Cultural context and the surrounding environment also affect the development of moral values, with their significance potentially shifting depending on socio-cultural conditions. Personal life experiences and significant events can contribute to changes in moral beliefs and values.

The practical significance of the study lies in the necessity of considering the influence of family, religious traditions, and cultural context in designing effective methods of upbringing and education aimed at fostering moral values. Future research may include more detailed statistical analysis, which would help identify patterns and differences in moral orientations among various social and cultural groups. International comparative studies could also provide a deeper understanding of the impact of socialization and worldview on the development of moral norms.

The study of spiritual and moral development, taking into account factors of socialization and worldview, demonstrates the multifaceted and complex nature of this process. The findings confirm that aspects such as family upbringing, religious beliefs, cultural context, and personal experience significantly influence the formation of moral values. It is important to note that the research did not cover all possible aspects of spiritual and moral development, leaving considerable potential for further scientific exploration. We encourage continued research on this topic, taking into account socio-cultural and political contexts.

In conclusion, the study highlights the relevance and importance of investigating spiritual and moral development and its relationship with socialization and worldview. This opens new perspectives for a deeper understanding of human nature and the development of effective strategies for upbringing and education, contributing to the establishment of ethical and moral values in future generations.

References

- Adilova E.T., Aimagambetova O.H., Sadykova N.M. (2022). Issledovanie tsennostnykh orientatsii kazakhstanskikh studentov na osnove teorii i metodiki bazovykh individualnykh tsennostei Sh. Shvarts [Study of value orientations of Kazakh students based on the theory and methodology of basic individual values by Sh. Schwartz]. *Journal of Psychological and Social Sciences*, vol. 80, no. 1. DOI: <https://doi.org/10.26577/JPsS.2022.v80.i1.01>.
- Aimagambetova O.H., Lashkova E., Adilova E.T., Sadvakasova Z.M., Sadykova N.M. (2022). Fenomen tolerantnosti/intolerantnosti kak otrazhenie radikalistskikh tendentsii v usloviyakh kazakhstanskogo obshchestva [The phenomenon of tolerance/intolerance as a reflection of radical trends in Kazakhstani society]. *Journal of Psychological and Social Sciences*, vol. 82, no. 3. DOI: <https://doi.org/10.26577/JPsS.2022.v82.i3.02>.
- Aimagambetova O.H., Nikolaevna Yu.K., & Rakhmalin B.R. (2024). Motivatsionnye prediktory samorealizatsii sportsmenov [Motivational predictors of athlete self-realization]. *Theoretical Hypotheses and Empirical Results*, no. 6. Retrieved from <https://ojs.scipub.de/index.php/THIR/article/view/3243>.
- Fasoli, A.D. (2020). Conversations and moral development. In L.A. Jensen (Ed.), *Oxford handbook of moral development* (pp. 482–500). Oxford University Press.
- Farrugia, D. (2019). The formation of young workers: The cultivation of the self as a subject of value to the contemporary labour force. *Current Sociology*, vol. 67, no. 1, pp. 47–63.

Kenesbayev A.M., Aimagambetova O.H. (2022). Vzaimosvyaz' religioznoi identichnosti i tolerantnosti v mezhlchnostnykh otnosheniyakh molodykh kazakhstantsev [Interrelation of religious identity and tolerance in interpersonal relations of young Kazakhstanis]. *Psikhologiya zhane Sotsiologiya seriyasy*, vol. 81, no. 2. <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz> <https://doi.org/10.26577/JPsS.2022.v81.i2.06>.

King, P.E., Schnitker, S.A., & Houlberg, B. (2020). Religious groups and institutions as a context for moral development: Religion as fertile ground. In L. Jensen (Ed.), *Handbook of moral development* (pp. 592–612). Oxford University Press.

Kosharnaya, G.B., & Tolubaeva, L.T. (2013). Spiritual moral guidelines in the system of values of young students within the regional society. *HEI News. Volga Region. Social Sciences*, vol. 3, no. 27. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/duhovno->

Krasmik Yu.N., Aimagambetova O.H., Yancheva T.S. (2023). Sravnitel'nyi analiz samorealizatsii i motivatsii sportsmenov v zavisimosti ot ikh professional'noi kvalifikatsii [Comparative analysis of athlete self-realization and motivation depending on their professional qualification]. *Vestnik KazNPU im. Abaya. Seriya «Psikhologiya»*, vol. 3, no. 72. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2023.v84.i1.03>.

Kuandykova B.Zh., Esimbekova A.K., Davletova A.A., Perlenbetov M.A. (2022). Sistema monitoringa i psikhologicheskoi pomoshchi nesovershennoletnim [Monitoring and psychological assistance system for minors]. *Zhurnal «Psikhologiya i Sotsiologiya»*, vol. 80, no. 1. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2022.v80.i1.05>.

Lerner, R.M., Dowling, E.M., & Anderson, P.M. (2003). Positive youth development: Thriving as the basis of personhood and civil society. *Applied Developmental Science*, vol. 7, no. 3, pp. 172–180. https://doi.org/10.1207/S1532480XADS0703_8.

Merrill, N., & Fivush, R. (2016). Intergenerational narratives and identity across development. *Developmental Review*, vol. 40, pp. 72–92. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2016.03.001>.

Nesipkaliyev D.E. (2022). Osobennosti sotsializatsii studencheskoi molodezhi v usloviyakh sovremennogo Kazakhstana (na primere g. Almaty) [Features of student youth socialization in modern Kazakhstan (on the example of Almaty)]. *Psikhologiya zhane Sotsiologiya seriyasy*, vol. 81, no. 2. <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz>.

Overton, W.F. (2015). Processes, relations, and relational-developmental-systems. In W.F. Overton, P.C.M. Molenaar, & R.M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology and developmental science: Theory and method* (Vol. 1, pp. 1–54). Wiley.

Passmore, H.A., & Holder, M.D. (2016). Noticing nature: Individual and social benefits of a two-week intervention. *The Journal of Positive Psychology*, vol. 12, no. 6, pp. 537–546. <https://doi.org/10.1080/17439760.2016.1221126>.

Pfeifer, J.H., & Peake, S.J. (2012). Self-development: Integrating cognitive, socioemotional, and neuroimaging perspectives. *Developmental Cognitive Neuroscience*, vol. 2, no. 1, pp. 55–69. <https://doi.org/10.1016/j.dcn.2011.07.012>.

Sabirova R.Sh., Alimbayeva R.T., Kapbasova G.B., Lazareva E.A., Kapasheva G.A. (2022). Psikhologicheskoe blagopoluchie kazakhstanskoi molodezhi v kontekste religioznoi very [Psychological well-being of Kazakhstani youth in the context of religious faith]. *Psikhologiya zhane Sotsiologiya seriyasy*, vol. 81, no. 2. <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz>.

Serikzhanova S.S., Abdiraiymova G.S., Biekenov K.U., Burkhanova D.K. (2019). Molodye uchenye Kazakhstana: opyt postroeniya nauchnoi kar'ery [Young scientists of Kazakhstan: Experience of building an academic career]. *Sotsiologicheskie Issledovaniya*, vol. 45, no. 2, pp. 119–129. URL: <https://www.fnisc.ru/index.php?jid=7545&jn=socis>.

Serikzhanova S.S., Januzakova A.A. (2022). Motivy vnutrennei migratsii naseleniya v Kazakhstane: sravnenie trekh krupneishikh gorodov [Motives of internal migration in Kazakhstan: A comparative analysis of three largest cities]. *Psikhologiya i Sotsiologiya seriyasy*, vol. 81, no. 2. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2022.v81.i2.021>.

Schnitker, S.A., King, P.E., & Houlberg, B. (2019). Religion, spirituality, and thriving: Transcendent narrative, virtue, and telos. *Journal of Research on Adolescence*, vol. 29, no. 2, pp. 276–290. <https://doi.org/10.1111/jora.12443>.

Soares, A.S., Pais-Ribeiro, J.L., & Silva, I. (2019). Developmental assets predictors of life satisfaction in adolescents. *Frontiers in Psychology*, 236 p.

Suleiman, A., & Dahl, R. (2017). Leveraging neuroscience to inform adolescent health. *Journal of Adolescent Health*, vol. 60, pp. 240–248. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2016.12.010>.

Viejo, C., Gómez-López, M., & Ortega-Ruiz, R. (2019). Building the European identity: A look at youth attitudes and the role of education. *Psicologia Educativa*, vol. 25, no. 1, pp. 49–58.

Литература

Адилова Э. Т., Аймаганбетова О. Х., Садыкова Н. М. (2022). Исследование ценностных ориентаций казахстанских студентов на основе теории и методики базовых индивидуальных ценностей III. Шварца. *Journal of Psychological and Social Sciences*, 80(1). DOI: <https://doi.org/10.26577/JPsS.2022.v80.i1.01>.

Аймаганбетова О. Х., Лашкова Е., Адилова Э. Т., Садвакасова З. М., Садыкова Н. М. (2022). Феномен толерантности/интолерантности как отражение радикалистских тенденций в условиях казахстанского общества. *Journal of Psychological and Social Sciences*, 82(3). DOI: <https://doi.org/10.26577/JPsS.2022.v82.i3.02>.

- Аймаганбетова О.Х., Николаевна Ю.К. & Рахмалин Б.Р. (2024). Мотивационные предикторы самореализации спортсменов. *Theoretical Hypotheses and Empirical Results*, (6). Retrieved from <https://ojs.scipub.de/index.php/THIR/article/view/3243>
- Fasoli, Allison DiBianca. (2020). Conversations and moral development. In L. A. Jensen (Ed.), *Oxford handbook of moral development* (pp. 482–500). Oxford University Press.
- Farrugia, D. (2019). The formation of young workers: The cultivation of the self as a subject of value to the contemporary labour force *Current Sociology*, 67(1), 47–63.
- King, P. E., Schnitker, S. A., & Houlberg, B. (2020). Religious groups and institutions as a context for moral development: Religion as fertile ground. In L. Jensen (Ed.), *Handbook of moral development* (pp. 592–612). Oxford University Press.
- Kosharnaya, G. B., & Tolubaeva, L. T. (2013). Spiritual moral guidelines in the system of values of young students within the regional society. *HEI News. Volga Region. Social Sciences*, 3(27). Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/duhovno->
- Красник Ю.Н., Аймаганбетова О.Х., Янчева Т.С. Сравнительный анализ самореализации и мотивации спортсменов в зависимости от их профессиональной квалификации // *Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Психология»*. №3(72), 2023. <https://doi.org/10.26577/JPoS.2023.v84.i1.03>
- Кенесбаев А.М., Аймаганбетова О.Х. Взаимосвязь религиозной идентичности и толерантности в межличностных отношениях молодых казахстанцев // *Психология және социология сериясы*. №2 (81), 2022. <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz https://doi.org/10.26577/JPoS.2022.v81.i2.06>
- Куандыкова Б.Ж., Есимбекова А.К., Давлетова А.А., Перленбетов М.А. Система мониторинга и психологической помощи несовершеннолетним. Комплексный подход // *Журнал «Психология и социология»*. №1(80), 2022. <https://doi.org/10.26577/JPoS.2022.v80.i1.05>
- Lerner, R. M., Dowling, E. M., & Anderson, P. M. (2003). Positive youth development: Thriving as the basis of personhood and civil society. *Applied Developmental Science*, 7(3), 172–180. https://doi.org/10.1207/S1532480XADS0703_8
- Merrill, N., & Fivush, R. (2016). Intergenerational narratives and identity across development. *Developmental Review*, 40, 72–92. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2016.03.001>
- Несипкалиев Д. Е. Особенности социализации студенческой молодежи в условиях современного Казахстана (на примере г. Алматы) // *Психология және социология сериясы*. №2(81), 2022. <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz https://doi.org/10.26577/JPoS.2022.v81.i2.021>
- Overton, W. F. (2015). Processes, relations, and relational-developmental-systems. In W. F. Overton, P. C. M. Molenaar, & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology and developmental science: Theory and method* (Vol. 1, pp. 1–54). Wiley.
- Passmore, H. A., & Holder, M. D. (2016). Noticing nature: Individual and social benefits of a two-week intervention. *The Journal of Positive Psychology*, 12(6), 537–546. <https://doi.org/10.1080/17439760.2016.1221126>
- Pfeifer, J. H., & Peake, S. J. (2012). Self-development: Integrating cognitive, socioemotional, and neuroimaging perspectives. *Developmental Cognitive Neuroscience*, 2(1), 55–69. <https://doi.org/10.1016/j.dcn.2011.07.012>
- Сабирова Р.Ш., Алимбаева Р.Т., Капбасова Г.Б., Лазарева Е.А., Капашева Г.А. Психологическое благополучие казахстанской молодежи в контексте религиозной веры // *Психология және социология сериясы*. №2 (81), 2022. <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz>
- Серикжанова С.С., Джанузакова А.А. Мотивы внутренней миграции населения в Казахстане: сравнительный анализ на примере трех крупнейших городов // *Психология и социология сериясы*. №2(81), 2022. <https://doi.org/10.26577/JPoS.2022.v81.i2.021>
- Серикжанова С.С., Абдирайымова Г.С., Биекенов К.У., Бурханова Д.К., (2019). Молодые ученые Казахстана: опыт построения научной карьеры. *Социологические исследования*, 45(2), 119–129. URL: https://www.fnisc.ru/index.php?jid=7545&jn=socis&jn=socis&page_id=2624
- Schnitker, S. A., King, P. E., & Houlberg, B. (2019). Religion, spirituality, and thriving: Transcendent narrative, virtue and telos. *Journal of Research on Adolescence*, 29(2), 276–290. <https://doi.org/10.1111/jora.12443>
- Soares, A. S., Pais-Ribeiro, J. L., & Silva, I. (2019). Developmental assets predictors of life satisfaction in adolescents *Frontiers in Psychology*, 236 p.
- Suleiman, A., & Dahl, R. (2017). Leveraging neuroscience to inform adolescent health. *Journal of Adolescent Health*, 60, 240–248. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2016.12.010>
- Viejo, C., Gómez-López, M., & Ortega-Ruiz, R. (2019). Building the European identity: A look at youth attitudes and the role of education. *Psicologia Educativa*, 25(1), 49–58.



Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 385-405, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_385-405

THE SILK ROADS AND THE TIMURID EMPIRE: COMMERCIAL, DIPLOMATIC, AND CULTURAL DYNAMICS IN THE POST-MONGOL ERA (1370-1507)

Zhang Enming¹

¹Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Samarkand, Republic of Uzbekistan

Master's student in the Department of «Historiography and source studies»

 <https://orcid.org/0009-0002-4681-1127> E-mail: 3846560830@qq.com

© Valikhanov IHE, 2026

© Zhang Enming, 2026

Abstract. Introduction. This article reassesses the conventional historiographical assumption that the fifteenth century marked the irreversible decline of the Silk Roads after the rise of maritime routes. It argues instead that the Timurid period represented not commercial disintegration, but a profound restructuring of Eurasian exchange through new political, economic, and cultural configurations. Purpose and objectives. The study aims to reinterpret the role of the Timurid Empire in Silk Road history by examining it as an active agent of selective network reconfiguration rather than a passive inheritor of earlier trade systems. Its objectives are to identify the mechanisms through which Timurid rule reorganized trade corridors, integrated commerce into imperial statecraft, and transformed major urban centers such as Samarkand and Herat into strategic hubs of exchange and cultural production. Materials and methods. The research is based on a comparative analysis of multilingual primary and secondary sources, including Persian, Arabic, and Chinese chronicles, diplomatic records, travel accounts, and modern scholarly studies on Timurid administration, trade, and diplomacy. Methodologically, the article applies a cross-regional and interdisciplinary approach combining historical analysis, network interpretation, comparative economic evaluation, and source criticism in order to reconstruct the dynamics of overland and maritime exchange in fifteenth-century Eurasia. Discussion and results. The findings demonstrate that Timurid authorities did not merely preserve existing Silk Road structures, but selectively strengthened certain routes, marginalized others, concentrated skilled labor and commercial wealth in core cities, and used diplomacy, tribute, and institutional control as instruments of economic strategy. The study also shows that overland and maritime trade systems functioned in parallel rather than in simple opposition, while the prosperity of Samarkand and Herat reflected the broader integration of commerce, political power, and cultural synthesis within the Timurid world. Conclusion. The article concludes that the concept of Silk Road "decline" in the fifteenth century is analytically insufficient, since the period is better understood as an era of imperial reorganization and selective connectivity under Timurid rule. This interpretation offers an alternative to Eurocentric narratives and highlights the Timurid Empire as a crucial laboratory of transregional

integration whose legacy shaped later political, diplomatic, and cultural developments across Eurasia.

Keywords: Timurid Empire, Silk Roads, Ming dynasty, Chinese tribute system, Samarkand, post-Mongol Eurasia, Sharaf al-Dīn 'Alī Yazdī, state administration, cultural history, diplomatic networks, global history.

For citation: Zhang E. The Silk Roads and the Timurid Empire: Commercial, Diplomatic, and Cultural Dynamics in the Post-Mongol Era (1370–1507) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 385-405. (In Eng.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_385-405

ЖІБЕК ЖОЛДАРЫ МЕН ТИМУРИДТЕР ИМПЕРИЯСЫ: ПОСТМОНҒОЛ ДӘУІРІНДЕГІ КОММЕРЦИЯЛЫҚ, ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ДИНАМИКА (1370-1507)

*Чжан Эньмин*¹

¹Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті
Самарқанд, Өзбекстан Республикасы

«Тарихнама және деректану» кафедрасының магистранты

 <https://orcid.org/0009-0002-4681-1127> E-mail: 3846560830@qq.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Чжан Эньмин, 2026

Андатпа. Кіріспе. Бұл мақалада XV ғасыр теңіз сауда жолдарының пайда болуынан кейін Жібек жолының қайтымсыз құлдырауы болды деген дәстүрлі тарихнамалық болжам қайта қарастырылады. Керісінше, ол Тимуридтер кезеңі коммерциялық құлдырауды емес, жаңа саяси, экономикалық және мәдени конфигурациялар арқылы еуразиялық алмасудың терең қайта құрылуын білдірді деп тұжырымдайды. Мақсаты мен міндеттері. Бұл зерттеу Тимуридтер империясының Жібек жолы тарихындағы рөлін қайта қарастыруға бағытталған, оны бұрынғы сауда жүйелерінің пассивті мұрагері емес, селективті желіні қайта құрудың белсенді агенті ретінде қарастырады. Оның мақсаттары – Тимуридтер билігінің сауда дәліздерін қайта құру, сауданы империялық мемлекеттік саясатқа біріктіру және Самарқанд пен Герат сияқты ірі қалалық орталықтарды алмасу мен мәдени өндірістің стратегиялық орталықтарына айналдыру механизмдерін анықтау. Материалдар мен әдістер. Бұл зерттеу парсы, араб және қытай шежірелерін, дипломатиялық жазбаларды, саяхат жазбаларын және Тимуридтер әкімшілігі, саудасы және дипломатиясы туралы қазіргі заманғы ғылыми зерттеулерді қоса алғанда, көптілді бастапқы және қосымша дереккөздерді салыстырмалы талдауға негізделген. Әдістемелік тұрғыдан алғанда, мақалада XV ғасырдағы Еуразиядағы құрлық және теңіз алмасу динамикасын қалпына келтіру үшін тарихи талдауды, желілік түсіндірмені, салыстырмалы экономикалық бағалауды және дереккөздерді талдауды біріктіретін аймақаралық және пәнаралық тәсіл қолданылады. Талқылау және нәтижелер. Зерттеу нәтижелері Тимурид билігінің тек қолданыстағы Жібек жолы құрылымдарын сақтап қана қоймай, сонымен қатар белгілі бір бағыттарды таңдамалы түрде нығайтып, басқаларын шеттетіп, білікті жұмыс күші мен сауда байлығын орталық қалаларда шоғырландырып, дипломатияны, алым-салықтарды және институционалдық бақылауды экономикалық стратегия құралдары ретінде пайдаланғанын көрсетеді. Зерттеу сонымен қатар құрлық және теңіз сауда жүйелерінің қарапайым қарама-қайшылықта емес, параллель жұмыс істегенін, ал Самарқанд пен Гераттың гүлденуі Тимуридтер әлеміндегі сауданың, саяси биліктің және мәдени синтездің кеңірек интеграциясын көрсеткенін көрсетеді. Қорытынды. Мақалада XV ғасырдағы Жібек жолының «құлдырауы» тұжырымдамасы аналитикалық тұрғыдан жеткіліксіз деген қорытынды жасалады, себебі бұл кезең Тимуридтер билігі кезінде

империялық қайта құру және таңдамалы өзара байланыс дәуірі ретінде жақсы түсініледі. Бұл түсіндірме еуроцентристік әңгімелерге балама ұсынады және Тимуридтер империясының трансұлттық интеграцияның маңызды зертханасы ретіндегі рөлін атап көрсетеді, оның мұрасы Еуразиядағы кейінгі саяси, дипломатиялық және мәдени процестерді қалыптастырды.

Түйін сөздер: Тимур әулеті империясы, Жібек жолы, Мин әулеті, Қытайдың алық жүйесі, Самарқанд, постмоңғолдық Еуразия, Шараф ад-Дин Әли Язди, мемлекеттік басқару, мәдениет тарихы, дипломатиялық желілер, жаһандық тарих.

Дәйексөз үшін: Чжан Эньмин Жібек жолдары мен Тимуридтер империясы: постмоңғол дәуіріндегі коммерциялық, дипломатиялық және мәдени динамика (1370–1507) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 385-405 бб. (Ағылш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_385-405

ШЁЛКОВЫЕ ПУТИ И ИМПЕРИЯ ТИМУРИДОВ: КОММЕРЧЕСКИЕ, ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ДИНАМИКИ В ПОСТМОНГОЛЬСКУЮ ЭПОХУ (1370-1507)

*Чжан Эньмин*¹

¹Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова

Самарканд, Республика Узбекистан

Магистрант кафедры «Историография и источниковедение»

 <https://orcid.org/0009-0002-4681-1127> E-mail: 3846560830@qq.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Чжан Эньмин, 2026

Аннотация. Введение. В данной статье пересматривается общепринятое историографическое предположение о том, что XV век ознаменовал необратимый упадок Шелкового пути после подъема морских торговых путей. Вместо этого утверждается, что период правления Тимуридов представлял собой не коммерческий распад, а глубокую реструктуризацию евразийского обмена посредством новых политических, экономических и культурных конфигураций. Цель и задачи. Исследование направлено на переосмысление роли Тимуридской империи в истории Шелкового пути, рассматривая ее как активного агента избирательной реконфигурации сети, а не как пассивного наследника более ранних торговых систем. Его цели — выявить механизмы, посредством которых правление Тимуридов реорганизовало торговые коридоры, интегрировало торговлю в имперскую государственную политику и превратило крупные городские центры, такие как Самарканд и Герат, в стратегические центры обмена и культурного производства. Материалы и методы. Исследование основано на сравнительном анализе многоязычных первичных и вторичных источников, включая персидские, арабские и китайские хроники, дипломатические записи, путевые заметки и современные научные исследования по тимуридской администрации, торговле и дипломатии. В методологическом плане в статье применяется межрегиональный и междисциплинарный подход, сочетающий исторический анализ, сетевую интерпретацию, сравнительную экономическую оценку и источниковедческий анализ для реконструкции динамики сухопутного и морского обмена в Евразии XV века. Обсуждение и результаты. Полученные данные показывают, что власти Тимуридов не просто сохраняли существующие структуры Шелкового пути, но и избирательно укрепляли определенные маршруты, маргинализировали другие, концентрировали квалифицированную рабочую силу и торговое богатство в центральных городах, а также использовали дипломатию, дань и институциональный контроль в качестве инструментов экономической стратегии. Исследование также показывает, что сухопутные и морские торговые системы

функционировали параллельно, а не в простой оппозиции, в то время как процветание Самарканда и Герата отражало более широкую интеграцию торговли, политической власти и культурного синтеза в мире Тимуридов. Заключение. В статье делается вывод о том, что концепция «упадка» Шелкового пути в XV веке аналитически недостаточна, поскольку этот период лучше понимать как эпоху имперской реорганизации и избирательной взаимосвязи при правлении Тимуридов. Данная интерпретация предлагает альтернативу евроцентрическим нарративам и подчеркивает роль Тимуридской империи как важнейшей лаборатории транснациональной интеграции, чье наследие сформировало последующие политические, дипломатические и культурные процессы в Евразии.

Ключевые слова: Тимуридская империя, Шелковый путь, империя Мин, китайская данническая система, Самарканд, постмонгольская Евразия, Шараф ад-Дин Али Йазди, государственное управление, история культуры, дипломатические сети, глобальная история.

Для цитирования: Чжан Эньмин Шёлковые пути и империя Тимуридов: коммерческие, дипломатические и культурные динамики в постмонгольскую эпоху (1370–1507) // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. 385-405. (На англ.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_385-405

Introduction: Rethinking the "Decline" of the Silk Roads

In February 1405, Timur lay dying in Otrar. His forces prepared to strike further into Ming China. In fact, the mainstream narrative of the Silk Roads has for some considerable while treated this as an anticlimax: with the apparent swan-song of an overland trade that would shortly be rendered obsolete by the later arrival of Portuguese caravels off the Cape of Good Hope.

Yet, that was precisely the question I was raising when I went through the main sources—the Ming Shilu, Yazdi's *Zafarnāma*, Ibn 'Arabshāh's chronicle—that made me unwittingly look askance at that narrative: these were the sources asserting agitated commercial activities in Samarkand and caravans with silk and spices tramping across Central Asia and envoys shuttling between Herat and Beijing. What I kept asking myself was: What sort of a commercial network could ensure that metabolism if it were decaying so rapidly?

This tension between the then-established historiographical position and the evidence I was consulting would become the starting point of this work. After many months of dialogue between Persian, Arabic, and Chinese sources, this perception was, however, changing: what seemed to be a wrong question was whether the Silk Roads experienced some form of «decline» or «survival» during the fifteenth century. Instead, the framework through which one looked at it was truly, fundamentally defective.

When constructed from most European polemics toward the Asian continent by sea, the «birth» of maritime routes was primarily responsible for pushing the Silk Roads over the precipice. From the viewpoint of seals, the scenario is different: far from playing the role of the last guardian of the dying tradition, I ended up seeing Timur in a very different and far, far more interesting light—as a rather shrewd network constructor who, for his purposes, remodelled the Eurasian exchange system from within pretty drastically.

How could this be described? The argument for this study is that of selective reconfiguration, that is, network reconfiguration: what I propose as a theoretical framework is detached from the traditional standpoint that presents Timur as a mere merciless conqueror who inherited the trade routes established during the days of the Mongol Empire. Instead, he revisited and reworked those routes in a clear-cut, asymmetrical logic, enhancing some while leaving others to wither, concentrating resources and wealth in his core cities, while systematically extracting them from the peripheries, with the relation to trade thought out within a logic of statecraft and not just as a straightforward resource of state revenues. As Manz's seminal study demonstrates, this approach was not merely opportunistic but reflected a coherent strategy of political consolidation: Timur systematically dismantled the existing tribal power structures, replaced them with a new elite loyal to himself, and redirected the political energies of his followers toward a continuous program of

conquest, thereby creating a state that was both highly centralized and entirely dependent on his personal authority (Manz B. F, 1989: 148-153).

Why does it matter? Because, on the face of it, the philosophy of rule with, I presume, most premodern empires from Timur to the present, connotes more with the control of movements through the territory rather than the control over the territory per se. Trade routes, artisans, tradesmen, and ideas moving from one point to another location: these would be the true objects of desire. Studying how Timur moulded each of these processes herein will allow us to glean insights into one particular aspect of power sensitivity through networks rather than sovereign demarcations. Such a model also appeals to three issues:

Concerning issues of power, we face questions about the consolidation of rule over newly acquired trade nodes and how the «human resource agglomeration» of artisans would be involved in that process.

On economics, we may ask with which routes Timur sought to consolidate infrastructure versus those routes allowed to be marginalised. Was the tribute system with Ming China diplomacy or a rather sophisticated economic strategy?

On the culture, one could ask what new cultural forms pluralised through the cosmopolitan flows of people, goods, and ideas in the reconstructed Timurid network. Moreover, how does trade prosperity relate to cultural splendor in cities such as Herat?

Together, these three compound dimensions challenge the Eurocentric teleological narrative in which the contemporary discussion about the Silk Roads is too much embedded. Thus, while the fifteenth century can hardly be considered a decline in overland transportation, it was more of a reorganization, for which the Timurid Empire took a central role.

Untangling this will not only allow attitudes to change about the Timurid period but also provides another model of how empires have reshaped the trade networks and how trade networks have reshaped empires in their way.

Purpose and objectives. The primary aim of this study is to provide a critical re-evaluation of the fifteenth-century Silk Roads by questioning the traditional historiographical assumption that this period marked the definitive decline of overland trade. The research is intended to substantiate the argument that the Timurid period should be understood not as an era of commercial collapse, but as a stage of structural transformation and selective reorganization of Eurasian exchange networks. One of the principal objectives of the article is to examine the mechanisms through which Timurid political authority reshaped trade routes by prioritizing strategically valuable directions and marginalizing less significant ones.

The study also aims to determine how commercial activity was integrated into the broader logic of statecraft, imperial consolidation, and political control under Timurid rule. A further objective is to analyze the nature of Timurid-Ming relations in order to reveal the extent to which the tribute system operated not merely as a diplomatic institution, but also as a rationalized framework for economic exchange. Particular attention is devoted to investigating the economic and political functions of Samarkand and Herat as major centers of commercial concentration, administrative coordination, and cultural production within the Timurid realm.

Another objective of the study is to assess the significance of both forced and voluntary mobility of artisans, merchants, diplomats, and scholars in the formation of interconnected economic and cultural spaces. The article further seeks to compare overland and maritime trade systems in order to clarify their respective roles, logistical differences, commodity specializations, and strategic importance in the fifteenth-century Eurasian context. In addition, the research aims to identify the spatial limits of Timurid integration by examining peripheral territories where imperial intervention led more often to disruption than to stable incorporation into a unified network. Ultimately, the study seeks to develop an analytical interpretation of the Timurid Empire as an active agent of selective network reconfiguration, thereby offering an alternative to decline-centered and Eurocentric narratives of Silk Road history.

Materials and methods.

1. Power and Profit: Timurid-Ming Commercial Relations

1.1 The Tribute System as Strategic Mimicry

Now the puzzle: when I first turned to the accounts of Timurid embassies to the Ming court recorded in the Ming Shilu, I was struck by an odd fact. The very first mission is recorded rather tersely: «Timur first sent the Muslim Manla Hafiz and others to court, in presents fifteen horses and two camels. The envoys were granted an imperial banquet and bestowed with eighteen ding of white silver» (明太祖实录, 1962:juan 187). There is no mention of any memorial sent, and the Timurid envoys seem to be voiceless petitioners.

The tone had changed markedly by 1394. In presenting 200 horses, Emperor Timur also sent a memorial couched in the idiom of the classical Chinese political style: «I, Timur, who live in some outlying region ten thousand li away, respectfully heard that the Saintly Virtue was great and that it was again great after the goodness of the ancient ones. All sorts of blessings that the ancient ones never had are held by your Majesty; all sorts of lands that the ancient ones never crossed are brought under your Majesty's commands» (明太祖实录, 1962:juan 234). Since the Hongwu Emperor was obviously very pleased with the literary quality of this memorial, he entrusted Fu An with the mission to return it with sumptuous presents.

What happened between each reset was to make the distance so large? At first, I thought the change happened with ease, assuming that it was only a matter of longer acquaintance with the diplomatic forms of the Chinese. Slowly, however, this struck me as being an over-simplification. The memorial from 1394, which was indeed in proper diplomatic form, was a performance. The use of Confucian courtesy formulas in distant Timur's court indicates not internalized Confucianism but rather the recognition that such a performance of courtesy was rewarding. This sparked the idea that Timurid-Ming relations involved a kind of strategic mimicry in which the misconduct of «states» unilaterally recognized as superior to the Ming Empire, of whom the Timurids were one, was accepted and performed so long as the resulting flow of wealth was maximized.

Where the Timurid court mimicked instead of simply adopting Chinese diplomatic practices was in the rhetorical classical Confucian form that allowed the articulation of commercial interests in terms acceptable to the Ming court. Through this, the tribute system, which had previously been a vehicle of Chinese hegemony, became transformed into one through which the Timurids traveled in pursuit of profit. As Fairbank's foundational study demonstrates, the Chinese tribute system was designed as a complex mechanism for regulating foreign relations while simultaneously facilitating commercial exchange under the guise of tributary gifts (Fairbank J.K, 1953:40).

1.2 The Economics of Tribute: Quantitative Analysis

How rewarding was this strategic mimicry? The numbers tell a striking story. Reviewing Ming Shilu entries year by year, a clear pattern emerges. Between 1387 and 1396, there were at least ten major Timurid missions. Even by my regular but incomplete accounting, imports of horses alone increased over time to 3,050. Besides 1,095 horses, the largest recorded mission in 1396 also brought 191 envoys, camels, and other goods.¹

To put these numbers in perspective, the first mission with recorded data that I found entered with 15 horses and 2 camels in 1387. They recorded a payment of 18 ding of silver for these animals, which translates into 90 taels. By the declared market rate, one horse in Central Asia was sold for 4 taels. In any case, the official valuation by the Ming court represented a premium of about 50 per cent, even allowing for the textile gifts that accompanied the animals.

The margin that the 1396 mission enjoyed was nothing like that paid by earlier missions. Compared with more than 25,000 ding of paper money granted by the court for that mission, the prices for horses paid by the tribute system would have exceeded the average price per horse by about 23 ding, each at a value equivalent to about 9.2 shi of rice – prices that were far from the Central Asian market value (한재원, 2020:18-20).

These findings are also corroborated by Korean scholar Han Jae-won's analyses: According to the tribute system, the exchange ratio for horses was such that silk textiles were worth ten to twenty times their Central Asian market price (Gommans J, 2017:18-20). For the 1394 tribute mission, with

200 horses, the return gifts from the Ming court would have been valued at about 4,000-8,000 ding of silver, representing a margin of 1,000-2,000 percent, even after freight expenses, per an assessment by Han Jae-won (한재원, 2020:18-20). This was not an exercise in diplomacy to make possible commerce but was in fact commercial activity dressed up in diplomatic garb. The Timurids were willing to perform acts of submission because the performance itself was handsomely rewarded.

Comparative Evidence on the Horse Trade. Other evidence corroborates the general scale of this horse trade with Central Asia. According to the founder of the Mughal Empire, Babur, every year, about 7,000-10,000 horses entered India from Central Asia (Levi S. C, 1999:p.531,n.41). Towards the end of the seventeenth century, according to the French traveler Bernier, 25,000 horses were imported every year into India from Central Asia (Levi S. C, 1999:p.529,n.33). According to the Italian agent and self-styled historian of Indian trade Manucci, Indian traders used to buy 100,000 horses from the cities of Balkh and Bukhara through Kabul alone (Levi S. C, 1999:pp.529-530,nn.34-35). However, the best-priced horses were those imported from present-day Uzbekistan, while those from Baluchistan and Khorasan also enjoyed a good reputation (Levi S. C, 1999:pp.531-533). Such extensive trading was made possible by a commensurate commercial infrastructure, because the Silk Roads were traversed not only by caravans but even by carts and camels on routes connecting Multan (Multan) to Kandahar, Ghazni, and Kabul, from where the road led to the other cities on the Oxus River (Levi S. C, 1999:pp.531-533).

Goods Carried by Caravans and Maritime Trade. These are typical goods carried by Timurid envoys, as well as those sent as tribute by Calicut and Malacca, showing that the maritime network of the Indian Ocean was one with Europe, East Africa, Central Asia, East Asia, and the steppe (한재원, 2020:25). The Indian market supplied Central Asia chiefly with expensive spices such as nutmegs, cloves, and ginger. Central Asia supplied Asian markets with silk cloth, velvet in a bright red color, carpets, bronze and copper domestic utensils, satin, knives, shields, and armor and exported both fresh fruit (apples, melons, grapes) and dried fruit (almonds, pistachios, raisins) (Levi S. C, 1999:pp.531-533). When Inner Asia lost any form of political unity in the later fifteenth century, the merchants appeared at the gates of China according to «autonomous and universal trading practices» instead (한재원, 2020:25). For example, in 1483, when the Ming court is said to have witnessed a «lion tribute,» after permission to return through Malacca, the festivities reflected that the Western Regions and the Western Ocean were not disparate realms but overlapping ones covered by the tribute system conceptually (한재원, 2020:25).

1.3 The Limits of Mimicry: Timur's Aborted Campaign

Moreover, the tribute relationship has never been merely economic in nature. After all, the most dramatic episode to date in Timurid-Ming relations is Timur's planned campaign against China, which was still underway at the time of his demise in 1405. The reaction is recorded in the Ming Shi : «When Emperor Chengzu ascended the throne, he sent envoys... Greatly alarmed, the court heard that Timur took a route through Bieshibali and was leading his troops eastward» (明史, 1974:juan 332). Indeed, Yazdī provides a great deal of detail in the *Ẓafarnāma* concerning the enormous army that Timur assembled at Otrar and the long train of preparations leading him further east (Yazdī Sh. al-Dīn 'A, 1888:311-313).

So why did the man who had apparently banked such a fortune on tributary trade become driven to irredeemable risk by a military campaign? Because military power in «Timur's case» depended ultimately on reputation, I would like to argue that the threat of invasion could itself be turned to diplomatic advantage; the mere fact of an invasion threat was one more reminder to the Ming court that, whatever the mutual benefits of the tributary relationship, that relationship always ultimately hinged on the latent reality of powerful Timurid arms.

However, the campaign ended soon after Timur's death in February 1405, and those conflicts within Timurid foreign policy concerning profitable mimicry of the established order and new

ambitions towards a conqueror's role for Timur remained unresolved. Yet, this episode does teach us an important aspect of Timur's policy: he belonged to a kind of policy that, period by period, level by level, and section by section, often drifted between diplomacy and warfare to maximize his position in the Eurasian hierarchy.

1.4 The Commercial Character of Later Missions

Following him, his grandson Khālīl Sultān took a different line, as recorded in the Ming Shi: On the death of Timur, his grandson Khālīl succeeded him, sending envoys, under Khudāydād and others, to wait upon Fu An and escort him back with presents of the local produce. The emperor gave liberal rewards to these envoys [Yazdī, Sharaf al-Dīn 'Alī, juan 332].

Thereafter, the Yongle Emperor established friendly relations with Jihang Shāh Rūkh, with Yang Tianxue demonstrating that these envoys traveling back and forth, exchanging state letters, tribute, and bestowal trade, formed an overland network constituting the Silk Road between the Ming and Timurid Empires (杨天雪, 2023:542-554).

In particular, the description of the market at Samarkand given by Ibn 'Arabshāh testifies to a people longing for Chinese products, while silks were both a kind of money and symbols of rank and office (Ibn 'Arabshāh A, 1992:6-7). On that note, Yazdī highlights in his *Ẓafarnāma* how merchants from «China, India, and the lands of the Franks» joined Samarkand's bazaars (Yazdī Sh. al-Dīn 'A, 1888:197). According to Oljaeva, the empire depended on an administrative framework that included customs stations and merchant regulations and thus smoothly managed the imperial allowance to all merchants (Oljaeva Sh. M, 2017:172-175).

Discussion and results.

2. Samarkand and Herat: Laboratories of Network Reconfiguration

2.1 "Human Resource Concentration" as Urban Strategy

Initially, I understood Timur's urban policies through the standard pious statement of conquest: bringing artisans from among his conquered peoples to Samarkand to beautify its capital. A more thorough reading of Ibn 'Ara'bshāh's account, particularly his painful narrative of deportation from Damascus, revealed much more profound logic.

What follows is a lengthy extract of the information provided by 'Ara'bshāh: "He gathered the people of the lands, the masters of crafts, the experts in arts, and the skilled in trades, and brought them to Samarkand, so that it became the most flourishing of cities and the most abundant of lands" (Ibn 'Arabshāh A, 1992:3). That affluence had a sinister side: "He emptied cities and filled Samarkand, depopulated lands and populated one" (Ibn 'Arabshāh A, 1992:3). I then realized that alongside all the elaborations on the policy to import artisans and other skilled people into Samarkand, its capital, this policy also operated at the level of human resource concentration toward one urban center- i.e., the expropriation of one of the most important assets of economic development, a skilled labor force.

In the case of Damascus, for example, after Timur marched into Syria in 1401, he deported the entire skilled artisan class of the city – weavers, metalworkers, glass producers, and illuminators of manuscripts, among others- to Samarkand (Ibn 'Arabshāh A, 1993:3). Similar deportations occurred after the conquests of Baghdad (1401), Sivas (1400), and Delhi (1398) (Yazdī Sh. al-Dīn 'A, 1888:135-152). Ibn 'Ara'bshāh goes on to list the many classes of craftsmen brought to the capital: weavers, tailors, painters, carpenters, armourers, saddlers, tent-makers, artists, bow-makers, and falconers (Ibn 'Arabshāh A, 1992:3).

Three main goals can be identified:

1. Centralization: Samarkand accumulated the stock of human capital necessary for large-scale production. In this sense, Abdunosirova speaks of the continuity ensured for the lineage of craftsmanship because, just as the skilled craftsmen of the city of Tabriz once moved to Samarkand, so did those from Damascus, Baghdad, and Delhi; they received salaries and housing, thus constituting workshops in which the crafts of earlier times were developed and perpetuated for success in later periods (Abdunosirova O, 2024:148-151).

2. Peripheral destabilization: Repeated mentions of profound long-term economic depression among conquered cities speak to this policy. Le Strange discusses this at length in the case of Kath, a city that spelled out the economic potential of Khwarazm in the tenth century: it had a Friday mosque with columns of black stone. Le Strange writes that Timur almost destroyed it, and then, as if by an afterthought, he ordered its walls rebuilt (Le Strange G, 1905:447). This image stuck: a personality with the capacity to destroy and then rebuild instantly, whose main urban building material was cities.

3. Hostage Network: The families left behind protected the artisans and guaranteed good conduct among the conquered populations. Ibn 'Ara' bshāh's own history illustrates the possibilities Timur's conquests opened: a youth captured in Damascus was taken to Samarkand, raised within Timurid institutions, and at the end of his life, he was allowed to return to Syria (Ibn 'Arabshāh A, 1992).

This then constituted exchanges at the local level. One element of this dynamic comes from the ceramics in the Samarqand site. Bruccoleri showed that only high-quality pieces with imperial marks ended blithely in palaces rather than going to markets, which would have rendered them trade objects. Most probably, these ceramics formed part of diplomatic gifts (Bruccoleri V, 2022). When Yen Yen traversed the city of old Samarqand, he observed, for example, mulberry trees planted on the edge of the street outside the bi-bi-khan-my-mosque- silent witnesses to the region's involvement in silk transshipment (阎焰, 2018).

Then, there is the Chinikhana, or Porcelain Hall, built by Ulugh Beg between 1420 and 1429. As Wusimanjiang Yakufu has shown, these two floors of the hall were decorated with a screen wall of Chinese style and built using materials imported from China. This was not only an import hall for porcelain but foam materializing a claim to belonging to a vast Eurasian cultural order (吾斯曼江·亚库甫, 2022).

The markets were specialized for different trades, the guild order was hierarchical, and the state intervened in the processes of production and trading (Ibn 'Arabshāh A, 1993:6-7). The kitābkhāna was in charge of producing manuscripts, merging Persian miniatures with Chinese style elements. A concrete instance of forced mobility leading to cultural synthesis. According to the Ming Shi, a commercial hub for traders from «all directions» was already known as concentration (明史, 1974:juan 332).

2.2 The Khorasan Axis and the Yazd Connection

This was not a coincidence since Khorasan has always been a transit area at the crossroads between Persia, Central Asia, and India. The development of Khorasan oriented trade routes into territory controlled by the Timurids. Network development could be termed regional, and horse trade is considered one of the most important facets of regional trade (杨晨颖, 冀开运, 2023:45).

There was thus a synergy between the revival of the Silk Roads and the development of Khorasan: the Silk Roads contributed to the revivification of Khorasan; a vital region within Herat furthered the policy of the Timurids of favoring an overland trade route, which indirectly stimulated maritime trade as well (杨晨颖, 冀开运, 2023:46). Besides, Oljaeva writes of the great responsibility that lay during these years on dārūghas- the provincial governors- in ensuring the security of the commercial routes and the collection of customs at all levels (Oljaeva Sh. M, 2017:107-109).

Yang's analysis of Yazd confirms this interpretation. Indeed, since the opening of the overland route during the Timurid period, the silk trade that had suffered since the collapse of the Ilkhanid state revived. The southern Iranian city of Yazd thus based its importance in Iran's dynamic and international development upon its success in managing the silk trade in the 15th century (杨晨颖, 2024:214).

Why Yazd? Its commercial success depends on its attractive political stability, the natural conditions favorable to mulberry culture, its high-level sericulture techniques, and the commercial

spirit of its inhabitants (杨晨颖,2024:218-222). As the silk trade developed, Yazd formed regional trade networks on three different branches: the Yazd-Tabriz branch, the Hormuz-Herat branch, and the Khorasan-Persian Gulf branch (杨晨颖,2024:224-226). Several new bazaars, caravanserais, and other public buildings patronized by sultans like Jalāl al-Dīn Chaqmaq Shāmī and by the affluent merchant families, such as the Abīvardī, were constructed (杨晨颖,2024:228-231). The case of Yazd is thus typical of Silk Road trade imbricated in the process of urban growth and development, in which the relevant policy of the Timurids may be fully disclosed.

2.3 Herat: The Cultural Consequences of Commercial Prosperity

Under Shāh Rukh (r. 1405-1447) and his immediate successors, Herāt quickly developed into the second most important commercial and cultural centre of the Timurids. Herāt lay at the intersection of routes that connected Persia, Central Asia, and India. Thus, it served both as a centre of production and a market for trade that stretched across the known world. According to ‘Abd al-Razzāq Samarqandī, writing in the fifteenth century, rugs and similar wares from China, India, Persia, and the Mediterranean were sold in the bazaars of Herāt (Samarqandī A. R,1946:342).

Under Sulṭān Ḥusayn Bayqarā (r. 1469-1506), however, the cultural life of Herāt reached its zenith, with the renowned poet ‘Alī Shīr Navā’ī, the painter Kamāl al-Dīn Bihzād, and the musician Khwāja Yūsuf Burhān all working under his patronage (Abdurashidov R.,Ahmedov B.,Ziyayev A.,Abdullayev R.,Urinbayev A.,Khakimov M.,Khasanov S.,Isomiddinov M.,Qodirova N.,Bobobekov H,1996).The musical culture of Herat during this period was not isolated; as Djumaev’s survey of Central Asian musical heritage demonstrates, the Timurid court actively patronized musicians and theorists such as ‘Abd al-Qādir Marāghī, whose work in Samarkand and Herat laid the foundations for the systematization of maqām traditions that would flourish under later dynasties(Djumaev A. B,2020:66-68).

But how was this cultural flowering related to commerce? Kadirova makes the point that it was impossible to divide Herat’s cultural vitality from its commercial prosperity; as a trade hub, it attracted diverse populations, creating an environment where Persian, Turkic, and Chinese influences could meet and merge (Kadirova N,2025:241). The manuscripts illuminated in Herāt workshops-where one could find both Persian and Chinese artistic traditions-are evidence of the art that came out of those workshops and, at the same time, are tangible proof of the very processes of long-range exchange that made such artistic synthesis possible.

In this regard, all large festivals and entertainments organized under the Timurid rulers attracted performers from all over Eurasia. A close account of the entertaining shows of the musicians, dancers, and acrobats of China, India, and the Islamic world, for example, is given by the ambassador of Castile, Ruy González de Clavijo, during his visit to Samarkand in 1404, while describing the hospitality offered during his reception at the court of Timur (Clavijo R. G.de,1990:282-283). In this case, the spectacularness of the entertained reflects the cosmopolitanism of the Timurid court culture and its external connections.

3. Diplomatic Networks and the Movement of Personnel

3.1 The Institutional Framework of Timurid Diplomacy

Following the movements of objects and people throughout the Timurid world, I became increasingly aware that much of what we take for granted about the security of long-distance exchange depends on a kind of institutional infrastructure that, up to now, has remained almost invisible in the evidence. Unveiling such an infrastructure under the Timurids, Oljaeva’s work on their administration shows that they established a professional diplomatic service, whose officers were trained in a number of languages and well versed in the courtly etiquette of the sovereigns to whom they were sent (Oljaeva Sh. M,2017:190-193). This may be viewed in part as an adaptation of the three types of the Mongol yam system mentioned above, although specific Timurid innovations were clearly introduced (Allsen T.T,2001:115).

From a structural point of view, Erkinboyev sees Timurid diplomacy as a hybrid of Islamic, Persian, and Mongol traditions (Erkinboyev F.Z,2025:893). The use of the languages of diplomacy, Arabic and Persian, coupled with a specialized corps of negotiate eagents and the painstaking

documentation of protocols, suggests a court very aware of the need for reliable lines of communication to whatever extent courts found it possible in those days. The sending of envoys to the Ottomans, at the Mamluks, or even the Ming did not simply mean the dispatching of representatives; it was an act of projecting authority that would require a multidimensional institutional apparatus.

Note, for example: the importance of multilingual envoys. Officials (*munshis*) and secretaries (*dabirs*), well-trained in chanceries, composed Timurid correspondence with other courts, epitomized in elegant Persian or Arabic. Depending on the addressee, the envoy was charged with learning Arabic, Persian, Turkic, even Chinese, and was thus operationally equipped to communicate. The envoy's linguistic operability was a form of cultural capital valued for its richness in rhetoric, allusion to poetry, or verses from the Qur'an-it could overwhelm courtly recipients and assert an image of Timurid cultural superiority (Erkinboyev F.Z,2025:894). In this regard, contact with Christian Europe, including Castile, France, and the Papal court, is evidence of a geopolitical imagination surpassing the confessional boundaries of the eve(Erkinboyev F.Z,2025:895).

For example, Yazdī's *Ẓafarnāma* gives a detailed description of protocological issues from foreign nations: the reception of foreign embassies and the giving of gifts. Much more is concerned with matters of hospitality designed to impress and veiled intelligence gathering (Yazdī Sh. al-Dīn 'A,1888:110-114). It records correspondence from early in Timur's reign with Ottoman Sultan Bāyazīd I and a long series of letters to Mamluk Sultan al-Nāṣir Faraj (Yazdī Sh. al-Dīn 'A,1888:245-248, 285-286). Concerning the relation between the Ming and the Timurids, Zhang has given a detailed study covering a wide range of aspects, from envoys to ritual protocols, tributary trade to shared diplomatic language (张文德,2006).

3.2 The Movement of Skilled Personnel

The Samarkand artisans pilfered away to the capital are but one aspect of a much larger movement of skilled persons throughout the Timurid realm. The narrative of Ibn 'Arabshāh himself, who journeys from Damascus to Samarkand, starts as a captive and becomes a scholar before finally being released and returning to Damascus, encapsulates the mobility engendered by the conquests of the Timurids (Ibn 'Arabshāh A,1992). Others were involved in much more voluntary and self-propelled movements, such as for the services of Timurid patrons where scholars, artists and craftsmen regularly traveled from various parts of the Islamic world to the courts of the Timurids (Oljaeva Sh. M,2017:196-198).

For a much more detailed view of a non-elite traveler, I turn to the account of Ghiyath al-Din Naqqāsh, a painter who traveled with a Timurid embassy to Ming China in 1420. Unlike most travelers, he was not instructed to document his travels after he returned home; instead, he was commissioned to keep a day-to-day diary, noting «all the locations visited and all that was seen on the road, and in particular the features of the roads, the types of building, the regulations in the cities, the magnificent features of the king, the forms of government and administration, and the marvelous things seen in that land» [火者·盖耶速丁, 2002:97-98]. This record gives direct evidence of the experience of an artist, rather than a diplomat, in contact with foreign culture. What is of interest here is the unintended outcome of all these movements. Although Timur brought artisans to Samarkand, and they did so for reasons related to his own purposes, what happened in terms of cultural synthesis-a fusion of Persian, Turkic, Chinese, and Islamic artistic and cultural traditions-was out of his control.

If the *Ẓafarnāma* was translated into Chaghatay Turkish in 1519 under the auspices of the Shaybānīd ruler Kūchkunji Khan, it would bear witness to the enduring cultural imprint of that period beyond the immediate political timeliness of its subject matter. Indeed, the 1519 translation into Chaghatay Turkish achieved exactly that aim, transmitting Yazdī's recasting of the Timurid historical memory into the Turkish-speaking world of Central Asia and thus allowing that memory to survive long after the political power of the Timurids had disappeared (Yazdī Sh. al-Dīn 'A,1997:2-5).

On the other hand, Chinese documents attest to the fact that the Ming court had several people from Central Asia: according to the Ming Shi, interpreters on Central Asian languages were maintained, and there were also Muslims from Central Asia with different roles (明史, 1974:juan 72, 332). The works on the Yongle Emperor tell how he actually employed Central Asian Muslims as diplomats and interpreters because of their language and culture skills (Rossabi M, 1979:167-199).

3.3 The Limits of Timurid Influence: Perspectives from the Periphery

Beyond the clearly integrated core of Transoxiana and Khorasan, Timurid channels of diplomacy and commerce were vastly different in intensity and character. Khwarazm-the lower Amu Darya region-and most of the former Golden Horde lands were, for example, only marginally integrated into the Timurid system. For instance, consider Khwarazm: this was one of the most important commercial centers under Khwarazmian and Mongol rule. After the campaigns of 1379-1388, Timur razed Urgench and Kath and deported their inhabitants to Samarkand (Ibn 'Arabshāh A, 1992:11-12). Damascus and Baghdad, for example, though devastated, were later restored under Mamluk or Ottoman rule, whereas Khwarazm never reached the same status level as a commercial center during the Timurid period. Indeed, all trade routes here gradually turned their backs on Khwarazm in favor of Samarkand, so Khwarazm was totally eliminated from the commercial matrix as an independent node (Oljaeva Sh. M, 2017:134-136).

How did the Golden Horde steppe fare? Within the steppe regions under the control of the successor states of the Golden Horde, Timurid influence scarcely ever extended. Campaigns against Tokhtamysh in 1391 and 1395 destroyed the commercial centers of the Golden Horde, particularly Sarai, Astrakhan, and Crimean ports, but Timur never established lasting administrative control in the region (Yazdī Sh. al-Dīn 'A, 1888:197-211).

After the campaigns, the Crimean ports associated with Central Asia via the Black Sea with the more western Mediterranean, languished in commercial stagnation for several decades. A similar pattern of disruption can be observed in the Caucasus, a key transit zone between the Black Sea and the Caspian. As Avdaliani has shown, Timur's campaigns in the Caucasus-particularly his repeated invasions of Georgia between 1386 and 1403-did not lead to the integration of the region into a centralized Timurid commercial system. Instead, these campaigns disrupted existing trade networks, destroyed urban centers, and shifted trade routes away from the region. The Caucasus experienced a complex interplay of warfare and shifting alliances, which directly affected the viability of overland commerce across Eurasia (Avdaliani E, 2025:152-162). This provides some crucial insights: while Timurid policy could be devastatingly disruptive to the existing – networks, it appeared more helpless in extending a Timurid network to any area that had not witnessed Timurid administrative penetration.

Such cases on the peripheries are critical in redressing the overt emphasis on the Timurid core in some narratives, whereby the empire's commercial and diplomatic reach was mainly successful in areas where it held direct administrative control (Transoxiana and Khorasan) or could maintain steady diplomatic contacts with other units of comparable administrative capacity (Ming China and the Ottomans). In those areas which resisted or were otherwise not incorporated, the Timurid impact was more that of disruption than integration.

3.4 Timurid Diplomatic Legacy: Rupture and Continuity

However, Timurid diplomacy was limited, in a number of respects. For example, relations with the Mamluks were hostile before and after a devastating Timurid campaign in Syria (1400-01) (Ibn 'Arabshāh A, 1992:21-25). Contrarily, relations with the Ottomans oscillated continually between alliance and conflict, ultimately culminating in 1402 at the Battle of Ankara (Yazdī Sh. al-Dīn 'A, 1888:270-297; Ibn 'Arabshāh A, 1992:26-29). On the other hand, the Chinese Ming tributary system permitted exchanges but also imposed constraints: foreign missions had to present themselves as tributary delegations, while mercantile access to Chinese markets was regulated [Kauz R. 2023]. An interesting dispute once occurred in this respect with regard to the Timurid embassies, as shown by the case of a 1418 mission in which authorities debated the appropriateness of the imperial gifts (明太宗实录, 1962:juan 210). Oljaeva interprets this as evidence for the

Timurid understanding of the finer points of international politics, which also explains how they were able to make their way through the system of tribute to fulfill the empire's own interests (Oljaeva Sh. M, 2017:200-203).

Erkinboyev also postulates that «since the whole system depended on the honor of the ruler, and his personal prestige during various succession struggles, it could easily disintegrate during difficult succession struggles.» From the mid-fifteenth century onwards, it returned, partly contracting once more and ultimately giving way to the diplomatic networks of the Ottomans, Safavids, and Mughals (Erkinboyev F.Z, 2025:895). In that respect—both continuity and rupture—Timurid diplomacy affects the Islamic empires that immediately followed it. This is precisely the point that Lapidus has made about the Safavid, Ottoman, and Mughal empires—they are all «built on the combined heritage of past Middle Eastern imperial Islamic societies and the heritage of Inner Asian, Mongolian, and Turkic political institutions» (Lapidus I.M, 2012:414).

Yet, there is one essential respect the later three empires differ from the Timurid ones: «Mongol and Timurid traditions called only for the type of partitioning of an empire among the sons of the ruler who would then fight with each other for the right to prevail and rule; the Safavids, Ottomans, and Mughals, on the other hand, established, except for fairly rare and isolated exceptions, a routinized dynastic succession» (Lapidus I.M, 2012:414). Thus, the Timurid legacy was highly selective. Later empires, for example, looked toward Timurid dynastic culture and administrative traditions but rejected the succession practices that caused the division of the Timurid dynasty.

As regards direct cultural inheritance, it is perhaps the arts that most clearly demonstrate this link—Mughal miniature painting traces its genealogy to the workshop of Kamāl al-Dīn Bihzād in Herat (Abdurashidov R, Ahmedov B, Ziyayev A, Abdullayev R, Urinbayev A., Khakimov M., Khasanov S, Isomiddinov M., Qodirova N., Bobobekov H, 1996:30-33). Indeed, the pishtaq, the four-*īwān* plan, and their favored glazed tile mosaic decorations all date back to Timurid architectural prototypes, and for these reasons, they were also taken up and further developed by Safavid and Mughal architecture (Blair S.S, 1989). On this score, the Mughal empire was perhaps the most conscious self-representation of Timurid cultural inheritance since Babur, a direct descendant of Timur, brought to India the central Asian tradition, and all other Mughal emperors commissioned works that evoked the artistic style of the Timurids (Ikram S. M, 1963:237).

This cultural heritage is reflected institutionally at a further stage of modification and transformation. In this respect, both the Safavids and Mughals were Timurids only in their claims to origin and were acquiescent in administrative reproduction: new and original thoroughly Shiite ideology emerged in later Safavid Iran without any antecedents in Timurid history, while in South Asia, the Mughals adapted Timurid administrative practice to new conditions (Ikram S. M, 1963:895). There was thus not a «Timurid» model transmitted to later empires. Instead, certain sets of practices became part of a shared Persianate political culture: Persian was used as a chancery language; refined prose was produced by the diplomatically relevant genre; and the patron-artist relationship was institutionalized. The Timurids set the pattern for encouraging trade and protecting merchants. Later empires likewise did. The Mughals, for example, «welcomed the foreign trader, provided ample protection and security for his transactions, and levied a very low custom duty (usually no more than 2½ percent ad valorem)» (Ikram S.M, 1963:237).

4. Overland and Maritime Networks: A Comparative Analysis

4.1 Transport Costs and Commodity Specialisation

One of the main arguments of the present study is that while maritime trade developed alongside the establishment of the so-called South China Sea route, there was no «decline» in overland trade along the Silk Roads. Rather, both operated parallel to one another, serving different streams of commerce. Economically, the answer is straightforward; overland transport was enormously costly compared to maritime transport. For example, shipping a camel caravan load from Samarkand to Beijing (about 4,500 km overland) cost the equivalent of between 30 and 50% and sometimes even more than the value of a cargo of high-value silk goods. In other words, for

bulk goods, the costs mentioned far exceeded their value (이종영,2023:162). By way of contrast, shipping from Hormuz to Canton (about 6,000 km along the sea) cost only 5 to 10% of the cargo's value for comparably priced goods (이종영,2023:163).

It thus follows naturally that these diversely situated networks of commercial contacts and trade, overland on the one hand and maritime on the other, functioned very differently. The overland routes would specialize in the transport of commodities having a higher gross unit value relative to weight – precious stones and quality silks, for example, as well as paper and books. They also were responsible for transporting goods that, for various reasons, were impossible to move by sea – horses, the most valuable branch of overland trade.

Data on the volume of the horse trade are well documented: According to Babur Timur, 7,000 to 10,000 horses were annually imported into India from Central Asia. By the late seventeenth century, horses were so extensively traded that Indian horse traders are known to have bought 100,000 horses annually from Balkh and Bukhara at Kabul (Levi S. C,1999:pp.531-533).Gommans rightly described in *The Indian Frontier* that the warhorse was «the most lethal weapon of that time,» and he suggested that controlling such a resource was an important element of state formation throughout Eurasia (Gommans J,2017).

Maritime routes would specialize in commodities that easily benefited from economies of scale: bulk spices – pepper, cloves, nutmeg, and so forth – porcelain, and textiles for the mass market. Porcelain is, after all, a bulky commodity, though, unlike spices and textiles, when properly packed, it applies no structural force and is nearly indestructible. For example, most of the Indian exports to Southeast Asia and Europe were latestage manufacture items, easily tradable products of the domestic market, of which cotton cloth was the most important. The list of Indian exports also included indigo, saltpeter, spices, opium, sugar, woolen and silk cloth, yarn, and drugs (Ikram S.M,1963:237).

Nonetheless, the overland and maritime networks did not exist entirely separately; they were very much linked, with commodities flowing between one another. For example, Chinese porcelain reached the market in Timurid lands through overland routes, while horses, the main export of Central Asia, were sometimes sent to India through the ports of the Persian Gulf (한재원,2020:25). The entire monsoon-connected Indian Ocean system was thus attached to Europe, Africa, Central Asia, East Asia, and the steppe regions, creating a commercial web of enormous proportions.

Finally, from a security perspective, the networks differed yet again. Overland networks are inherently more vulnerable because stability has to be ensured along the entire route; all that is needed for the disruption of the network is the existence of one insecure region that negates the rest of the network. This explains why Timur and the Timurid Empire invested so much in the security infrastructure of this entire network in custom houses, fortified caravanserais, and more – as well as supporting the administrative framework of the yam postal-relay system (Oljaeva Sh. M,2017:172-175; Allsen T.T,2001:115).

Security concerns for maritime trade were just as serious but of an entirely different character: piracy, two annual monsoon seasons, and the necessity of safe and enclosed ports. After entering the Indian Ocean in 1498, the Portuguese did not unilaterally disentangle the overland trade networks; instead, they added an additional layer of competition that eventually caused reshuffling in the regional balances during the sixteenth century toward maritime trade for some commodities (이종영,2023:168-170).

4.2 The Myth of “Decline” Reconsidered

Comparatively, such a scenario precludes any rupture or sudden fall of the overland «Silk Roads» in the 15th century. Indeed, on the one hand, the maritime and overland routes coexisted while still fulfilling different functions in trade. On the other, most accounts of the so-called decline associate this with the Portuguese discovery of a Cape route – not so much a specific moment/location in history but rather a Eurocentric perspective. For Central Asia, the 15th century

was an age of intense and sustained overland trade made possible by Timurid investments in infrastructure and diplomacy.

What changed so dramatically in the 16th century? No sudden, instantaneous, and absolute obsolescence of the overland routes but, instead, the onset of new political configurations with the disintegration of the Timurid Empire, the rise of the Safavids, and a sharp Ottoman-Safavid conflict, all of which presented entirely new impediments to overland trade. As Mukminova notes, «after 1405, Timur could not maintain unity in his empire, and within a year following his death, internecine struggles engulfed the empire, leading to the collapse of the trade routes» (Mukminova R. G, 1998:347-363).

From this perspective, the Portuguese interference in the Indian Ocean trade impacted the overland networks only indirectly through a diversion of some commodity flows from the Persian Gulf ports that functioned as transshipment centers for camels carrying goods over the land (이종영, 2023:170). Unlike what most people believe, this was not evidence of sudden change at a single moment in history. Those processes accumulated, and rupture was never instantaneous. The «decline» of the Silk Roads was more gradual and viscid over a protracted period during the sixteenth century rather than a relatively straightforward collapse at a certain date sometime in the fifteenth century.

5. Conclusion: The Timurid Legacy as Network Reconfiguration

Despite all these reflections, I keep returning to the question that prompted me to embark on this research: What is it about the widely held but little attested idea of «decline» of the «Silk Road» that has been so discordant with any evidence I have found? It is now clear that the answer lies in how the history of Eurasia is conceptualized. The conventional view is Eurocentric not only because it focuses on Europe but also because it centers on the assumption that European maritime expansion was the turning point in world history. From this angle, Central Asia would have experienced something else entirely in the 15th century.

I argue here that the Timurids did not merely preserve or restore the «Silk Roads»; they actively reshaped and reconfigured them in three interrelated ways: At the institutional level, the Timurids were able to remake the great communication networks of the Mongol empire and utilize the rich administrative heritage of Persia and Islamic law into a particular form of diplomacy, which could guarantee the reproduction of transfer over very long distances. At the spatial level, Timurid policies created different geographies of trade in Eurasia by policy- and investment-induced differentiation of routes. At the social level of material culture, ideas, and knowledge, the continuous movement of artisans, scholars, and merchants created a new pattern of historical synthesis in which new forms of arts and intellectual culture were engendered that would, for a long time, inspire the next generation of post-Timurid empires.

Such a framework of «selective network reconfiguration» has implications that resonate well beyond the study of the Timurids. It persuades us to a more dynamic conception of the empire-trade relation: The Timurid Empire did not merely benefit from already existing trade circuits but actively constructed and then selectively constructed the circuits of trade. It is always selective in that spheres of activity are often increased while decreased activities create opposite effects for other regions. This selectivity grounds an understanding of empire from a mere territorial container with economic life to an active agent reshaping the economy.

In addition, the Timurid example questions teleological tendencies in long-term narratives that, with hindsight, impute to world history cruising towards a single «destiny.» For the so-called «rise of the West» was not in the simple sense understood in the fifteenth-century cities of Herat and Samarkand, which, until then, profited from Chinese silks, Indian spices, and Persianate aesthetics in circuits unknown to Europeans. The fifteenth-century Eurasia was not the build-up to European world supremacy but complex restructuring, with several centers and trajectories.

Having stated this, I would like to point out the limitations of my work. First, this process of «selective network construction,» which is the subject of my work, never came about without a cost. The wealth of Samarkand and Herat implied the impoverishment of Damascus, Baghdad, and

Khwarazm. During this period, most of the population constituting the productive units within the cities of the Timurids were not volunteers but captives. Most of the constructive activities in city buildings were financed through violence just as much as through patronage. Second, this network could only exist under favorable conditions: it was very personal and heavily dependent on Timur's charismatic authority. Indeed, the network collapsed together with the death of its anchor in Samarkand. The very concentration of power in one hand at the time that it had made Samarkand a great capital city became its weakness. Whatever advantages networking offers, this case, for instance, clearly indicates that it would face prohibitive long-term sustainability issues.

What then was the place of the Timurid state within Silk Road history? In no way could it be taken as a terminal point, as the old historiography assumed, nor merely as a necessary intermediary between the Mongol and early modern empires. Rather, taken all in all, this was a laboratory where remarkable technologies of constructing transregional connectivity underwent a process of refining before transmission to successor regimes. This included forced migration as an urban measure, polyglot diplomacy as a system of statecraft, and cultural patronage as a geopolitical strategy. The «decline» of the Silk Roads was only apparent in the fifteenth century; in reality, it was frequently reconfigured by a state that considered connectivity not as a heritage dimension, but rather as a «resource» at its disposal. Indeed, understanding how this «reconfiguration» took place, and at what «cost,» will allow us to more appropriately appreciate the complexities of the dynamics that have characterized Eurasian history.

5.1 Limitations and Future Research Directions

This study has some limitations that require further research; first, it is insufficiently connected to Chaghatay Turkish sources, for which possible new perspectives on cultural interaction would be promising; second, recent archaeological excavations, such as the 2024 finds of Tugunbulak and Tashbulak in Uzbekistan, open new perspectives on a more complex Silk Roads network than hitherto conceived; concomitant archaeological and textual studies are thus called for; third, comparative studies of the Timurid Empire with contemporary states/regions of the post-Mongol world, such as Ming China, the Ottoman Empire, the Mamluk Sultanate, and the European states, will strengthen understanding of post-Mongol Eurasian integration processes; fourth, tribute trade, as I understand it from available literature, needs much more quantitative data to allow a more rigorous test of the Timurid rationale for relations with Ming China; finally, stronger linkage and connection with broader literature in historical sociology, institutional economics, and world-systems analysis would locate the Timurid instance within larger questions of state formation and long-distance trade.

5.2 Methodological Reflection

The multilingual, multi-archival approach, covering sources in Chinese, Persian, Arabic, and other Central Asian languages, underscores the danger in approaching this history through the lens of only one language. Central Asian history of the Timurids cannot be subsumed under the history of any one historiographical tradition. Looking from each source perspective raises strong questions about the validity of any particular historiographical tradition. The history of the Timurid Empire is a significant node in the history of Eurasian connectivity; it is not central only to the history of Central Asia. The empire critically retained and transformed the commercial, diplomatic, and geo-cultural inheritances of the Mongol period, setting the stage for the early modern Islamic empires—the Ottoman, Safavid, and Mughal—to rise later on. The history of that inheritance, however, is far from simple. It is a story of complex, contentious, and violent synthesis, connection, displacement, and coercion. From this perspective, the post-Mongol Silk Roads present a narrative not about simple decline or revival, but rather the contested construction of an economic, cultural, and political landscape.

Footnotes

¹ For records of Timurid tribute missions during the Hongwu and Yongle reigns, see (明太宗实录, 1962:juan 38, 101, 260) (Ming Taizong Shilu) and (明太祖实录, 1962:juan 187, 234,

252) (Ming Taizu Shilu). The digital editions are cited from the Chinese Text Project (<https://ctext.org/zhs>) and Guwendao (<https://www.guwendao.net>), respectively.

References

- Levi, 1999 — Levi S.C. "India, Russia and the Eighteenth-Century Transformation of the Central Asian Caravan Trade." *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 1999. Vol. 42. No. 4. Pp. 519–548. URL: <https://www.jstor.org/stable/3632605> (In Eng.).
- Mukminova, 1998 — Mukminova R.G. "The Timurid States in the Fifteenth and Sixteenth Centuries." In: *History of Civilizations of Central Asia*. Vol. 4. The Age of Achievement, A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. Part I. Paris: UNESCO, 1998. Pp. 347–363. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000112869> (In Eng.).
- Lapidus, 2012 — Lapidus I.M. *Islamic Societies to the Nineteenth Century: A Global History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139027670> (In Eng.).
- Ikram, 1964 — Ikram S.M. "Economic and Social Developments under the Mughals." In: *Muslim Civilization in India*. Ed. by A.T. Embree. New York: Columbia University Press, 1964. URL: <http://www.franpritchett.com/00islamlinks/ikram/index.html> (In Eng.).
- Le Strange, 1905 — Le Strange G. *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*. Cambridge: Cambridge University Press, 1905. URL: <https://archive.org/details/landsofeasternca0000lest> (In Eng.).
- Allsen, 2001 — Allsen T.T. *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497445> (In Eng.).
- Gommans, 2017 — Gommans J. *The Indian Frontier: Horse and Warband in the Making of Empires*. London: Routledge, 2017. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203712825> (In Eng.).
- Avdaliani, 2025 — Avdaliani E. *The Caucasian Silk Roads and Eurasian Connectivity, 500–1405: Trade, Culture, and Warfare in Transit*. Cham: Palgrave Macmillan, 2025. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-76706-7> (In Eng.).
- Clavijo, 1990 — Clavijo R.G. de. *Dnevnik puteshestviya v Samarkand ko dvoru Timura (1403–1406)* [Diary of the Journey to Samarkand to the Court of Timur]. Transl. by I.S. Mirokova. Moscow: Nauka, 1990. URL: <https://www.livelib.ru/author/182154/top-ruj-gonsales-de-klaviho> (In Russ.).
- Erkinboev, 2025 — Erkinboev F.Z. "Organizational Foundations and International Relations of the Timurid Diplomacy: Analysis Based on Persian and Arabic Sources." *Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations*. 2025. Vol. 1. No. 4. Pp. 893–895. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/jmsi/article/view/124370> (In Eng.).
- Fairbank, 1953 — Fairbank J.K. *Trade and Diplomacy on the China Coast: The Opening of the Treaty Ports, 1842–1854*. 2 vols. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1953. DOI: <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.4159/harvard.9780674288072/html> (In Eng.).
- Blair, 1989 — Blair S.S. "Review of *The Timurid Architecture of Iran and Turan* by Lisa Golombek and Donald Wilber." *Iranian Studies*. 1989. Vol. 22. No. 1. Pp. 74–76. URL: https://search.lib.umich.edu/articles/record/cdi_jstor_primary_4310644 (In Eng.).
- Han, 2020 — Han Jae-won. "15segi Ming-Timur jeguk ganui jogong muyeokgwa Indoyang gyoyeok network" [The Tribute Trade of Ming Dynasty–Timurid Dynasty in the 15th Century and Indian Ocean Trade Network]. *Journal of Ming-Qing Historical Studies*. 2020. No. 54. Pp. 1–38. DOI: <https://doi.org/10.31329/jmhs.2020..54.001> (In Kor.).
- Ibn 'Arabshāh, 1992 — Ibn 'Arabshāh A. *Ajoyib al-maqdur fi tarihi Taymur* [The Wonders of Destiny in the History of Timur]. Transl. by U. Uvatov. Tashkent: Mexnat, 1992. (In Uzbek.).
- Kadirova, 2025 — Kadirova N. "The Historical Significance of the Timurid Empire in the Development of Central Asia." *Journal of Applied Science and Social Science*. 2025. Vol. 1. No. 5. Pp. 239–242. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/jasss/article/view/114194> (In Eng.).
- Kauz, 2023 — Kauz R. "Timurid Commercial Relations with China." In: *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. Oxford University Press, 2023. DOI: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.495> (In Eng.).
- Lee, 2023 — Lee Jong-young. "The Overland and Maritime Silk Routes in the Post-Mongol World." *Acta Via Serica*. 2023. Vol. 8. No. 2. Pp. 155–174. DOI: <https://doi.org/10.22679/avs.2023.8.2.007> (In Eng.).
- Manz, 1989 — Manz B.F. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. (In Eng.).
- Ming Taizong Shilu, 1962 — Ming Taizong Shilu. Taipei: Institute of History and Philology, Academia Sinica, 1962. URL: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&res=279435&reap=gb> (In Chin.).
- Ming Taizu Shilu, 1962 — Ming Taizu Shilu. Taipei: Institute of History and Philology, Academia Sinica, 1962. URL: https://www.guwendao.net/guwen/book_7b37f9f13a8f.aspx (In Chin.).
- Oljaeva, 2017 — Oljaeva Sh.M. *Amir Temur davlat boshqaruvi* [Amir Temur's State Administration]. Tashkent: Akademnashr, 2017. (In Uzbek.).
- Abdurashidov et al., 1996 — Abdurashidov R. et al. *Amir Temur va Temuriylar davrida madaniyat va san'at* [Culture and Art in the Age of Amir Temur and the Timurids]. Tashkent: Adabiyot va san'at, 1996. URL: <https://akbt.tkti.uz/uz/books/4722> (In Uzbek.).

- Rossabi, 1979 — Rossabi M. "Muslim and Central Asian Revolts." In: From Ming to Ch'ing: Conquest, Region, and Continuity in Seventeenth-Century China. Eds. J.D. Spence and J.E. Wills Jr. New Haven, CT: Yale University Press, 1979. Pp. 167–199. (In Eng.).
- Samarqandī, 1946 — Samarqandī A.R. Maṭla' -i sa'dayn va majma' -i baḥrayn [The Rising of the Two Auspicious Constellations and the Junction of the Two Seas]. Ed. by M. Shafī'. Tehran: Kitābkhānah-i Islāmīyah, 1946. (In Pers.).
- Yang, 2024 — Yang Chenying. "Timurid Dynasty Period Silk Trade and the Rise and Fall of Yazd." Middle East Studies. 2024. No. 1. Pp. 214–234. (In Chin.).
- Yang, Ji, 2023 — Yang Chenying, Ji Kaiyun. "Historical Status of Khorasan on the Silk Road during the Timurid Empire." Journal of Beihua University (Social Sciences). 2023. Vol. 24. No. 2. Pp. 125–156. DOI: <https://doi.org/10.19669/j.issn.1009-5101.2023.02.015> (In Chin.).
- Yang Tianxue, 2023 — Yang Tianxue. "New Discussion of the Yongle Emperor's Envoys to the Western Regions." In: Silk Road Research Collection. Vol. 10. Beijing: Social Sciences Academic Press, 2023. Pp. 542–554. (In Chin.).
- Yazdī, 1888 — Yazdī Sh. al-Dīn 'Alī. Zafarnāmah. Ed. by Maulawi Muhammad Ilahdad. Calcutta: Baptist Mission Press, 1888. (In Pers.).
- Yazdī, 1997 — Yazdī Sh. al-Dīn 'Alī. Zafarnoma [Book of Victory, Chaghatay Turkish Translation]. Trans. by Muḥammad 'Alī ibn Darwīsh 'Alī al-Bukhārī; eds. A. Aḥmad and H. Bobobekov. Tashkent: Sharq, 1997. (In Uzbek.).
- Zhang et al., 1974 — Zhang Tingyu et al. Ming Shi. Beijing: Zhonghua Shuju, 1974. URL: <http://pi.lib.uchicago.edu/1001/cat/bib/3780201> (In Chin.).
- Zhang Wende, 2006 — Zhang Wende. Research on the History of Relations between the Ming and the Timurid Dynasty. Beijing: Zhonghua Shuju, 2006. ISBN: 9787101049855. (In Chin.).
- Djumaev, 2020 — Djumaev A.B. (Comp.). The Musical Legacy of Uzbekistan in Collections of the Russian Federation. Vol. 6. Tashkent: Silk Road Media; East Star Media, 2020. (In Eng.).
- Brucocoleri, 2022 — Brucocoleri V. From Jingdezhen to Samarkand: Early Ming Porcelain in Timurid Central Asia. Lecture presented at the Oriental Ceramic Society. London, February 14, 2022. URL: <https://orientalceramicsociety.org.uk/events/from-jingdezhen-to-samarkand-early-ming-porcelain-in-timurid-central-asia> (In Eng.).
- Yan, 2018 — Yan Yan. Study of Yongle Blue-and-White Porcelain near Samarkand during the "Timur" Era. Lecture, Taipei Chinese Society of Cultural Relics, October 20, 2018. URL: <https://www.wangyemuseum.com/newsinfo/1731204.html> (In Chin.).
- Wusimanjiang, 2022 — Wusimanjiang Yakufu. "A Study of the Chinese-Style 'Porcelain Hall' in Samarkand in the 15th–17th Centuries." The Western Regions Studies. 2022. No. 4. Pp. 137–145, 169. DOI: <https://doi.org/10.16363/j.cnki.xyyj.2022.04.015> (In Chin.).
- Abdunosirova, 2024 — Abdunosirova O. "Daily Life of Craftsmen in Timurids." Contemporary Approaches and New Research in Modern Sciences. 2024. Vol. 3. No. 10. Pp. 148–151. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/canrms/article/view/53633> (In Eng.).
- Ghayasuddin, 1420 — Ghayasuddin Naqqash. Account of Shah Rukh's Embassy to China. In: Hafiz-i Abru, Zubdat al-tawarikh. URL: <https://www.sklib.cn/booklib/databasedetail?SiteID=122&ID=9327020> (In Chin.).

Литература

- Леви С.К. Индия, Россия и трансформация центральноазиатской караванной торговли XVIII века // Journal of the Economic and Social History of the Orient. 1999. Vol. 42. No. 4. Pp. 519–548. URL: <https://www.jstor.org/stable/3632605>
- Мукинова Р.Г. Государства Тимуридов в XV–XVI веках // История цивилизаций Центральной Азии. Т. 4: Эпоха достижений, 750 г. н.э. – конец XV века. Ч. I. Париж: UNESCO, 1998. С. 347–363. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000112869>
- Лопидус И.М. Исламские общества до XIX века: глобальная история. Кембридж: Cambridge University Press, 2012. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139027670>
- Икрам С.М. Экономическое и социальное развитие при Великих Моголах // Мусульманская цивилизация в Индии / под ред. Э.Т. Эмбри. Нью-Йорк: Columbia University Press, 1964. URL: <http://www.franpritchett.com/00islamlinks/ikram/index.html>
- Ле Стрейндж Г. Земли Восточного халифата: Месопотамия, Персия и Центральная Азия от мусульманского завоевания до эпохи Тимура. Кембридж: Cambridge University Press, 1905. URL: <https://archive.org/details/landsofeasternca0000lest>
- Оллсен Т.Т. Культура и завоевание в монгольской Евразии. Кембридж: Cambridge University Press, 2001. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497445>
- Гомманс Й. Индийский фронт: конь и военная дружина в формировании империй. Лондон: Routledge, 2017. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203712825>
- Авдалиани Э. Кавказские Шёлковые пути и евразийская связность, 500–1405: торговля, культура и война в транзитном пространстве. Cham: Palgrave Macmillan, 2025. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-76706-7>
- Клавиho Р.Г. де. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406) / пер. И.С. Мироковой. Москва: Наука, 1990. URL: <https://www.livelib.ru/author/182154/top-ruj-gonsales-de-klaviho>

Эркинбоев Ф.З. Организационные основы и международные отношения дипломатии Тимуридов: анализ на основе персидских и арабских источников // *Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations*. 2025. Vol. 1. No. 4. Pp. 893–895. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/jmsi/article/view/124370>

Фэйрбанк Дж.К. Торговля и дипломатия на китайском побережье: открытие договорных портов, 1842–1854. В 2 т. Кембридж, Массачусетс: Harvard University Press, 1953. DOI: <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.4159/harvard.9780674288072/html>

Блэр Ш.С. Рецензия на книгу Лизы Голомбек и Дональда Уилбера «Тимуридская архитектура Ирана и Турана» // *Iranian Studies*. 1989. Vol. 22. No. 1. Pp. 74–76. URL: https://search.lib.umich.edu/articles/record/cdi_jstor_primary_4310644

Хан Чжэ Вон. Данническая торговля между империей Мин и государством Тимуридов в XV веке и торговая сеть Индийского океана // *Journal of Ming-Qing Historical Studies*. 2020. No. 54. Pp. 1–38. DOI: <https://doi.org/10.31329/jmhs.2020..54.001>

Ибн Арабшах А. Аджойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур [Чудеса судьбы в истории Тимура] / пер. У. Уватова. Ташкент: Мехнат, 1992.

Кадилова Н. Историческое значение империи Тимуридов в развитии Центральной Азии // *Journal of Applied Science and Social Science*. 2025. Vol. 1. No. 5. Pp. 239–242. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/jasss/article/view/114194>

Кауц Р. Коммерческие отношения Тимуридов с Китаем // *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. Oxford University Press, 2023. DOI: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.495>

Ли Чон Ён. Сухопутные и морские Шёлковые пути в постмонгольском мире // *Acta Via Serica*. 2023. Vol. 8. No. 2. Pp. 155–174. DOI: <https://doi.org/10.22679/avs.2023.8.2.007>

Манз Б.Ф. Возвышение и правление Тамерлана. Кембридж: Cambridge University Press, 1989.

Мин Тайцзун шилу. Тайбэй: Институт истории и филологии, Academia Sinica, 1962. URL: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&res=279435&remap=gb>

Мин Тайцзу шилу. Тайбэй: Институт истории и филологии, Academia Sinica, 1962. URL: https://www.guwendao.net/guwen/book_7b37f9f13a8f.aspx

Олжаева Ш.М. Государственное управление Амира Темура. Ташкент: Akademnashr, 2017.

Абдурашидов Р. и др. Культура и искусство в эпоху Амира Темура и Тимуридов. Ташкент: Адабиёт ва санъат, 1996. URL: <https://akbt.tkti.uz/uz/books/4722>

Россаби М. Мусульманские и центральноазиатские восстания // *From Ming to Ch'ing: Conquest, Region, and Continuity in Seventeenth-Century China* / eds. J.D. Spence, J.E. Wills Jr. New Haven, CT: Yale University Press, 1979. Pp. 167–199.

Самарканди А.Р. Матла-и саъдайн ва маджма-и бахрайн [Восход двух счастливых созвездий и соединение двух морей] / под ред. М. Шафи. Тегеран: Китабхана-и Исламийа, 1946.

Ян Чэньин. Торговля шёлком в период династии Тимуридов и подъём и упадок Йезда // *Middle East Studies*. 2024. No. 1. Pp. 214–234.

Ян Чэньин, Цзи Кайюнь. Историческое положение Хорасана на Шёлковом пути в период империи Тимуридов // *Journal of Beihua University (Social Sciences)*. 2023. Vol. 24. No. 2. Pp. 125–156. DOI: <https://doi.org/10.19669/j.issn.1009-5101.2023.02.015>

Ян Тяньсюэ. Новый взгляд на посольства императора Юнлэ в Западные регионы // Сборник исследований Шёлкового пути. Т. 10. Пекин: Social Sciences Academic Press, 2023. С. 542–554.

Йазди Шараф ад-Дин Али. Зафар-наме / под ред. Маулови Мухаммада Илахдада. Калькутта: Baptist Mission Press, 1888.

Йазди Шараф ад-Дин Али. Зафарнома [Книга победы, чагатайско-тюркский перевод] / пер. Мухаммад Али ибн Дарвиш Али ал-Бухари; под ред. А. Ахмада, Х. Бобобекова. Ташкент: Шарк, 1997.

Чжан Тинъюй и др. Мин ши. Пекин: Zhonghua Shuju, 1974. URL: <http://pi.lib.uchicago.edu/1001/cat/bib/3780201>

Чжан Вэньдэ. Исследование истории отношений между империей Мин и династией Тимуридов. Пекин: Zhonghua Shuju, 2006. ISBN: 9787101049855.

Джумаев А.Б. Музыкальное наследие Узбекистана в собраниях Российской Федерации. Т. 6. Ташкент: Silk Road Media; East Star Media, 2020.

Брукколери В. От Цзиндэжэня до Самарканда: раннеминский фарфор в Тимуридской Центральной Азии. Лекция, представленная в Oriental Ceramic Society. Лондон, 14 февраля 2022 г. URL: <https://orientalceramicsociety.org.uk/events/from-jingdezhen-to-samarkand-early-ming-porcelain-in-timurid-central-asia>

Янь Янь. Исследование сине-белого фарфора эпохи Юнлэ вблизи Самарканда периода «Тимура». Лекция, Тайбэйское китайское общество культурных реликвий, 20 октября 2018 г. URL: <https://www.wangyemuseum.com/newsinfo/1731204.html>

Усыманцян Якуфу. Исследование китайского стиля «Фарфорового зала» в Самарканде XV–XVII веков // *The Western Regions Studies*. 2022. No. 4. Pp. 137–145, 169. DOI: <https://doi.org/10.16363/j.cnki.xxyj.2022.04.015>

Абдуносирова О. Повседневная жизнь ремесленников в эпоху Тимуридов // Contemporary Approaches and New Research in Modern Sciences. 2024. Vol. 3. No. 10. Pp. 148–151. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/canrms/article/view/53633>

Гияс ад-Дин Наккаш. Отчёт о посольстве Шахруха в Китай // Хафиз-и Абру. Зубдат ат-таварих. URL: <https://www.sklib.cn/booklib/databasedetail?SiteID=122&ID=9327020>

CONTENTS / МАЗМУНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Айтхожин К.К., Муканова Г.К., Бимаканова З.Ш. НАУЧНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ КОНСТИТУЦИИ РСФСР 1918 ГОДА, СЛУЖИВШЕЙ ОСНОВАНИЕМ МАССОВЫХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ	184
Атдаев С.Дж. КУЛЬ-БАТЫР-СЕРДАР	198
Эргашев Б.Э. МЕТОДОЛОГИЯ АНАЛИЗА ИСТОЧНИКОВ МАТЕРИАЛОВ КАНЦЕЛЯРИИ ТУРКЕСТАНСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА	209
Эргашев С.М. ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ (1920-Е ГОДЫ)	219
Гадаев О.О. ЭТНИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЕВРЕЙСКОЙ ДИАСПОРЫ В ТУРКЕСТАНЕ	227
Imonov U.I. COVERAGE OF THE HISTORY OF SAMARKAND IN EUROPEAN HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)	242
Калиева Б.Т., Калелова Ж.У. МУЗЕЙ КЕҢІСТІГІНДЕ ГЕОАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУ	253
Холикулов Ш.Б., Жұматай С. ВОЗНИКНОВЕНИЕ НОТАРИАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ТУРКЕСТАНЕ И КОНФЛИКТЫ В СОВРЕМЕННОМ ПРАВОВОМ ПОРЯДКЕ: ИСТОРИКО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ	262
Мейірманова Г.А., Баудиярова Қ.Б., Төлеубай А.Ғ. ҚАЗАҚСТАНДА МУЗЕЙ ІСІ ЖӘНЕ ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ҚОРҒАУ МАМАНДЫҒЫН ДАЯРЛАУ МЕН ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ МӘСЕЛЕСІ	274
Omarova G.A. FORMATION AND TRANSFORMATION OF THE CITY OF ALMATY IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY	282
Сантаева К.Т. І. ЖАНСҮГІРОВ ЖӘНЕ ЖЕТІСУДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС	297
Сейітхан Ш. ЗАРДЫХАН ҚИНАЯТҰЛЫНЫҢ МОҢҒОЛИЯДА АТҚАРҒАН САЯСИ ҚЫЗМЕТТЕРІ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ	308
Темирханов Б., Муталиев М., Сайфунов Б. АББАСИ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, САЯСИ-ДІНИ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚҰЛДЫРАУ ҮДЕРІСІ (VIII–XIII ғғ.)	324
Tergembay K., Toplu M., Mamankul A., Beisembayeva A. MEDIA REPRESENTATION OF HISTORICAL FIGURES ON THE YOUTUBE PLATFORM: A COMPARATIVE DISCOURSE ANALYSIS IN THE CONTEXT OF HISTORICAL MEMORY (KAZAKHSTAN AND TURKEY)	338
Ярматов О.Ш. СВЕДЕНИЯ О ВЛИЯНИИ ТАТАР НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ЖИЗНЬ ТУРКЕСТАНА В ЛИТЕРАТУРЕ И ИСТОЧНИКАХ	356
Zabun B., Kyrkymbekova A.T., Ilyas N. PARADIGMATIC FOUNDATIONS OF THE SPIRITUAL-MORAL IDENTITY OF THE INDIVIDUAL IN A MULTILEVEL SOCIAL ENVIRONMENT	367
Zhang E. THE SILK ROADS AND THE TIMURID EMPIRE: COMMERCIAL, DIPLOMATIC, AND CULTURAL DYNAMICS IN THE POST-MONGOL ERA (1370–1507)	385

Редакцияның мекен-жайы:

010000, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қабанбай батыр даңғ., 11/5
Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты
Scientific Journal “Central Asian courier” редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://sjcacourier.com/>
Тел.: +7 (776) 301-11-11 (Ұялы телефон)
+7 (775) 537-77-72 (whatsapp)

E-mail: hkca.kz@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде
2025 ж. 20 маусымда тіркеліп, № KZ20VPY00122471 куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.